

Gaál Botond
KIS TANSZÉKBŐL NAGY EGYETEM

Gaál Botond

**KIS TANSZÉKBŐL
NAGY EGYETEM**

A dogmatika szaktárgyi és tanszéki formálódása Debrecenben

Hatvani István Teológiai Kutatóközpont
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
DEBRECEN
2012

Gaál Botond
KIS TANSZÉKBŐL NAGY EGYETEM

Technikai szerkesztők:
Pótor Áron
Nagy Gábor

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással való sokszorosítás
jogát is.

A borítót tervezte Miklósiné Szabó Mónika grafikus művész

A borítón egy csendéletmásolat található, melyet Lovas Anett Csilla
teológiai hallgató készített 2010-ben szalvétatechnikával.
Készítője „A tudás fénye” címet adta a képnek.

ISBN 978-963-88961-1-7

Kiadja a
Hatvani István Teológiai Kutatóközpont
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Felelős kiadó: Dr. Gaál Botond egyetemi tanár
Készült a Kapitális Nyomdában
Debrecen, 2012

**A 100 éves Debreceni Egyetem
Református Hittudományi Kara
emlékének**

Köszönet!

E könyv megjelenését támogatta

a

**Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium
Egyházi, Nemzetiségi és Civil Társadalmi Kapcsolatok
Államtitkársága**

A

Hatvani István Teológiai Kutatóközpontot

e könyv szerzője hozta létre 1993-ban azzal a céllal, hogy a Debreceni Egyetem oktatóinak és hallgatóinak segítsen a természettudományok és a keresztyén hittudomány kapcsolatát kutatni, megérteni, s ez által valamennyi tudományterületen az előrelépést szolgálni.

Hatvani István (1718-1786) maga is kiváló fizikus, matematikus, kémikus, orvos, filozófus és református teológus volt, akinek professzorsága idején a Debreceni Kollégium az európai egyetemek színvonalán működött.

TARTALOMJEGYZÉK

AJÁNLÁS	11
ELŐSZÓ	15
I. EURÓPAI TÖRTÉNETI BEÁGYAZÁS	17
II. A RENDSZERES TEOLÓGIA „SORSA” MÉLIUSZTÓL	
MARTONFALVIIG	23
ÁLTALÁNOS KORRAJZ A TEOLÓGIÁRÓL	23
MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER	25
FÉLEGYHÁZI TAMÁS	26
A MAGYAR HITVALLÁSOKRÓL	28
MI LEHETETT A TANANYAG A 16. SZÁZADI DEBRECENBEN ...	30
TUDÓS EGYHÁZI VEZETŐK SZEREPE	
A TEOLÓGIA MŰVELÉSÉBEN.....	31
A TUDOMÁNY FELVÉRTEZETTJEI: A TANÁROK	36
A TANÍTÁS TARTALMÁNAK FOLYAMATOS BŐVÜLÉSE.....	42
TANÁROK A KEZDETEKTŐL MOSTANÁIG	49
ÉLETRAJZI BEMUTATÁS.....	50
Dézsi András.....	50
Erdősi Sylvester János.....	51
Szegedi Mizsér (?) Gergely.....	51
Méliusz Juhász Péter	51
Ilosvai Péter	53
Tihanyi (Tehányi) István	53
Félegyházi Tamás	53
Thuri Mátyás	53
Laskói János.....	54
Medgyesi Pál	55
Komáromi Csapkés György.....	56
Budai István	56
Lippai Sámuel	56
III. A PURITÁN ÉS ORTODOX SZEMLÉLET DEBRECENI	
ÖSSZEBÉKÜLÉSE– A NAGYVÁRADI ISKOLA BEOLVADÁSÁTÓL A	
REFORMKORIG	59
KÜLSŐ SZELLEMI HATÁSOK ÉS A BELSŐ LELKI ÖRÖKSÉG.....	59
MAGYAR VAGY LATIN NYELVEN?	61
A SZAKTÁRGYI DIFFERENCIÁLÓDÁS IDŐSZAKA	64
ISMÉT A TANANYAG	65

TEOLÓGUS TERMÉSZETTUDÓSOK.....	67
A DOGMATIKA HELYE A TUDOMÁNYOK UNIVERSITASÁBAN...	69
SZÍNRE LÉPNEK A VILÁGI EGYHÁZI VEZETŐK	71
ÉLETRAJZI BEMUTATÁS	72
Martonfalvi Tóth György	72
Szilágyi Tönkö Márton.....	73
Kocsi Csergő János.....	74
Szódi Csír István	74
Piszkárkosi Szilágyi Márton	75
Piszkárkosi Szilágyi Sámuel.....	75
Szathmári Paksi István.....	76
Piszkárkosi Szilágyi Gábor.....	77
Budai Ézsaiás	78
IV. AZ AXIOMATIKUS TUDOMÁNSZEMLÉLET TÉRHÓDÍTÁSA ÉS ANNAK „SORSA” DEBRECENBEN	81
ÉLETRAJZI BEMUTATÁS	83
Aranyi István.....	83
NEHEZEN FELISMERHETŐ SZELLEMISSÉG KORA: UTÓSZÓ ARANYI ISTVÁNHOZ ÉS ELŐSZÓ TÓTH SÁMUELHEZ	91
Tóth Sámuel	92
Erőss Lajos.....	96
Lencz Géza	100
V. BARTH HATÁSA ÉS AZ UTÁNA KÖVETKEZŐ KORSZAK	105
AZ ÚJREFORMÁTORI TEOLÓGIA DEBRECENBEN	105
ÉLETRAJZI BEMUTATÁS	106
Vasady Béla.....	106
Török István (Vince).....	112
Kocsis Elemér	118
Rózsai Tivadar	123
VI. NYITÁS A LEGÚJABB IDŐSZAKRA.....	127
TANSZÉKI ESEMÉNYTÖRTÉNET	127
A TEOLÓGIA MŰVELÉSÉNEK ELVI KÉRDÉSEI	128
A TEOLÓGIA MŰVELÉSI MÓDJA: ÚJ SZEMLELET.....	131
A MI DEBRECENI HELYZETÜNK	132
EGY KIS TANSZÉKBŐL NAGY EGYETEM	133
FÜGGELÉK	HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.
A DOGMATIKA TANSZÉK TANÁRAINAK SZAKTÁRGYI ÉS ÉLETRAJZI BEMUTATÁSA 1987-TŐL NAPJAINKIG	HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

GAÁL BOTOND ÉLETRAJZA ÉS PUBLIKÁCIÓI.....	139
ÉLETRAJZ	139
TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓK	143
SZAKMASPECIFIKUS ALKOTÁSOK.....	154
NEM TUDOMÁNYOS JELLEGŰ PUBLIKÁCIÓK.....	157
KOVÁCS ÁBRAHÁM ÉLETRAJZA ÉS PUBLIKÁCIÓI	167
ÉLETRAJZ	167
PUBLIKÁCIÓK	171
A TANSZÉK VOLT MUNKATÁRSAI.....	177
Fekete Károly	177
Kodácsy Tamás	177
Borsi Attila.....	178
KÉPEK	179

AJÁNLÁS

A történelmi tanulságoknak komoly jelentősége van, különösen is amikor egy tanszék több évszázados múltját láthatjuk együtt. Gaál Botond professzor megírta saját tanszékének történetét, s ez szinte meglepetésül szolgál több szempontból. Ilyen tanszéki történetről, amely hosszmet-szetében mutatja be több évszázad szellemi változásait és az azokhoz kötődő tudós főket, nem igen ismerünk a magyar egyetem-történetben. Rácsodálkozhatunk, mennyire gazdag a múltunk. Sőt, mi több, hazánk leghosszabban működő tanszékének a szaktárgyi eseményei tárulnak elénk, hiszen az ősi Debreceni Kollégium hazánk legrégebb olyan felsőok-tatási intézménye, amely alapításától kezdve folyamatosan működik. Az pedig tényleg döbbenetes tény, hogy egy kis tanszékkal indult az oktatás városunkban és lett belőle egy óriási egyetem. Látni azt, hogy – bibliai hasonlattal élve – a kis mustármag kikel és fává nő, nagyszerű érzés, különösen is az olyanok számára, akik a Debreceni Kollégiumban nevelkedtünk. Ennek láttán mint ízig-vérig debreceni diákot egyfajta természetes és jó értelmű büszkeség tölt el. Aztán az is megfogja az olvasót, milyen kitartó küzdelem árán hozták létre és tartották fenn Debrecenben a tudományos életet, s ezt igyekeztek mindig az európai szinthez igazítani. Gaál Botond könyve városunk történelmi múltjának szellemi életét egyetemes mércével méri.

Amikor most az ősi Kollégium fennállásának 475. évfordulójához közeledünk, és a Debreceni Egyetem alapításának 100. évéhez érkeztünk, őszintén örülünk, hogy egy ilyen különös kötet is gazdagítja az évfordulók színes eseménysorát. Elsősorban a szakembereknek ajánljuk ezt a művet és kívánjuk, hogy mások is kövessék ezt a példát: készítsék el tanszékük vagy szaktárgyuk történetét, s ez szolgáljon tanulságul az utókor számára.

Debrecen, 2012. január havában

Fekete Károly,
a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
rektora

AJÁNLÁS

E kötet Debrecen városának és egyetemének a legmélyebb szellemtörténeti múltjába enged betekintést. Nagyszerű dolog lehet egy olyan tanszék vezetőjének lenni, amely immár több mint 470 éves múltra tekint vissza és valószínűleg hazánk legrégebb tanszéke. Gaál Botond professzor a mi Debreceni Egyetemünkön szerzett matematika-fizika szakos tanári diplomát, ily módon saját nevelésű természettudósnak is tekintjük. Őt még abból az időből ismerem, amikor többedmagával az egységes Debreceni Egyetem kialakításán fáradoztak, s ő az 1994-1995-ös tanévben a Debreceni Universitas választott elnöke volt. Az akkori erőfeszítéseknek és szisztematikus munkának mára beérett a gyümölcse, létrejött egy tizenöt karú, nemzetközileg is elismert egyetem, amely sokrétűségében, kínálatában a legszélesebb képzési spektrumot nyújtja hazánk egyetemei közül. Ezt az intézményt számos múltbeli kötelék kapcsolja a Református Hittudományi Egyetemhez, amely 1912-ben az egyik alapító fakultása volt a Debreceni Egyetemnek. Jóleső érzéssel említem azt is, hogy a Református Kollégium Nagykönyvtára és a mi Egyetemi Könyvtárunk – amely egyben a második nemzeti könyvtár is – közösen a kutató-sok kimeríthetetlen lehetőségét kínálják a tanulni vágyó fiataloknak. Debrecen igazi egyetemváros lett, s ezt az ősi Kollégiumnak köszönhetjük.

Hogy miért tekintjük mi is alapítási évünknek 1538-at, azt a közös szellemi gyökerek bemutatásával egyértelműen bizonyítja Gaál Botond professzor ezen műve. Izgalmas, több évszázadon átívelő történet ez, melynek során egy kis tanszékből kialakult egy modern, multidiszciplináris nagy egyetem. Debrecen város polgárai megalapítása óta méltán büszkék a Református Kollégiumra és az általa képviselt, civis hagyományokkal átszőtt szellemi és kulturális értékekre. Meggyőződésem, hogy ezt a közös örökséget még további évszázadokon át méltó módon ápolni és gazdagítani fogja majd a Debreceni Egyetem.

Debrecen, 2012. január havában

Fábián István,
a Debreceni Egyetem rektora

ELŐSZÓ

2010 őszén kaptam a fölkérést Baráth Béla egyháztörténész docens tanártársamtól, hogy – közeledve a Debreceni Kollégium fennállásának 475 éves évfordulójához – egy készülő kötet számára írjam meg a tanszékemen működő hét professzor elődöm életrajzát, úgy a 19. század közepétől. Örültem a kérésnek és kevés gondolkodás után elvállaltam. Ami miatt egyáltalán elgondolkodtam a feladaton, az volt, hogy azonnal láttam: az én tanszékem történetének nem szabad csupán egy szakaszát megírni, hanem föl kellett vállalnom a teljes történetet a kezdetektől. Ugyanis az én *szisztematika* vagy szokásosabb nevén *dogmatika* tanszékem egyidős a Kollégium történetével. Így történt, hogy a teljes szakértői és tanszéki történetet nyújtottam be. Ezt tartja kezében az olvasó.

Számomra azért volt ez izgalmas munka, mert ugyan sok-sok részletet már ismertem a tanszékem múltjából, de az ismereteim mozaikszerűek voltak. Egybefüggően nem igazán láttam magam előtt sem a tanszékem, sem a szaktárgyam sorsának alakulását. Ismereteimet egy régebbi történeti kutatás során szereztem. Amikor 1988-ban a Kollégium 450 éves jubileumát ünnepeltük, azt jobbra én szerveztem, lévén akkor a Kollégium főigazgatója és a Teológiai Akadémia dékánja. Az erről készült legfontosabb emlékeket, dokumentumokat két példányban összegyűjtöttük és *Jubileum 1988* cím alatt egybekötöttük. Egyik példányát a könyvtárban őrzöm, a másikat a főigazgatói hivatal irattárában helyeztük el. A jubileumhoz az államtól nem kaptunk anyagi támogatást. Szerény anyagi körülményeink ellenére méltó tisztességgel ünnepeltünk. Megírtuk a Kollégium-történeti nagy monográfiát. Tizenkét díszdoktort avattunk, főként olyan országokból és egyetemekről, amelyekkel történelmi kapcsolataink voltak. – Ebben az időszakban sokat foglalkoztam a Kollégium történetével, de a tanszékemet csak töredékesen ismerhettem meg. Ezeket az elszórtan és hézagosan bennem meglévő ismereteket most tudtam egybefogni, kiegészíteni, rendszerezni, s így született meg ez a kötet. Nem olvastam korábban ilyen művet, nem volt minta számomra. Ezért lett olyan, amilyen. Jóval bővebben is meg lehetett volna írni, én azonban csak a legfontosabb adatokat dolgoztam egybe. Ezek alapján értékelttem, illetve mutattam be az egyes korszakokat, mindig európai kitekintéssel. Különösen a Nagykönyvtárban találtam sok olyan anyagot, amelyet eddig még nem vizsgáltak alaposan. Az általam megírtak alapján

a későbbi korban valaki majd el tud készíteni egy jobb és részletesebb történeti bemutatást.

E kis kötet Debrecen város története szempontjából is fontos ismereteket tartalmaz. Ugyanis Debrecen azért lett azzá, ami, mert volt egy iskolája, a Debreceni Református Kollégium. Végző soron én azt írtam meg, hogyan kezdődött ennek a városnak a felfelé ívelése, illetve azt, hogy miben van ennek a titka. Ez persze bonyolult kérdés és sokrétű ügy, mégis egyszerű nyelven megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy Debrecenben egyszer alapítottak egy kis tanszéket, s ebből a szorgos és kitartó munka eredménye képen létrejött egy nagy egyetem. Az én tanszékemmel indult a debreceni felsőoktatás és ez a tanszék a kezdetektől mindmáig folyamatosan működött és működik ma is. A tudományos ismeretek gyarapodásával újabb tanszékek keletkeztek, az egyes szakterületek különváltak, a Kollégium szellemi munkája kiszélesedett, s ebből nőtt ki az egyetem 1912-ben. Napjainkban hazánk egyik legnagyobb egyeteme működik itt, amely abból a szempontból páratlan, hogy jelenleg a legtöbb szakterületi kínálattal rendelkezik országunkban.

Ajándék volt életem számára, hogy a Debreceni Kollégium diákja lehettem, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen matematikát és fizikát, utána pedig a Református Teológiai Akadémián teológiát tanulhattam. Azt is hálaadással említem, hogy 1988-tól részt vehettem a szét-darabolt debreceni egyetem újra egyesítésében, s ezt az ügyet 1994-1995-ben a Debreceni Universitas megválasztott elnökeként szolgálhattam. Boldog vagyok, hogy az akkori törekvésünk beteljesedett, a Debreceni Egyetem virágzik. Én azt szerettem volna, és most is azt tartanám helyesnek, ha a külön Református Hittudományi Egyetemenként működő intézmény újra a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karaként gazdagítaná városunk és hazánk szellemi-lelki életét!

Örülök, hogy ezt a tanszéki és szaktárgyi történetet éppen a Debreceni Egyetem alapításának 100. évfordulója alkalmára készíthettem el. A kiadás támogatásáért őszinte köszönetet mondok a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium Egyházi, Nemzetiségi és Civil Társadalmi Kapcsolatok Államtitkárságának. Az volt a célom, hogy ezzel a szerény könyvvel magyar nemzetem kultúrájához hozzájárulhassak!

Gaál Botond
egyetemi tanár

I.

EURÓPAI TÖRTÉNETI BEÁGYAZÁS

A tudománytörténészek különbözőképpen magyarázzák az egyes szakterületek kialakulásának menetét, más-más korhoz kötik a kezdetét, és többnyire különféle okokra vezetnek vissza azok eredetét. E kérdés megközelítése kinek-kinek a szemléletétől is függ. Valamennyi érven találhatunk igazságot, ezért megfontolandók. Az európai fejlődésre figyelve, én a Firenzei Akadémia létrejöttének érdekes eseményével kezdem a történetet. Ugyanis a 15. századra nyilvánvalóvá vált, hogy a tudományművelés középkori egyetemességével valami baj van, mert nincs mindenben összhang a filozófia és a teológia között. Éppen ennek gyógyítására hozták létre a Firenzei Akadémiát 1462-ben Cosimo Medici Ficinó humanista tudós tekintélyére alapozva. Hitték jóhiszeműen, hogy ha a görög-római klasszikus műveltséget előtérbe helyezik, a szakadás helyreáll. Ezért erőltették a görög és latin nyelvek, valamint a régi tudományszakok tanítását, amint azt a nagy ókori gondolkodóktól tanulták. A dolgok azonban nem a várakozásuknak megfelelően alakultak, sőt talán éppen ellenkező irányba mentek. Különösen is amikor az ókor természet-tudományi ismereteit vették elő, hamar kiderült, hogy sok javítanivaló és pótolnivaló van. Ugyanakkor a remélt és akart fejlődés megkövetelte a szemléletváltást is. Így nem hogy lenyugodtak volna a kedélyek és elfogadták volna Aquinói Tamás középkori teológiáját, valamint Ptolemaiosz kozmológiáját, hanem új gondolatok jöttek a napvilágra. Az emberi alkotóképesség nem hagyta magát szunnyadni, s a szendergés állapotából felébredve a kor egyre több kiválóságot termelt, az egyes szakterületek pedig, még ha először gyámoltalanul is, kezdtek önálló életet élni. Ezer év után most egy-két évszázad alatt fordult a világ és kezdtek kibontakozni a szaktudományok. Ennek a folyamatnak az elején mindenképpen ott látjuk a Mediciek által alapított és támogatott Firenzei Akadémiát, amelyet Platóni Akadémiának is neveztek. Talán éppen azért, mert szabadulni szerettek volna Arisztotelész minden fejlődést gúzsba kötő filozófiájától. Hiába próbálta védeni az egyház, „a filozófus” tekintélyét egyre többen vonták kétségbe. Számos területen nagy tudósok sokasága tűnt föl, s ezzel kezdetét vette egy új kor, az Újkor! Ha csak Kopernikusz, Vesalius, Tycho Brahe, Descartes, Pascal, Galilei, Kepler, Newton, Leibniz nevét említjük, máris föltűnik előttünk a szaktudományok önállósulásának igen erőteljes folyamata, amelyet a reformáció katalizátorként segített. Új tudományeszmény kezdett napvilágra jönni. Luther, Zwingli,

Erasmus, Kálvin, Melanchthon, Knox, Béza, Bullinger és mások pedig éppen a teológiát terelték az önállóság felé. Az 1559-ben Kálvin által létrehívott Genfi Akadémia volt lényegében az első olyan felsőfokú intézmény a világon, amely kimondottan a teológia oktatását szolgálta. Ebből fejlődött ki a mai Genfi Egyetem.

Ha a tudományos ismeretek fejlődését tekintjük, ez a történet sokkal bonyolultabb képet mutat. A nagy egyházatyák az első évszázadokban lényegében és elsősorban teológusok voltak. Ekkor még a jelentősebb zsinatok határozataiban fogalmazódtak meg tömören az egyház tanítási, s ezek valóban páratlan szellemi alkotások. A középkor egy hosszú érési folyamatnak látszik, amelyben összefonódva látjuk a teológiát a filozófiával. A filozófia számára keresték az összetartó kapcsolatokat, s ezt találták meg a keresztyén teológiában, ugyanakkor a teológia pedig a filozófiában lelt rá a rendszerét segítő elvekre. Alkalmas „egybetartó” eszközül szolgáltak egymás számára. A filozófia természetes magával hozta az ókori természetszemléletet, és amennyire lehetséges volt, azt fejleszteni is próbálta. A teológiától azonban nem tudta magát függetleníteni. Ennek is megvolt az oka. Ugyanis az ókori tudományoknak, főként Arisztotelész filozófiájának két nagyon lényeges jellemzőjét vették át a középkorban. Az egyik a görög tudomány realitás iránti vágya, érzéke, a másik a teleologikus szemlélete. Az elsőt felkarolta a Ptolemaiosz nevével fémjelzett kozmológia, a másikat az egyház által művelt teológia. Ezek szinte egymásba kapaszkodva és egymásból élve munkálkodtak, hatottak, s ennek a szimbiózisnak az eredménye látszik a skolasztika virágkorában, előbb Anselmus, majd főként Bonaventura, Nagy Albert, Aquinói Tamás és Duns Scotus gondolkodásában. Mint jellegzetesen rendszerező tudományos művet, példaként említjük Aquinói Tamás *Summa Theologiae* című alkotását, mely ma is mérvadó a római katolikus teológusok számára. Ebben a hatalmas összegző munkában még a középkor egységes gondolkodását találjuk, amikor is a tudományos gondolkodás összefogó ereje és szabályozója a hit. A kor gondolkodójának úgy tűnt, hogy a keresztyén teológia nem képes a filozófia nélküli önálló létre, a filozófia pedig nem tudja magát függetleníteni a teológiától. Ez a kapcsolat annyira szorosnak látszik, hogy egymás nélkül élni elképzelhetetlen volt, s ez vezetett oda, hogy a filozófia számára a teológia biztosította a tekintélyt, a teológiai gondolkodás számára pedig a filozófia vált hordozóvá. Elérkezve a 16. századhoz, a reformátorok a filozófia és a teológia kapcsolatát szétbontották, félretették a korábbi tekintélyeket, s a filozófiát csupán hasznos eszköznek nyilvánítva, a teológiát önálló lábakra állították. Ezt azonban úgy tették, hogy a teológia művelésében nem a

középkori gondolkodókra építettek, hanem visszamentek az egyházatyákhoz, illetve az egyházi írókhoz, és tőlük merítettek bőven, miközben számukra a forrás és tekintély a Szentírás lett. Főbb műveiket is másképpen nevezték el.¹ Melanchthon például a *Loci communes* címet, Kálvin *Institutio Religionis Christianae* címet használta híressé vált rendszerező munkája megjelölésére. Ezek tükrözik is a tartalmat. Más szemléletet képviseltek tehát a reformáció teológusai, akiket többé nem lehetett besorolni a filozófia történetébe, a filozófia viszont kénytelen volt új életet kezdeni, magába foglalva és magával hozva egyelőre sok-sok diszciplínát, közöttük a természetre vonatkozó ismeretek tudományát. Descartesnél még teljesen együtt látjuk ezeket, de a teológia már nála is kezd szakterületté különülni. Azonban a filozófia számára is egyre súlyosabbá vált a teher cipelése, s ekkor érkeztek a nagy természettudósok, akik már nem akartak egyetlen filozófiának sem a kedvébe járni, s elméletüket úgy alkották meg, hogy a természettudományok elkezdhessék a saját lábukon való járást. Newton volt ebben a legjelesebb úttörő személyiség. Viszont egy olyan érdekes helyzet alakult ki, hogy a természettudósok nem tették félre a teológiát, sőt föl is használták azt, mint például éppen Newton az abszolút tér és abszolút idő bevezetésekor. Ez nagyon sok segítséget jelentett számára, elmélete így működött jól. A keresztyén teológiától csupán szemléletet kölcsönzött. A nagy reformátor teológusok ugyan nem vették igénybe a természettudományok segítségét, bár sokra becsülték azokat, utódaik viszont néhány nemzedéken át elfogadták ezt a szemléletbeli segítséget, amint ez nyilvánvalóvá vált a deista korszakban. A római teológia megmaradt egyfajta skolasztikus konzervatív álláspont mellett, s számukra még nagyon sokáig, egészen a 18. század közepéig még Arisztotelész volt a tekintély. A filozófus Kant protestáns gondolkodásában pedig már újból együtt látjuk a filozófiát, a teológiát és a természettudományok integrált szemléletét. De éppen ő lesz az a kulcsszemély a filozófia történetében, aki után robbanásszerűen megindul az egyes szakterületek önállósulása, s ez egy mindmáig tartó folyamatot eredményezett. Kant tulajdonképpen egyfajta axiomatikus tudományeszményt képviselt, amely lényegében Aquinói Tamás természeti teológiájával kezdődött, majd – a reformátorokat kivéve – folytatódott mind a filozófiában, mind a természettudományokban, mind pedig a teológiában, s ezt a *more geometrico* kifejezéssel² lehet jellemezni. Lényege abban van, hogy

¹ Korábban használták még a Summa, Sententiae, Syntagma, Systema kifejezéseket a nagyobb, átfogó művek címéül. V.ö. Hendricus Berkhof: Christian Faith. Eerdmans, Grand Rapids, 1979. 33.

² A *more geometrico* kifejezés eredetét egyelőre nem sikerült kideríteni. E sorok írójának feltételezése szerint a 15. század végéről vagy még inkább a 16. szá-

minden tudományt Eukleidész axiómatus geometriájának felépítése szerint kell művelni. Ezt az elvet észrevétlenül, vagy tudattalanul – legtöbbször azért tudatosan – követték a 19. századig, amíg Bolyai János, Lobacscevszkij, Riemann és mások ezt a matematikában nem rendezték. Egy ilyen folyamatnak lett az eredménye az egész 20. századi természettudomány, de ez az új szemlélet helyes kerékvágásba tette a teológiát is és a filozófiát is. Természetesen ez hatással volt valamennyi egyéb tudományterület művelésére is.

Ebben a folyamatban kell tehát elképzelnünk a teológia művelését, szerte Európában és hazánkban is. A feljebb való századokban ennek a fejlődési menetnek sok-sok eleme jelent meg a debreceni teológiai élet képviselőinél, főként a tanárok munkájában. Mindezek elsősorban az ún. rendszeres teológiát érintették, melyet korábban csupán *theologia* néven, később *dogmatika* néven említenek a múlt dokumentumai. Összefoglalóan: mivel az egyház a tanításait dogmákban³ fogalmazta meg, a dogmatika⁴ diszciplína az egyház tanításának művelését, rendszeres értelmezését, magyarázatát, előadását jelenti. Mivel tanításról, magyarázatról,

zad első feléből származhat, legalább is elvileg, amikor Európában először latinul, majd görögül és nem sokkal később nemzeti nyelveken is megjelent Eukleidész Elemek című könyve. Ezt igen sokan olvasták, és axiomaticus rendszerénél fogva a tudományművelés mintája lett szinte valamennyi területen. Newtonnál fölfedezhető a fizikában, Spinozánál az etikában, Kálvinnál a predestináció tanának megfogalmazásában és később szerte a felvilágosodás tudományművelési módszerében. A geometria mintájára, *more geometrico* építkeztek a tudományok. Ez elsősorban a protestáns teológiára vonatkozik. Aquinói Tamás teológiája az istenbizonyítékok tekintetében volt axiomaticusnak tekinthető.

³ A dogma görög szót használták mind a politikai életben, ahol parancsot, rendeletet jelentett, mind pedig a filozófiában, ahol inkább axióma jelleggel értették, azaz ami nem szorul bizonyításra. Nem részletezve a szó fejlődését, az egyház az Apcsel 16,4-ben található *dogma* kifejezés értelméhez kapcsolódik, amikor az apostolok a jeruzsálemi gyűlésen hozott határozataik megtartását rendelik el a gyülekezeteknek. Ettől kezdve számíthatjuk a *dogma* szó olyan használatát, mely szerint tanítást, tantételt jelent, amelyet a hívők közösségének javára az egyház közössége határoz meg. A nagy zsinatok végzéseit, megfogalmazásait is dogmáknak hívták, s ezek megtartását, elfogadását, megvállását fontosnak tartották.

⁴ A dogmatika szó aránylag későn jelent meg az európai teológiai életben. Először a protestáns L. F. Reinhart használta 1659-ben a *Synopsis theologiae dogmaticae* című művében. V.ö. Hendricus Berkhof: *Christian Faith*. Eerdmans, Grand Rapids, 1979. 33. Ezt követően egyre sűrűbben használták. V.ö. Eröss Lajos: *Református hittudomány*. Hegedűs és Sándor Kiadó, Debrecen, 1911. 8.

értelmezésről, tehát rendszerező és alkotó intellektuális tevékenységről van szó, igen gyakran ezt a *doktrína* szóval jelölték, illetve ebbe sűrítették a tevékenységük lényegét, helyesen. Ugyanis maga a szó az egyház teljes tanrendszerét is jelentheti, és egyes tételekre is vonatkozhat. Ennek, illetve ezeknek a tanításoknak *konstitutív, autoritatív, normatív* és *deskriptív* jellege van. Amikor tehát egy bizonyos területen keressük a rendszeres teológia nyomait, akkor az egyházi tanításban az *alkotó*, az *iránymutató*, a *szabályozó* és a *leíró* tevékenységet szeretnénk észrevenni az egyes korok szerint.

Ebbe a bevezető gondolati körbe tartozik még annak az említése is, hogy a reformátorok milyen fő elveket használtak a rendszerező munkájuk során. Ilyenek voltak logikai sorrendben a *Sola Scriptura*, a *Solus Christus*, *Sola Gratia* és *Sola Fides* szemlélet érvényesítése, de ezeket már csak az utókor fogalmazta meg ilyen kategorikus formában, amikor főként a felvilágosodás korában mindenben keresték a központi tant, annak értelmét, vagy logikai szálait. Ami tehát a reformátoroknak természetes tevékenység volt a teológia művelésekor, annak elveit az utókor állapította meg, illetve fogalmilag ők határozták meg. Az elv természetesen ugyanaz maradt, nevezetesen az, hogy minden tanítást Isten ígéje alapján alkottak meg és minden korábbi tanítást, vagy más felekezetek tanítását is az Ige mérlegére helyezve értékelték. Ugyanakkor, azt tartották, hogy ők sem tévedhetetlenek, mert csak véges emberi értelemmel bírnak, ezért ha valaki jobbra tanítja őket a Szentírás alapján, akkor köszönetük nyilvánításával engednek neki.⁵ Ez már jelzi azt a nyitottságot, amely aztán jellemző maradt a teológia művelése során, és döntő hatással volt más tudományok fejlődésére, fokozatos differenciálódására, különösen is a természettudományok gyors emelkedésére.

Mindezek elvi előrebocsátásával látunk neki a debreceni református teológiai munkálgodás bemutatásához. A reformációtól kezdve napjainkig keressük mindazokat az elemeket, amelyek a Debreceni Kollégium tanítói munkája során előbukkannak mint rendszeres teológiai tanítások. Ezeket megpróbáljuk hazai és európai összefüggésbe helyezni.

⁵ V.ö. Második Helvét Hitvallás bevezetője.

II.

A RENDSZERES TEOLÓGIA „SORSA” MÉLIUSZTÓL MARTONFALVIIG

Általános korrajz a teológiáról

A Debreceni Kollégiumban kezdettől fogva jelen volt a teológia ismereteinek tanítása. Az iskolára vonatkozó első írásos emlék Dézsi Andrástól származik 1549-ből⁶, ő volt az első rektor.⁷ Tőle inkább csak versben megfogalmazott gondolatok maradtak fenn, melyekben az „igazhit” melletti megmaradásra buzdít.⁸ Ebből arra is lehet következtetnünk, hogy – tanárember lévén – a már megismert reformáció megtartására biztatja növendékeit, ugyanakkor ezekből a verssorokból az is kivehető, hogy már korábban is ilyen szellemben oktattak a debreceni „scholában”. Valószínűleg 1538-tól. Kérdés marad, hogy mit oktattak. Erre nézve nincs bizonyító adatunk, de minden bizonnyal a lelkészképzés lehetett a legfontosabb feladat és cél. Hogy ez tényleg így volt, azt a Melancthonhoz írt levelében Gyalui Torda Zsigmond mondja el, miszerint a dunamelléki lelkészek 1551-ben a Debrecenben tartott zsinathoz fordultak és lelké-

⁶ Az 1549-es szám sokáig szerepelt úgy a Kollégium történetében, mint valamilyen „kezdet”. Ez egy biztos évszám volt. Még az 1960-as években is a gimnáziumi címeren ez az évszám volt látható. Ugyanakkor az is világos volt, hogy a Dézsi Andrástól fennmaradt írás szerint már korábban is működött az iskola. Kérdés: mikortól? E sorok írója úgy tudja, hogy az 1938-as évszámot maga Csikesz Sándor állapította meg, amikor Hóman Bálint kultuszminisztertől támogatást kért a Kollégium fennállásának 400 éves évfordulója ünnepségéhez. Ez 1935-1936 táján lehetett. Az említett gimnáziumi címet Félegyházi László festőművész tanár tervezte az 1938-as jubileum előtt, így ők még az 1549-es évszámot használták. Ez az évszám a felső részen, a magyar királyi koronát stilizáló rézből való alakzatban volt megörökítve. 1982-ben Gaál Botond gimnáziumi igazgató Bálint József festőasztalos mesterrel elkészíttette a címer eredeti színű, mintegy másfél négyzetméteres nagyméretű formáját, s erre már az 1538-as évszámot íratta. Ez a címer a gimnáziumi épület bejáratánál volt elhelyezve sokáig. A címer létrehozásának történetét maga Félegyházi László mondta el Gaál Botond igazgatónak, és helyeselte az 1538-as évszám megjelenítését.

⁷ A rektor elnevezést csak később kezdték használni, 1571-től. Ezt a tanulmány később tisztázza.

⁸ V.ö. Dézsi András: Makhabeusról való ének, a városi tanácshoz címzett ajánlással. Régi Magyar Költők Tára, 5. kötet. Kiadta Szilády Áron, Budapest, 1886. 29-41.

szeket kértek ezzel az indokkal: „hallottuk, tudományotokkal felülmúltok minket és a Szent Lélek kegyelmi ajándékaival fényeskedtek”.⁹ Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy Debrecenben a teológia jelenléte megvolt és azt bizonyosan elég jó színvonalon művelték. Legalább is törekedtek erre, mert amikor az 1567. évi alkotmányozó zsinat határozatait megfogalmazták, az iskolára vonatkozó részből már komoly felsőoktatási követelmények rajzolódnak ki: „*Minthogy pedig az iskolák az isten igéjének veteményes kertjei, az iskolából is előállítatja az Úr a lelkipásztorokat, tanítókat, az egyház oktatóit. Azért a keresztyének iskoláiban elsőben a nyelvek ismerete, latin s görög nyelvtan (a hol lehet zsidó is), észtan, szónoklattan és más a theologia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok taníttassanak, azután a hittudomány, a szent írás görög és latin nyelven adassanak elő az ifjúságnak.*”¹⁰ Ebből már egyértelműen kirajzolódik a lelkészképzés fontossága. Látszik, hogy a dialektikát (észtant) és a retorikát is előírták, mely tárgyak a lelkipásztorok esetében elengedhetetlen készségek hordozói. Hangsúlyt kap az, hogy már az előkészítés is komoly legyen „a theologia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok” tanításával, és csak ezután jön még a hittudomány elsajátítása, méghozzá a Biblia görög és latin nyelven való tanulmányozásával. Igen meglepő, hogy már ilyen korán megjelenik a héber nyelv tanulásának kívánalma, nyilvánvalóan az Ószövetség eredeti nyelven való olvasásához. Sőt, tovább olvasva az *Articuli maiores*-t, még vizsgákról és disputációkról is esik szó¹¹, ami az oktatás komolyságára vall. Ha mai szemmel nézzük mindezt, és szakszempontról ítéljük meg az 1567-ben leírtakat, igen komoly elhatározásra, illetve előírásokra következtethetünk, továbbá arra, hogy felsőoktatási nézőpontból teljesen megfelel a korabeli európai követelményeknek. Kálvin is ilyen tárgyat tanult, tehát az akkori magyar reformátori nemzedék értette a dolgát. A

⁹ Idézi Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium története. MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 534.

¹⁰ A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Összeszedte, a latin szövegűket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte Kiss Áron, porcsalmi lelkész, szatmári esperes. Kiadta: Magyarországi Protestáns-egylet, Budapest, 1881. 602. Itt az 1567. évi Debreceni Zsinat végzéseihez tartozó *Nagyobb cikkek*, ismertebb szakmai nevén *Articuli maiores* 65. kánonjából idéztünk. (Továbbiakban: Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.)

¹¹ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, *Articuli maiores* 65. kánonja, i.m. 602.

kor két úttörő „tanító” alakját mint a debreceni tudós reformátorok jellemző példáit kiemelten mutatjuk be.

Méliusz Juhász Péter

A 16. századi iskolatörténetből fennmaradt gyér adatok is igazolják, sőt az iskolán kívüli egyházi szellemi élet is arra enged következtetni, hogy Debrecenben a kor színvonalának megfelelő teológia oktatására törekedtek, méghozzá nagyjából olyan szinten, amint azt a Nyugat-Európában tanult fiatalok tapasztalták, látták az ottani egyetemeken, idehaza pedig megvalósítandó feladatnak tekintették. Érdeemes beletekinteni Méliusz Juhász Péternek, az egykori wittenbergi magyar *bursa* vezetőjének az 1570-ben kiadott, meglepően komoly tudással megírt művébe, melyből az is látszik, hogy bár a nemzeti nyelvünk még nem mindig találja a megfelelő kifejezéseket, de már alkalmas arra, hogy a teológia művelésére használják. Mivel maga Méliusz írta és adta ki, annak igen komoly hatása lehetett, így jelenléte nyilvánvaló volt a korabeli debreceni szellemi életben, különösen is a város iskolájában. A címlapon (5. kép) ezt olvassuk:

AZ EGEZ SZENT IRASBOL VALO IGAZ TUDOMAN
A HORHI MELIOS ES IHAZ
Peter által
DEBRECZEMBE
Nyomtattot Andras Komlos Altal
Anno D. 1570

Fellapozva és olvasva, ez a mű a szerző meglepően magas színvonalú teológiai tudásáról árulkodik. Bár Révész Imre olykor Méliuszt elmarasztalja nehézkes stílusa és fárasztó gondolatmenete, valamint makacssága és türelmetlensége miatt, mégis azt kell mondanunk, hogy Révész tévedett, amikor nem vette figyelembe a kor nyelvi, társadalmi, környezeti, vallási körülményeit, nehézségeit. E helyett ő a 20. századi helyzetéből ítélte meg a 16. századi tudós embert, és kérte számon rajta azt, ami lehetetlen.¹² Révész elsősorban a hitvallási írásai alapján, főként az eleve elrendelés és az úrvacsora értelmezése kapcsán fogalmazza meg éles kritikáját, de ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy igenis, tudományos mércéjét tekintve Méliusznak ez az említett műve igen komoly szín-

¹² V.ö. Révész Imre: Méliusz és Kálvin. In: Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyszázadik évfordulójára. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen, 1936. 295-340.

vonulat képvisel. Ugyanis nem az egyes részletekben való kisebb tévedésekre kell figyelni, mert így magát Révész is el lehetne marasztalni a mi későbbi korunk tudományművelési kritériumai alapján, hanem arra a szándékra, amely „AZ EGEZ SZENT IRASBOL VALO IGAZ TUDOMAN” művelésének a magyarországi indítását jelentette. Ebben Méliuszra kell értékelnünk. Igen alapos trinitárius krisztológiát olvashatunk a szóban forgó művében. Általában is igaz valamennyi teológiai írására, hogy alapos bibliai megfontolásokra építve fogalmazta meg állításait, mindig figyelembe véve a teljes Írás összefüggését. Szándéka szerint mindig ezt tette. Csak egy példát hozunk föl erre a 47. oldalról, a kérdés-felelet formájában előadott Méliusz-i „igaz tudoman” védelmében. A kérdést így teszi fel: „*Hol vagion ez bető szerent irua, hofi az fiunak attiatul kent istensege vagion, De ninch örökke valo fiasaga...*” A felelet ez: „*Ninch a szent irasban: hanem Servetus, Arius, Fotinus És a Satan hazuggia...*” Ami Méliuszra illeti, igen nagy erőfeszítésére volt szükség ahhoz, hogy ezen a távol eső tájon – Kálvintól függetlenül alkotva – mélyen biblikus szemléletével megvédje a reformáció tanításait. Hogy milyen szellemi zűrzavar és milyen műveltségi szint volt ekkor tapasztalható, azt ma már aligha tudjuk elképzelni. Mindenesetre Méliusz említett műve már igen komoly és szép jele a rendszerbe foglalt teológiai tanításnak, melyért őt csak dicséretünkkel illehetjük, még a 21. századi gondolkodásunk alapján is.

Félegyházi Tamás

A teológia tanítására nézve e századból Félegyházi Tamás rektortól is maradt fönn bőséges és érdekes adat. Ő is Wittenbergben tanult, Méliuszra egyik fiatalabb kortársa volt. Lényegében a korának megfelelő dogmatikai művet írt, melynek címlapja (6. kép) sokat elárul:

AZ KERESZTIENI IGAZ HITNEK RESZEIROL VALO TANITAS
KERDESEKKEK ES FELELETEKKEK, ELLENVETESEKKEK.
... EZ MELLE ADATTATTOT rövid Catechismus.¹³

Ez a könyv jól tükrözi a Debrecenben is kialakulóban lévő protestáns ortodoxia gondolkodását. A Bibliához ragaszkodva Félegyházi is védi a reformációs örökséget. A könyv elején pontosan felsorolt tematikája arról

¹³ Mai nyelven a címlap: Az keresztyéni igaz hitnek részéről való tanítás kérdésekkel és feleletekkel, ellenvetésekkel ... Ez mellé adattattot rövid catechismus Félegyházi Tamás debreceni prédikátor által. Debreczenbe: Rudolphus Hoffhalter, 1583. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, RMK 179.

tanúskodik, hogy a keresztyén tanításnak, melyet ő is „igaz tudoman”-ként említ, szinte valamennyi tétele, illetve témája ebben megtalálható, sőt még az egyházi élet jó néhány elvi és gyakorlati kérdésére is kitér. Kezdi ő is az Isten megismerésével kapcsolatos biblikus értelmezéssel, s ezt oly módon teszi, hogy gondolatait belevezeti a szentháromságra vonatkozó tanításba, majd a krisztológiai részek után a megigazulás reformátori tanítását is magyarázza, s a Szentlélekről szóló értekezés után részletes ekkléziológiai rész következik, legvégül pedig az örökélet. Közben és utána megannyi fontos tételt sorol még föl, mi azonban azt igyekszünk most észrevenni, hogy Félegyházi Tamás nagyjából az Apostoli Hitvallás gondolati rendszerét követi. (7. kép) Mindehhez egy kátét is csatolt, amely egészen jól fogalmazott és jól összefogott ismerettára a keresztyén tanításnak. Ezt a művet Czeglédy Sándor „népszerű dogmatikának” nevezi, de ezzel a kifejezéssel valószínűleg csak a kátét akarta illetni.¹⁴ Ugyanis ha a könyv törzsrészét tekintjük, akkor bizony az komoly „dogmatikai” ismeretekről tesz bizonyosságot, messze túlhaladva a „népszerű”, azaz ismeretterjesztő szintet. Nyilvánvalóan a „dogmatika” szó használata itt anakronisztikus jellegű. Amit nagyon ki kell emelni Félegyházinál, az a biblikus szemléletmód és érvelés állandó jelenléte, ellentétben a római egyházi tanításokkal, melyek közül néhányat meg is említ, azonban a szerző azokat „emberi” vélekedéseknek tartja. Azt kell mondanunk, hogy a kor európai színvonalán megírt, igen jól rendszerezett teológiai műnek tekinthetjük, terjedelme és a teológiai témák igen széles körét átfogó jellege miatt pedig csak elismeréssel szólhatunk róla. Ami a szemléletét illeti, nyilvánvalóan a Biblia szövegű értelmezésére épülő írásról van szó, mely abban a korban szélteben jellemezte a protestáns „hitvédőket”. Jóhiszeműen ők mindent az Írás alapján akartak megérteni, magyarázni, s távol állt tőlük a tradíció kijelentésszerű felfogása, ugyanakkor védték magukat a szektás elhajlásoktól is. Ezek a körülmények eredményezték hamarosan az egész európai szintéren a verbális inspiráció fundamentalista tanának létrejöttét. Végére is a bibliai szemlélet terén még messze vagyunk az un. „bibliakritika” korszakától.

A vizsgált könyv tipikus példája a korabeli „debreceni ortodoxia” szellemi alkotásainak, amelyet már csak azért is dicsémünk kell, mert általa Félegyházi Tamást önálló gondolkodónak ismerhetjük meg, aki semmiképpen nem Kálvint vagy valamelyik reformátort akarta utánozni. Kimondottan rendszerező elme, a saját tudása és képessége szerint rendezi el ismeretanyagát. Nagyon határozottan tanokat fogalmaz meg, méghozzá

¹⁴ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 535.

magyar nyelven. (8. kép) Ezt is igen jelentős teljesítménynek tarthatjuk. Tanítói munkájának és bibliafordítói tevékenységének jó híre eljuthatott hazánk távolabbi területeire is, ami kitűnik Gönczi Kovács (Fabricius) György püspöknek a Félegyházi-féle Újszövetség-fordítás előszavában megfogalmazott szavaiból. A városi tanácshoz szóló mondataival az iskolai oktatást is értékeli: *„Ilyen volt az kegyelmetek városa mi időtől fogva az Istennek Igéjének fejet hajtott, főképpen az harmincöt esztendő alatt, [azaz 1551, Kálmáncsehi Debrecenbe jövele óta] buzgó volt az evangéliumnak hallgatásában és tanulásában, szorgalmasan gondot viselt az Istennek anyaszentegyházára, az tanítókra és tanulókra, egyeztenek mindnyájan az igaz tudománnak vételében és oltalmazásában. Mindezért a ti kegyelmetek városa ez mi országunkban s mind szomszéd országokban nagy becsületben volt mind az külső rendtartásra nézve jó példát vettenek, ennekokáért mindmáiglan főnek tartatik a mi országunkban.”* Czeglédy Sándor ennek jellemzésére még mást is fölhoz: *„De már előbb is, Meliusnak Arany Tamás tévelygései ellen írt könyve ajánlásában Huszár Gál (2. kép), a könyv kinyomtatója, éppen 'az menyeyei tudományokra' nézve mondja Debrecent, azt az 'Istentől bizonytal megáldott várost' ... 'mind az egész Magyarországnak és Erdélységnek és több sok helyeknek is világoséjtő lámpásának lenni.’”¹⁵*

A magyar hitvallásokról

A rendszeres teológiai diszciplína tematikai köréhez tartoznak a hitvallások is, illetve ezek megalkotása, tanítása és magyarázata. Lényegüket tekintve ezek is a hitben elfogadott igazságok tételes felsorolását tartalmazzák, többnyire tömör és érthető formában. Tartalmi szempontból ezek mind a kor töprengéseiben segítő, a bajokat orvosoló, általában a szükségnek megfelelő tanításokat nyújtanak. A rövidséget inkább jó néven vehetjük és a nehézségi fok mérőjének tekinthetjük, mert terjedelmesen kifejteni valamit sokkal könnyebb, mint definitív jelleggel megfogalmazni. S hogy a hitigazságokat, azaz a hitvallásokban megfogalmazott teológiai gondolatokat tanítani is lehessen, ezeket gyakran káté formájában írták meg. Ez a kornak egyik bevett gyakorlata volt, de a későbbi századok népszerű didaktikai módszerei között is megtalálható. Még a 20. és 21. század is kedvelte, illetve kedveli ezt a formát, természetesen a korhoz igazítva. Visszatérve a 16. századhoz, a magyar reformáció szellemi erőfeszítését dicséri az, hogy számos hitvallási iratot készítettek, s ezek alapján pedig jelentős kátéirodalom alakult ki. Jelenlegi tudásunk szerint

¹⁵ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 535. TtREK Szabó Károly: RMK I. 48.

az ilyen kisebb-nagyobb hitvallások száma a töredékekkel együtt 126. A legjelentősebb kátékat ebben a században Méliusz, Siderius, Szikszai Hollopoeus Bálint, Szárászi Ferenc és Margitai Péter írták. Már ismerték és el is fogadták a Heidelbergi Kátét, sőt annak oktatását is szorgalmazták, de ezek a kisebb káték inkább alkalmasabbak voltak a tanításra az akkor kialakulóban és gyarapodóban lévő iskolarendszer oktatói munkájában. Ezekre gondolunk:

Méliusz Juhász Péter: Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentuma. Ez 1569-ben jelent meg, igazából az 1562-ben kiadott Katechizmus ... Calvinus János írása szerint című káté második kiadása.

Szikszai Hollopoeus Bálint: Katechismus. 1573 előtt jelenhetett meg, a kiadás helyét nem ismerjük.

Siderius János: Catechismus. 1597-ben jelent meg, később húsz kiadást is megért.

Szárászi Ferenc: Catechesis. A Heidelbergi Káté fordítása, Debrecen, 1604.

Margitai Láni Péter: Az apostoli credonak a szentírás szerint való igaz magyarázatja. 1624-ben adták ki Debrecenben.

Visszatérve az 1560-as évekre, amely időszakban keletkeztek a legjelentősebb hitvallási iratok egész Európában, idehaza a káték készítését megelőzte a pfalzi, illetve heidelbergi káté fokozatos elterjedése, valamint a „genfi egyház lelkészei” által 1566-ban aláírt Második Helvét Hitvallás elfogadása a Debrecenben 1567-ben tartott zsinaton. Később Debreceni Ember Pál ezzel kapcsolatban fölhívja a figyelmünket még más kátéra is: „Mert mielőtt a nemzetünkhöz tartozó atyáink nemzeti nyelven kátékat és közönséges hittan-könyveket kezdtek volna nagyobb számban szerkeszteni, becsben és használatban volt gyülekezeti lelkipásztorainknál, az iskolarektoroknál és ezek tanítványainál Kálvin kátéja, amint az kiviláglik a gönci zsinat 1566-ban kiadott és jóváhagyott cikkelyeiből. Ugyanis így mondja el a 3. cikkely záradéka: Kálvin kátéját is, melyet az előző zsinaton közszavazattal fogadtak el, vegyék használatukba.”¹⁶ Debreceni Ember Pál úgy tudja, hogy még a Méliusz-féle kátét is megelőzte Batizi And-

¹⁶ Debreceni Ember Pál: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Ford.: Botos Péter. Sárospatak, 2009. 99.

rás kátéja, de erre nézve nem közöl közelebbi adatokat.¹⁷ Ami pedig Kálvin kátéját illeti, nagy valószínűséggel az 1545-ben latinul is megjelent, már újból átdolgozott Genfi Kátéről lehetett szó.

Mi lehetett a tananyag a 16. századi Debrecenben

Nyitott kérdés marad, s valószínűleg arra soha nem fogunk tudni kielégítően pontos választ adni, hogy mit tanítottak a mai értelemben vett rendszeres teológiai tárgyak tananyagából. Nehezíti a válaszadást az, hogy egészen a 18. századig nem voltak tankönyvek a tanulók számára megfelelő példányszámban. Ha valakinek volt tankönyve, azt nagy becsben tartotta, később pedig azt a tanulót, akinek nem volt tankönyve, a „rosszak” közé sorolták.¹⁸ Olykor azonban tankönyvek nélkül tanítottak a kisebb iskolákban, de még a Debreceni Kollégiumban is. Ugyanis egy tanár volt sokáig, a rektor, és az idősebb diákok, a rektorjelöltek tanították a kisebbeket. Ezek sokat bíztak a memóriára, s ha már felsőfokon a memória nem győzte bevenni és őrizni a tananyagot, akkor jött a diktálás módszere. A tudásanyagot így adták át a következő nemzedéknek, de írott formában csak kevés maradt fenn az utókor számára. Ezért részben el kell tekintenünk a történészek adatoló bizonyításának módszerétől, s helyette a következtetésre hagyatkozunk. Ugyanis azt tanították a Kollégiumban, nyilván a kisebb iskolákban is, amit a tanár tudott. Ha most arra gondolunk, hogy Méliusz milyen színvonalú korabeli rendszeres teológiai művet írt, amit röviden be is mutattunk, akkor azt kell feltételeznünk, hogy nagyjából ez lehetett a tananyag, mert ezt tudták, illetve ezt tudhatták. Félegyházi Tamás esetében is így volt ez, akinek könyve igenis alkalmas arra, hogy egy ilyen képességű írójáról feltételezzük annak előadását is. Nem kell tehát találgatnunk, hogy vajon Melancthon könyvéből vagy más nyugati szerző könyvéből tanulhattak-e a magyar fiatalok idehaza, hiszen itt volt számukra, főként a rektorok számára a megírt tananyag.¹⁹

¹⁷ V.ö. Debreceni Ember Pál: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Ford.: Botos Péter. Sárospatak, 2009. 99.

¹⁸ V.ö. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, *Articuli maiores* 65. kánonja, i.m. 602.

¹⁹ Igazat adunk Makkai Lászlónak, aki e korszakra nézve valószínűsíti néhány külföldi szerző tankönyvének használatát, illetve azok mintául vételét. V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 537. Véleményünk szerint azonban nem igen kell ennyire messze keresnünk, és feltétlenül külföldön megtalálnunk a tananyagra vonatkozó mintákat. Az természetes, hogy a külföldön tanultakat a magyar reformátorok beépítették a tananyagba, sőt, mi több, azt

Ez lehetett az akkor tanított hittudomány. Ami pedig a megkívánt nyelvi tárgyakat illeti, a görögöt, a latint és a hébert, valamint a „*theologia ismertetére megkívántató tisztességes tudományok*” tanítását, ezek mind csupán „instrumentális”²⁰ tárgyak voltak. Tehát eszközszerépük volt a teológia művelésében. Ezeket valószínűleg a rektor-tanítók vagy itthon, vagy külföldön sajtótították el és tanították úgy, ahogy tudták. Erre vonatkozhat az 1567. évi debreceni alkotmányozó zsinat határozata is. Külön „szakosított” vagy „szakosodott” tanárokat ekkor még hiába keresünk. Nyugaton sem voltak, hanem aki tudta a teológiát, annak természetes velejárója volt az instrumentális tudományok ismerete is. Ez volt akkor a tanítói modell, Kálvinék is így tanítottak. Az ilyen tanároknál lehet keresnünk a sokrétű tudásanyag tartalmi mibenlétét.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy végtére is konkrétan mi volt a teológia tananyaga a debreceni „scholában”, elég egyértelmű feleletet kapunk Félegyházi Tamás művének tartalomjegyzékéből.²¹ Amint korábban már bemutattuk, az akkori dogmatikának szinte a legszélesebben oktatható témáit találjuk felsorolva. (7. kép) A klasszikus rendszeres teológiai témák sokaságát és a korhoz képest teljes körét láthatjuk együtt magyar nyelven magyarázva 1583-ban. Ez a mű nyilvánvalóan az ezt megelőző évtizedeknek is a szellemi terméke egyben. Ez volt tehát a 16. századi tananyag, s ezt bátran állíthatjuk. Ehhez jött még a Második Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté szövege, amelyet latinul is ismeretek teljes terjedelemben, s ezeket bibliai „igazoló” helyekkel is magyaráztak. Ezt ma is így tesszük.

Tudós egyházi vezetők szerepe a teológia művelésében

Mivel Debrecenben ekkor még csak egy tanszék volt, s ennek munkakörébe tartozott a teológia oktatása, röviden említést teszünk azokról, akik akár rektorként, akár szuperintendensként valamilyen hatással lehettek a

alkotó módon tettek, adaptálva a sajátos hazai körülményekhez és természetesen magyar nyelven előadva.

²⁰ Czegléd Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 537.

²¹ Makkai László is és Czegléd Sándor is történeti evidenciákat keres a tartalomra nézve, és megállapítják, hogy ilyen emlékek nem maradtak fenn. V.ö. Czegléd Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 537. – Mi a fennmaradt művekben látjuk az evidenciát, mert akkor még az oktatás másként történt, a rektorok módszere egészen különbözött a maitól, tanmenetet sem kellett készíteniük. Volt viszont mérvadó tananyag, amely az egyes professzorok kiadott és ránk maradt műveiben lelhetők föl.

tanszék munkájára. A teológia sem vált még szét diszciplínákra, az európai egyetemeken sem, de a kor debreceni szellemiségét érzékelve, központi helyet foglalt el a ma rendszeres teológiának nevezett terület, azaz a doktrinális rész. Ezt a „hittant” segítette minden más tantárgy. Méliusz és Félegyházi ide vágó munkásságát már bemutattuk és méltattuk, de az őket követő időszakban is voltak jelentős személyek, akik a reformáció teológiáját tovább vitték.

A Méliuszt követő szuperintendensek is jelentős szerepet játszottak a teológia oktatásának segítésében, amint ez kiderül Tóth Ferenc pápai professzor 1812-ben kiadott, tiszántúli püspökökről írt könyvéből. Méliuszt **Károli Péter** követte, aki részt vett több hitvitán, ezek hangulata nem múlt benyomást tett rá, ezért a „dogmatikai” témák nála is szüntelenül előjönnek. Még 1569-ben, a váradi Ceglédi Györggyel együtt adtak ki egy könyvet Debrecenben ilyen címmel: *„Az egész világon való Keresztényeknek Vallások az egy Isten felől, ki Atya, Fiú és Sz. Lélek, melly fundáltatott a Profétáknak es Apostoloknak fundamentomokon.”*²² Ami a dogmatikai témákat illeti, igen jó korkép rajzolódik Károli Péter egyéb műveiből is, s ennek kapcsán értjük igazán, hogy miért volt Debrecennek oly nagy tekintélye országosan. 1575-ben is kiadott egy könyvet Debrecenben a *Halálról, Feltámadásról és az örök Életről.*²³ Tóth Ferenc arról is tájékoztat bennünket, hogy Károli Péter *„Az Apostoli Hitnek ágazatit is Prédikációkban* foglalva megírta, melly az ő halála után Debreczenben 1584 nyomtatott ki, – s bár ezt 1600-ban másodszer is kiadták: ...”²⁴ Sőt, amint Méliusz is hosszú fejezeteket szentelt a Blandrata elleni harcnak *Az egész szent írásból való igaz tudomány* című, 1570-ben Debrecenben kiadott, már korábban elemzett művében, ugyanúgy Károli is ezt tette egy külön könyvben, melyet latinul adtak ki Wittenbegben 1571-ben ilyen címmel: *„Perspicua explicatio orthodoxae fidei, de uno vero Deo Patre, Filio, et Spiritu Sancto adversus blasphemias G. Blandratae, Fr. Davidis errores libris duobus comprehensae.”* Ez nyilvánvalóan jelentős dogmatikai érveléseket tartalmaz. A hitvitázó Károli Péterről még azt is megtudjuk, hogy *„Különös Prédikációkban* is oltalmazta a Krisztus Isten-ségét, s azokat illy titulus alatt ki is adta: *Az egy igaz Istenreol, és az*

²² Tóth Ferenc: A helvétizai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. Győrben, Özvegy Streibig Józsefné betűivel, 1812. 64.

²³ Tóth Ferenc: A helvétizai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 66.

²⁴ Tóth Ferenc: A helvétizai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 66.

Jesus Christusnak eoreok Istenségérol való Predikáziók”, mely Debrecenben jelent meg 1570-ben.²⁵ Ha maga a szuperintendens ilyen komoly dogmatikai munkássággal rendelkezett, művei révén és esetleg tanítói munkája által is a debreceni iskolában a teológia oktatásának színvonalát igen jónak ítéelhetjük. Károli Péter fiatalon, 33 éves korában halt meg 1577-ben.

Már említettük **Gönczi Kovács (Fabricius) György** szuperintendens nevét, aki 1577-től 1595-ig volt hivatalban. Idéztük is egy fontos megállapítását a debreceni iskolában tanított „igaz tudoman” dicséretéről, de még azt is javára kell írunk, hogy a Méliusz-féle *Articuli Minores*-t ő szedte össze, a váradi zsinaton felolvastatta és jóváhagyatta, majd Wittenbergben 1577-ben ki is adatta.²⁶ Ennek az un. Debreceni Hitvallásnak a szövege nagy becsben lehetett szerte a Tiszántúlon és nyilvánvalóan az egész országban. Először is írt hozzá. Gyakorlati teológiai szempontból tűnik fontosabbnak az, hogy 1592-ben Gönczi Fabricius György énekeskönyvet is adatott ki Debrecenben.²⁷ Ezek az énekek mind úgy keletkeztek, hogy szövegük igazodott a kor dogmatikai tanításaihoz. Sokszor az énekszövegek őriztek meg jelentős információkat arról, hogy szerzőjük milyen szintű és jellegű rendszeres teológiai képzettséggel vagy műveltséggel rendelkezett, ezért, ha bár nem nyújtanak, mert nem nyújthatnak teljes képet, ezekből is lehet következtetni a korabeli teológiai ismeret mértékére és a szemléletre.

Valószínűleg a következő püspöki rangú jelentős személyiség **Hodászi Lukáts** volt, akit a 19 évig tartó ecsedi lelkészi szolgálat után 1604-ben választottak e tisztségre. Előbb ő is Wittenbergben tanult, ahol a magyar teológiai hallgatók szeniorává választották 1582-ben, majd Heidelbergben folytatta tanulmányait. Úgy ismerték, mint aki „nagy tudománnyal és tapasztalattal térvén vissza hazájába” okosan szervezte az egyházi éle-

²⁵ Tóth Ferentz: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 66.

²⁶ Tóth Ferentz: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 69-71. Az említett mű címe ez volt: *Articuli Ecclesiarum cis et ultra Tibiscum verbo Dei collectarum ex prioribus selecti, et in generali Synodo Varadina publicati Anno 1577.*

²⁷ Ez volt a címe: *Keresztyéni Énekek, mellyek a Gráduál mellett, s a nélkül is, a hol azzal nem élhetnek a Magyar Nemzetben Reformáltatott Ekklesiákban szoktanak mondatni, Rendben szedettek Gönczi György Debretzeni Pap által.* Tóth Ferentz: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 71.

tet. Bocskai István is becsülte, a lelkészekkel kapcsolatban több intézkedést hozott az ő tanácsára, a testamentumát ő előtte tette 1606-ban. Csupán 1613-ig volt szuperintendens, de ez alatt a rövid idő alatt történt az, hogy az egyházvezetés és a debreceni „schola” közötti viszonyban kezdett repedés támadni. A pedagógiai tevékenységéről híressé vált Szilvásujfalvi Anderkó Imre rektor *„larmát tsinált a Püspöki Igazgatás ellen”*.²⁸ Az erdélyi fejedelmek azonban „széles tudományáért és okos magaviseletéért” Hodászi Lukátsot kedvelték és „Szilvás Ujfalusi Imrét” 1610-ben a váradi zsinaton, mivel „nem lehetett észére hozni”, mindkét tiszai kerületben a lelkészi szolgálattól eltiltották. A debreceni rektorsága már 1607-ben megszűnt.

A következő nevezetes személy a Debrecenben és Heidelbergben tanult **Milotai Nyilas István** volt, aki *„mint nagy tudományú, és a tanításra és nevelésre alkalmas ember, 1609-ben a Debretzeni Collegium Rector Professorává megtétetett”*. Az ő esetében látszik leginkább, hogy egy vidéki lelkészi állás nagyobb előmenetelnek számított, mint a professzorság. Ugyanis csak egy évig volt tanár, mert a *„Szathmári Ekklesia ötet maga Predikátorául választotta”*.²⁹ Természetesen a mai Szatmárnémetiről van szó. 1614-ben Nagykárolyban püspökké választották, s ebből a „hivatalából” Bethlen Gábor pedig éppen a rendkívüli képességei miatt hívta meg udvari papjának 1618-ban. A rövid egyházkormányzati tevékenysége alatt is gondja volt a lelkészek teológiai művelésére, mely kitűnik az összegyűjtött és 1617-ben ezzel a címmel kiadott beszédeiből: *„A Mennyei tudomány szerént való Irtovány Debretzenben”*. Az istentiszteleti liturgiai munkássága is jelentős volt, különösen a pfalzi Ágenda bevezetése, mely nagyon sokáig élt Erdélyben. Dogmatikai szempontból jelentős műve az unitárius Enyedi György szentháromságtagadó könyvére írt válasza: *„Speculum Trinitatis az az: A Szent Háromság egy bizony örök Istennek, mint valami Aczél Tükörben való megmutogatása Debr. 1622.”* – **Margitai Pétert** pedig azért választották meg 1629-ben püspökké, mert előtte több műve megjelent, elsősorban prédikációi. Tárgyunk szempontjából a debreceni kiadású, 1624-ben megjelent műve érdekes: *„Az Apostoli Credonak a Szent Írás szerént való Magyarátatja.”* Megválasztásának évében elhunyt. – A következő jelentős személyiség **Keresszegi Her-**

²⁸ Tóth Ferentz: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai szuperintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 83-84. E szakaszban található adatokat is Tóth Ferentz idézett művéből vettük a megelőző oldalakról.

²⁹ Tóth Ferentz: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai szuperintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 91.

mán István volt, aki 1630 és 1642 között viselte a püspöki tisztséget. Ő mint egyházkormányzó erőteljesen képviselte a reformáció „tisza tanítását”, legalább is őt ez a jó szándék vezette. Bár nem volt tanár a Kollégiumban, kátémagyarázatokat készített nagy számban, valamint sok prédikációja maradt fenn. A káté egyes tételeihez előszeretettel írt prédikációkat, mely arra vall, hogy nála előtérbe került a tan védelme. A reformáció első évtizedeiben az jelentett örömet, élményt, felszabadulást a híveknek, és természetesen a tanítóknak is, hogy Isten ígését magyarázhatták, annak ezerszámra kibomló titkait fejtegették, értették és igyekeztek egyéni életükben megvalósítani mindazt, amire az ige által tanítottak. Később a reformáció híveivel való viták során annak ellenzőivel szemben védekezniük is kellett, s ennek lett a következménye az, hogy előtérbe kerültek a tanok. Ezeket újból megfogalmazták, rendszereztek, előadták, leírták, hirdették, s e munkálkodás során alakult ki az a szellemiség, amelyet *ortodoxia* néven ismerünk. Az ortodoxia gyakran ment el a szélsőséges *verbális inspiráció* irányába, nálunk azonban ez nem jelentkezett annyira rombolóan. Keresszegi Istvánnál látjuk a legjobban azt, hogy mennyire a tanok védelmére fordítja intellektuális képességének szinte minden erejét. Nagyon lényeges dogmatikai kérdésekkel is foglalkozik, mint például Isten megismerése, melyet úgy gondol helyesnek, hogy előbbre helyezi a „természetnek könyvéből” való istenismeretet. Majd „a természet szerént való Isteni esmérethez járullyon a természet felett való esméret”, amelyet a Szentírás alapján kell elnyernünk. De megjelennek nála furcsább eszmefuttatások is, amelyek már túl is lépik az ember intellektuális képességét. A feltámadást szerinte „a józan okoskodások is bizonyítják”, s miután a feltámadás lehetőségét logikai úton is beláttuk a természetes ész világánál, már könnyen beláthatjuk Krisztus feltámadásának is a tényét. Ez a skolasztika gondolkodásmódját idézi elénk, különösen is azt a kartézianus korszellemet, hogy semmit sem szabad elfogadnia az emberi értelemnek, amíg az kellően nincs érvekkel alátámasztva. Ő úgy gondolta, hogy ezzel a hitvallásokban megfogalmazott igazságokat védelmezi, s ez kitűnik abból is, hogy ő volt egyik szorgalmazója az *Articuli Maiores* és *Articuli Minores* újbóli elfogadtatásának. Amikor azonban a Descartes által is képviselt, Nyugaton egyre nagyobb népszerűsége szert tett racionalista gondolkodás idehaza is érezte hatását, elsőnek ő emelte föl hangját ellene. Ezekből derül fény arra, miként nehezedett rá egy egyházkormányzó gondolkodásvilága és tekintélye az egész akkori oktatásra, szellemiségre. A korábbi összhang megbomlott. A püspöki vezetés ortodox módon a korábbi igazságok védelmében látta a szellemi élet rendjét, a tanárok és az ifjak pedig előre tekintettek és új lehetőségeket kémleltek egyházuk és népük számára. Nem véletlen,

hogyan beköszöntött a diáklázadások egy rövid periódusa. Ezt követően évtizedeken át Debrecenben nem volt olyan püspök, aki a teológiai oktatást jelentősen befolyásolni tudta volna.

A tudomány felvérteztjei: a tanárok

Ami a tanárokat illeti, Félegyházi Tamás utóda a rektori székben Thuri Mátyás volt 1572 és 1575 között. Nem tudjuk, pontosan mit taníthatott, de az ő rektorsága idején fordulhattak a debreceniek erőteljesebben a svájci reformáció felé. Mint legtöbbször, először ő is Wittenbergben tanult, utána azonban Genfbe ment, ahol Bézával is találkozott, majd fölkereste Bullingert is. Thuri 1566. október 14-én iratkozott be a Genfi Akadémiára egyik tehetséges társával, Szikszai Holopoeus Bálinttal. Ők lehetnek azok, akik még diákkorukban kapcsolatot létesítettek Méliusz és Béza között. Ily módon Thuri és Szikszai révén Béza a többi magyar reformátorral is kapcsolatba kerülhetett. Ő ekkor a Genfi Akadémia rektora volt, az első, így Thuri rektori működésétől számíthatjuk a debreceni „scholának” a Genfi Akadémiával való kapcsolatát. Sőt, Thuri ezt követően még Heidelbergben is tanult, s ezzel nyilvánvalóan megkezdődött a magyar diákok útkeresése a radikálisabb kálvini reformáció felé. Wittenbergben ott tartotta őket Melanchthon személye is, halála után azonban a fürge gondolkodású magyar diákok más helyeket is fölkerestek és hozták magukkal az új szellemiséget. Nemcsak arról van szó, hogy a kálvini teológiát tartották volna a magyar társadalmi-tudományos viszonyokhoz legalkalmasabbnak, hanem jelentős tényezőként kell számolnunk azzal is, hogy a magyar fiatalok nemcsak a teológiát, illetve általában a bölcsészeti ismereteket akarták hazahozni, hanem az Európában már szépen fejlődő egzakt tudományokat is, beleértve a matematikát. Ez kitűnik abból is, hogy éppen Thuri Mátyás utódja, Laskói János, aki 1577-től lett rektora a Debreceni Kollégiumnak, kiadta az első jelentős matematikai magyar nyelvű tankönyvet. Ezt a 20. században találták meg, Dávid Lajos professzor Debreceni Aritmetikának nevezte el. Ezt megelőzően Méliusz Juhász Péter pedig Herbariumot készített magyar-német-latin nyelven, amelyet csak halála után adtak ki Kolozsvárott. Tehát a tudományok szélesebb skálája érdekelte a magyar peregrinusokat, s ehhez csak úgy jutottak hozzá, ha a konzervatív válni egyetemek helyett, illetve mellett keresték a frissebb szellemi életű nyugati központokat. Ezt elsősorban a kálvini vagy helvét irányú vidékeken találták meg, mint Heidelbergben, valamint Hollandia, Anglia, Franciaország vagy Svájc híres iskolavárosaiiban. Egyesek három, négy vagy öt helyen is megfordultak. Ilyen volt például Csorba István, aki 1588-1590 közötti években volt rektor, de még inkább

a pár évvel később rektorként működő Szilvásujfalvi Anderkó Imre. Ő 1596 és 1607 között volt rektor, de az előtte 1592-1594 években rektoroskodó Debreceni Tarack János esetéből is látjuk a „teológia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok” szorgalmazását és tényleges tanítását. „*Hazánkból kijöven, az az hires neves Debretzeni Scholában, az boldogh emlékezetű Tarack János Urunk által, az szabad tudomaniokban, mellyeknek még mostan is izi szájunkban vagyon, bőségesen együtt tanítottunk, ...*” – emlékezik vissza 1619-ben Kecskeméti C. János.³⁰

Az tűnik föl, hogy a Méliusz-i korszak nagy formátumú tanáregyéniségei után jövő rektorok jelentős hányada nem a tudományművelést tekintette elsődleges feladatának, hanem az iskolaszervezésre tették a hangsúlyt. Volt néhány külföldi mintájuk, mint például a Melanchthon által nagyon támogatott wittenbergi *coetus* vagy *bursa*, aztán Sturm iskolája Strassburgban, valamint Kálvin által alapított és Béza rektorsága alatt működő Genfi Akadémia, s mindezekhez járultak még a pedagógiai minták, mint például Melanchthon *Loci communes* című műve és maguk a klasszikus káték is. Idehaza pedig már Méliusz korában mintának számított Szegedi Kis István *Loci communes*-e, amely nagyon sok pedagógiai tartalmat hordozott, főként az alakulóban lévő alacsonyabb iskolák számára. Ennek nagy hatása lehetett Debrecenben is, de a felsőszintű oktatást nem érintette lényegesen. Inkább csak annyiban, miként kell felkészülni a praeceptorságra ezekben az iskolákban. A teológiát mint tudományt valamilyen szinten művelték ugyan, de megtorpanás tapasztalható Méliusz és Félegyházi korához képest. Inkább beköltözött a hazai legjobb körébe is a protestáns orthodoxia hitvédő szelleme, s ehhez igen jól jött segítségképpen a többi tudomány művelése, értvén ez alatt az „instrumentális” tárgyakat. A hazai teológia biztos léptekkel haladt az orthodox szellemiség felé, hogy aztán ellenhatásként hamar megjelenjék nálunk is a puritánizmus megújító árama. Mindezt a rektorok működésén, illetve a gyéren fönmaradt dokumentumok alapján elég nehéz követni vagy éppen rekonstruálni. Csupán annyit látunk, hogy átlépve a 17. századba, már javában folyik a vita az orthodoxia szellemében.

Nyugaton volt ennek a korszaknak két nagy szellemi formálója, Ramus és Amesius. Történészek úgy látják, hogy a magyar református reformáció kialakulásában, fejlődésében ezeknek a gondolkodóknak jelentős szerepe volt. Úgy tűnik, igazuk van. Ramus (1515-1572) egy francia filozófus

³⁰ Kecskeméti C. János: *Fides Jesu et jesuitarum*. Debrecen, 1619. Praefatio. TtREK Szabó Károly: RMK I. 484.

volt, aki jelentős logikai rendszert alakított ki a tudományok művelése számára, s ez annyira tetszetősnek bizonyult, hogy sokan követték őt. Kevéssel később a puritánok találták nagyon hasznosnak ezt a rendszert és használták is széltében. Donald K. McKim úgy jellemzi őt, mint aki Arisztotelésszel szemben vagy mellette alternatívát kínál a gondolkodóknak.³¹ Ramus azt akarta, hogy amit előadunk vagy leírunk, annak legyen logikailag világos menete, a gondolkodásunk igazodjék valamilyen elvhez. Híres volt a „módszeréről”, melynek során ő az általánostól haladt a különös felé oly módon, hogy mindig voltak nála alkalmas axiómák, amelyek mentén tudta vezetni a gondolkodását. A filozófusok is kedvelték ezt, de a teológusok is, mivel az egyébként elvont tudományterületüket illetően szabatosabban tudták előadni. A teológiát Ramus úgy definiálta, mint amely a „mindig élő boldogság tudománya”.³² A teológusok számára ez a logikai rendszer biztos alapot nyújtott ahhoz, hogy Isten gondolatait föltárják. – Az eredetileg angol Amesius (1576-1633) is ezt a gondolati rendszert vette át és ezáltal vált a puritánok legbefolyásosabb teoretikusává. A 17. század puritán Ramus-ának tartották. A hollandiai Franekerben tanított, ahol sok magyar tanítványa volt. Mivel Amesius szerint „a teológia az Istennel foglalkozó tanítás”, ő is kategóriákat, fogalompárokat és pontokba szedett rendszert alkalmazott a jobb érthetőség kedvéért. Megkülönböztette a „hit” tényét az „észlelés” jelenségétől, de ezeket mindig egybetartozónak gondolta. Így a teológia szoros kapcsolatba került a gyakorlati étellel, ezért tartotta azt inkább gyakorlati diszciplínának, mint elméletinek. Ez a puritán gondolkodás alapelvévé vált, és igen sok haszonnal járt az élet sok területén, a hitéletbe pedig pezsdülést hozott. A közel száz magyar tanítványa idehaza gazdagon szórta a puritán eszméket, illetve képviselték ezt a fajta gondolkodásmódot és életstílust. Czeglédy Sándor azt írja, hogy „1626 és 1640 közötti 15 év alatt 5 puritánus tanár együttesen 20 szolgálati évet töltött az iskola falai között. Ezek voltak Jenei Mihály, Szentpéteri Antal, a később országos hírnévre emelkedett Medgyesi Pál, Nádudvari K. András, majd az 1639-ben és 1640-ben puritánus elvei miatt sok hányattatást szenvedett Kisfalvi Tamás.”³³ Jól jellemzi a debreceni helyzetet az is, hogy a puritán gondolatok, ha nem is tudtak mindig a felszínre jönni, mert nem volt rá alkalmas az idő, mégis jelen voltak több lelkész gondolkodásában. Ilyenek voltak Szikszai Benedek (1643-1647) és Szoboszlai Miklós (1647-1655), akik a

³¹ V.ö. *Encyclopedia of the Reformed Faith*. Editor Donald K. McKim. Westminster/John Knox Press, Louisville, Kentucky; Saint Andrew Press, Edinburgh; 1992. 314.

³² V.ö. *Encyclopedia of the Reformed Faith*. Editor Donald K. McKim. i.m. 314.

³³ Czeglédy Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban*, i.m. 543.

megjelölt években lelkészi állást töltöttek be Debrecenben. De a rektorok is lelkészi képezésűek voltak, s Szoboszlai Miklós előbb két évig tanított a Kollégiumban, őt megelőzően pedig az 1643-45 években Nagyari Benedek rektor is a puritán elveket hirdette, s innen ment Szatmárba, ahol elvei miatt három heti fogságot is szenvedett.³⁴ Puritánusok tehát voltak mind a lelkészek, mind a tanárok között. Tolnai Dali János pedig a Tiszáninneni gyülekezetek körében és Sárospatakon hatott a puritán eszmékkel, kitörölhetetlen nyomokat és mintákat hagyva a későbbi történelmi kor eseményei számára.

Ma úgy tűnik, hogy a 16-17. századi tanárelődeink számára maga a korszak vált áttekinthetatlenné, vagy követhetatlenné, mert az új eszmék már jelen voltak, de a hivatalos egyházi vezetés még a régi szellemű orthodoxyát képviselte. Nem ismerték föl a puritánizmusban az előrelépés lehetőségét, tartottak tőle. Keresszegi István orthodoxyája még erőteljesen hatott, s az utódai szellemiségét is zártta tette. Az a benyomása támad a 21. század emberének, hogy a 17. század 30-as, 40-es és 50-es éveiben valamiféle „tudathasadásos” helyzet alakult ki Debrecenben. Nehezen tudtak eligazodni a korszak hozta intellektuális változások közepette. Legjobban példázza ezt annak a századnak egyik legnagyobb reformátor alakja, Komáromi Csipkés György. Ő maga elvben puritán volt, mégis 1653-ban saját fordításában kiadta Utrechtben az akkor még tekintélyesnek számító Wollebius kimondottan ortodox szerző művét, melynek már a címe, illetve a címlapja is elárulja a könyv szándékát: *Az keresztény isteni tudománynak Jeles móddal úgy elkészített rövid summája, Hogy légyen Az Sz. írásoknak olvasására, Az Isteni tudomány közönséges ágazatának elrendelésére, Az vallásbeli villongásoknak megértésére, kezen fogva való vitel, Mellyet írt volt, Wollebius Iános, a Th. Dokt. És az Basiléai Académiában rend szerént való Professor, Mostan pedig Magyar nyelvre fordított, Comaromi Csipkes György.*³⁵ Wollebius még az ortodoxia korának volt neves teológusa, aki ebben a művében szinte teljes képet ad az akkori dogmatikáról, felsorolva és magyarázva minden jelentős keresztény tanítást. Olvasása kapcsán Komáromi Csipkés György „mindjárt annira felbuzdul”, hogy még Hollandiában (amit ők akkor Belgiumnak hívtak) lefordította a „Compendiumot” és hálája kifejezésével a debreceni városi tanácsnak ajánlotta ezekkel a szavakkal: „szegény Nemzetem hasznára Magyar nyelvre való fordításarol gondoskodnám.” Maga a mű úgy készült, mintha Ramus írta volna a maga tétel- „módszere” szerint, mindig előre téve a definíciót vagy állítást, s utána

³⁴ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 543.

³⁵ Továbbiakban Wollebius: Az keresztény isteni tudománynak rövid summája.

pontokba szedve gondosan megmagyarázva a kitűzött tételt. Figyel a biblikusan igazoló érvelésre is. De a skolasztikus érvelésnek is vannak benne elemei. A teremtésnél találunk erre jó példát. Azt állítja, hogy „Isten a világot és a benne valókat egyrészt a semmiből teremtette, más részt a természet szerint alkalmatlan materiából teremtette”.³⁶ A „regulák” címmel ellátott részben aztán jön a magyarázat. Ebből is kiragadunk egy érdekes példát: „Az teremtés nem az teremtőnek, hanem az teremtett állatnak által jutása az lehetőségből a létele.”³⁷ Itt már nehezen tudjuk eldönteni, hogy az arisztotelészi potencialitás és aktualitás elve szerint gondolkodik-e a szerző, vagy pedig Augustinusnak a teremtésre vonatkozó elképzelését veszi-e alapul. Terminológiáját tekintve arisztotelianusnak látszik, tartalmi szempontból pedig az augusztinuszi gondolatot követi. Ugyanis Augustinus vallotta a semmiből való teremtést, de azt is, hogy Isten egyfajta „elővilágot” hozott létre, amelyből kialakította a bennünket körülvevő tökéletes mindenséget. Erre a következtetésre csak akkor juthatott Wollebius, ha a Biblia verbális inspirációjának képzetét is vallotta, ami a protestáns orthodoxia egyik végleteként jelentkezett. Mármost Komáromi Csipkés ezt a könyvet elsősorban nem a városi atyák bibliaismeretének jobbítására szánta, bármennyire is nekik ajánlja udvariasan, hanem a debreceni „scholában” tanuló ifjaknak. Itt van tehát előttünk egy puritánus személy ortodoxiát tanító alakja. A „miért” kérdéseinkre nehezen találjuk a választ, még akkor is, ha Debrecen város tanácsának konzervatívságáról tudunk. Talán közelebb kerülünk a dolog magyarázatához, ha megemlítünk egy másik művet, amely egy évvel korábban, 1652-ben jelent meg Váradon Szenci Kertész Ábrahám kiadásában. Címlapján ez olvasható: „*Catechesis Religionis Christianae in Ecclesiis et Scholis plerisque Reformatis usitata.*” (9. kép) Tehát a keresztyén vallásra tanításról van szó, amelyet jószerevel a református eklézsiák és iskolák mindennapi használatára adtak ki. Teljes latin kiadása ez a Heidelbergi Káténak, amelyet úgy készítettek el, hogy valamennyi kérdés-felelet után igen gazdagon elláttak bibliai igazoló helyekkel. Külön cím alatt tüntetik föl ezeket: *Testimonium Scripturae*. Vajon, miért adták ezt ki latinul? Két indok juthat eszünkbe. Egyrészt azért, mert a református iskolákban a latin nyelv az európai tudományos élethez való kötődést jelentette. Másrészt, s erre utal a bőséges bibliai idézetek, utalások feltüntetése is, hogy az „igaz tan” védelmében erre az eredeti nyelven kiadott kátéra szükség volt. A bevezető útmutató szöveg címe ez: *Ad praeceptores*. Tehát ezt a tanítóknak ismerniük kellett. Igazából egy átmeneti korszaknak tűnnek ezek az évtizedek, amikor is az orthodoxia biblikusan megalapozott hitval-

³⁶ Wollebius: Az keresztyén isteni tudománynak rövid summája, i.m. 44.

³⁷ Wollebius: Az keresztyén isteni tudománynak rövid summája, i.m. 45.

lásos tanítása megfért a kezdődő puritánus korszellem szintén biblikus magatartásával. Egyesek a puritán teológiai gondolkodást az ortodoxia betetőződésének vagy kiteljesedésének tekintették.³⁸ Mindkettő biblikus akart lenni, de másképpen. Ezért támadt zavar mind az iskolákban, mind az egyházi közéletben. Az is feltételezhető, hogy bizonyos esetekben és bizonyos tanítások kérdésében nem igen értették meg egymást, holott jó szándékuk mindkét fél részéről ugyanarra az ügyre irányult: az egyházi élet jobbítására. A gondot az jelenthette, hogy a hatalmat birtokló egyházi vezetés a puritánok jobbító szándékában csak a zavarkeltést látta, főként a tanok tekintetében. A tanok mindenáron való védelme azonban, ha nem is rossz szándékból történt, megcsontosodott egyházi magatartást eredményezett, mert a gyakorlati élet már előbbre lépett mindenütt Európában. Ezen nem csodálkozhatunk, mert hazai földön nem termettek olyan tekintélyes teoretikusok, mint amilyen Ramus és Amesius voltak, akik segíthették volna a tisztánlátást. A törökök „segítettek” ebben Nagyvárad elfoglalásával, mert a debreceni iskolába így érkezett meg menekülő puritánként Martonfalvi Tóth György a tanítványaival. Ő vetett véget a fölösleges harcoknak.

Itt jegyezzük meg, hogy valamiképpen titokként említették mindig Kálvin és Ramus „kapcsolatát”, „gondolati rendszerének összefüggését”. Ma már újabb ismeretek is vannak erről. Én személyesen máshol keresem a két gondolkodó elme viszonyát. Ha fölteszük azt a kérdést, honnan vehette Ramus az axioma-ötletet a rendszeréhez, akkor eléggé egyértelmű a válasz. 1482-ben jelent meg Észak Itáliában Euklidész Elemek című híres könyve latinul, majd 1533-ban Baselben kiadták görögül. Mind Kálvin, mind pedig Ramus jól ismerte mindkét klasszikus nyelvet, mindkettőjük eredetileg humanista szeretett volna lenni, ezért elképzelhetetlen, hogy ezt a könyvet ne olvasták volna. Két ilyen zseniális képességű ember hamar fölismerték a jelentőségét, s ezt onnan tudhatjuk, hogy a matematika mindkettőjükénél a dicsérendő tudományok között jelenik meg. Ramus maga még foglalkozott is vele valamilyen szinten, ami szokatlan volt abban az időben. Euklidész műve tárcán kínálja az axiomatikus tudományművelés modelljét. Kálvin is használta; például a predestináció kifejtésekor először definiált, majd kifejtette gondolatait. Tanítványaiknál azonban ez az új szemlélet csak rejtetten, szinte természetes észrevétlenséggel jelenik meg. Elképzelhető azonban az, hogy a kálvini gondolatkörben nevelkedő Newton is ily módon, észrevétlenül, természe-

³⁸ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 543.

tes gondolatként „szívta magába” az axiomatizálás szükségességét, s így fogalmazta meg híres axiómáit, azaz a mechanika természettörvényeit.

A tanítás tartalmának folyamatos bővülése

Ezek után azt a sokat vitatott témát és megválaszolatlanak tűnő kérdést vetjük fel ismét, mi lehetett a tananyaga a teológiai oktatásnak a Debreceni Kollégium első bő száz évében. Ha nem is soroltunk föl minden művet, azért tekintettük át a leglényegesebb alkotásokat, hogy ezek alapján véleményt próbáljunk formálni a tanított anyagról. Ha Méliusztól kezdve Martonfalvi tanárságának kezdetéig újból visszatekintünk a teológia tanításának fejlődésére, vagy inkább alakulására, azt láthatjuk, hogy a középpontban mindig a dogmatika főbb tételei állottak, s ezekhez járult, illetve ezek kiegészítését szolgálta, megértését segítette az összes többi diszciplína, főként a latin, a görög és a héber nyelv oktatása. De említhetjük a magyar történelmi múlt megismerését is, amelyre sok korabeli utaló jelet találhatunk, vagy ide tartozik a bibliai idők történeti és vallástörténeti tárgyalása is. Az akkori matematikai, földrajzi és csillagászati ismeretek tekintetében megelégedhetek nálunk is valamilyen alacsonyabb tudásszinttel. Ezt a 16. századi Magyarországon, különösen is az akkor induló iskolalapítási korban nem is voltak képesek magasabbra emelni, de az idők multával ezek is egyenletesen fejlődtek, különösen az erdélyi fejedelmek korától. Az említett *Debreceni Aritmetika* és Méliusz *Herbáriuma* azonban egyértelműen arra utal, hogy nyitottak voltak ezekre a tárgyakra is, s igyekeztek ezeket a Sturm-i iskolarendszer európai szintjéhez igazítani. Ennek pedig az volt az újdonsága, hogy már az elemi és középszinten előtérbe kerültek az egzakt tudományok alapismeretei, mégpedig egyre bővülő mennyiségben. A természetre vonatkozó ismeretek ekkor még a filozófia tárgykörébe tartoztak egész Európában. Ezt vették mintának Debrecenben is. Az alapszintű képzéstől egészen a legfelső szintig az volt lényegében a képzés célja, hogy a kornak megfelelően a fiatalok elérjék a filozófia és a teológia mindenkori legmagasabb szintjét. Jogi képzés is volt, de kezdetben alig, később azonban erőteljesen fejlődő tárgyként jelentkezett. Annak a kornak nagy általánosságban a felsőfokú képzése három nagyobb területre irányult: lelkészeket, orvosokat és jogászokat képeztek. Mindezeket átfogta legfelül a filozófia, azaz a bölcsélet, amelyből lépésről lépésre váltak ki és bontakoztak ki az egyes szaktudományok. Legelőször a matematika és a természettudományok, majd a teológia és a jog kezdték meg önálló életüket. A protestáns teológia igazából a reformációval kezdett önálló úton járni, már ahol ezt sikerült megtenni. Amint láttuk a nagy reformátorok jeleskedtek ezen a

téren. A szaktudományi fejlődést tekintve Wittenberg, Heidelberg, Franeker, Groningen, Utrecht, Oxford, Cambridge híres tanműhelyei jártak az élen, de Svájc egyetemei is az élvonalba tartoztak, mint pl. Basel, Genf, Bern, Zürich. Ami a debreceni képzést illeti, az volt a cél, hogy a teológiai képzés számára a legmagasabb szintet biztosítsák, noha tudták, hogy az első időkből ez csak részben elérhető cél, s csak a külföldi nagyobb egyetemek nyújthatják a legteljesebb teológiai képzést. A 19. század közepéig ezért magától értetődő gyakorlat volt, hogy külföldön tetőzték be a tanulmányaikat. Nagyjából egy ilyen szellemi életrendszerben lehet és kell elképzelnünk a debreceni iskola működését.

Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor tudunk tárgyilagos képet alkotni a debreceni teológiai képzésről is. Nyilvánvalóan a 16. századi sanyarú történelmi helyzetben, amikor az ország három részre szakadt állapotában volt, s szinte előről kellett kezdeni egyfajta nemzetformálást és újból megalapítani az országot, a frissen létrehozott református kollégiumoktól még nem lehetett elvárni a legmagasabb szintet. Mégis azt kell mondanunk, hogy az adott történelmi helyzethez képest a teológiai képzés színvonala nem volt rossz. Okosan építkeztek, lépésről lépésre. Sok harc árán alakították ki a teológiai képzés legfelső szintjét. Felsoroljuk, mit tanítottak akkor a később dogmatika néven összefoglalt teológiai diszciplína keretei között.

A Szentírás értelmezése

Isten megismerése

A szentháromság

A teremtés

Keresztyén antropológia

A szabad akarat és kiválasztás

A bűn

Krisztus inkarnációja, kereszthalála, feltámadása és menybemenetele

Krisztus kettős természete

Krisztus hármassága

Megigazulás tana

Az egyházzól szóló tanítás

A keresztség

Az úrvacsora

A házasság

Utolsó ítélet és örökélet

Többeknél látszik, például Félegyházi Tamásnál, Méliusznál, hogy a tanítói munka során az egyetemes hitvallások tematikus sorrendjét követik, és egy-egy témánál kitekintenek bizonyos részletekre is. Ezeket a fő témához kapcsolódva részletesebben tárgyalják. Ilyen témák például a bűnbocsánat, a hit, remény, szeretet, adakozás, újjászületés és még több más kérdés, melyeknek egy része az etika területére esik. De, amint a káték és a kátéformában készített művek is (pl. Méliusznál) foglalkoznak a gyakorlati keresztyénség sokféle területével, nyilvánvalóan a tanításban is előjöttek a tízparancsolat tételei, annak gyakorlati vonatkozásai, majd pedig más mindennapi kérdések, mint a szorgalom, a kísértés, az uzsora és még számos fontos tanítás.

A dogmatika szaktárgyi fejlődési folyamatának az elején a korabeli hitvallási iratok alapján is tájékozódhatunk. Ennek alapján becsléssel azt állapíthatjuk meg, hogy a több mint száz hitvallási irat vagy hitvallási töredék is jobbra ezeket a tartalmi elemeket tárgyalja. Példaként vehetjük a Debreceni Hitvallást, melyet 1562-ben írt Szegedi Györggyel együtt Méliusz Juhász Péter. Előszót is készítettek hozzá, és amikor az egriek kérték a hitelvi segítségüket, ezt a hitvallási szöveget küldték el nekik még ugyanabban az évben, de külön előszót írtak hozzá néhány hónappal későbbi dátummal. A *Confessio Catholica* kifejezés éppen ahhoz a példányhoz van odairva, amelyiket Egerbe küldtek. Ez a kifejezés tehát az ún. Debrecen-Egervölgyi Hitvallás bevett neve lett.³⁹ Ha a *Confessio Catholica* egyes tételeit nézzük, akkor ott egy egész sor komoly dogmatikai tételt találunk. Csak néhányat kiemelve, törvény és evangélium, szövetség, szabad akarat, kiválasztás („előrendelés”, azaz *praedestinatio*), megigazulás, gondviselés, aztán a krisztológiai és pneumatológiai témák következnek, majd pedig a sákramentumok, az örökélet és jó néhány gyakorlati életre vonatkozó szakasz következik ilyen címekkel: hit, remény, szeretet, papok házassága, játék, tánc. A Debreceni Hitvallásra tehát úgy tekinthetünk, mint az egyházi életet átfogó hitvallási és gyakorlati kézikönyvre, amelynek az oktatására a „scholában” tartalmi szempontból is föl kellett készülni. Ez abban a korban természetes volt, hiszen a kialakulóban lévő reformált egyházak megfogalmazták az alapvető tanításaikat, s a felsőbb szintű iskolák tananyagába ezek nyilvánvalóan belekerültek. Az említett tételeket, amint azokat megfogalmazva találjuk a *Confessio Catholica*-ban, feltétlenül a felsőoktatás valamilyen szintjén kellett tanulniuk a lelképásztori pályára készülőknek. Minthogy a hivatalo-

³⁹ V.ö. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, *Articuli maiores* 65. kánonja, i.m. 77.

san is elfogadott, első pillantásra nehéznek tűnő hitvallási megfogalmazások, tételek alapszinten is megjelentek a tanuló ifjak korához mért színvonalon, tehát a magasabb szintűek leképezését láthatjuk ezekben, amint ez kitűnik a már említett Méliusz, Siderius, Szikszai Hollopoeus, Szárászi, Margitai által készített kátékban.

Ha a tematikát tekintjük, a debreceni „schola” felsőbb szintjén a rendszeres teológia tárgyban belül lényegében – nem sok eltéréssel – ugyanazokat tanították tételes kifejtés formájában, mint amit a későbbi évszázadokban is, beleértve a 20. és 21. század graduális oktatását. Értelemszerűen az adott témához az idő haladtával egyre újabb és újabb ismeretek társultak és a mindig időszerű szemlélet, valamint módszer szerint végezték az oktatást. A tananyag törzsökös része azonban lényegesen nem változott. Ezen a ponton néhány összefoglaló megjegyzéssel zárjuk le az oktatás tartalmi kérdéseiről alkotott véleményünket.

1. Egyértelműen látszik, hogy bár még nincs fogalmi kategóriaként jelen a Sola Scriptura mint elv, de éppen úgy, mint Kálvinnál is a Szentírás elsőbbségét, alapulvételét, mindennek fölöttiségét szinte definitív jelleggel látjuk kifejtve. Ezt a 20. század végén úgy fogalmazták, hogy a reformátorok első nemzedéke számára a Szentírás *scriptura valde prima* vezérelv volt. Debrecenben egyértelműen így történt, hiszen nyilvánvalóan látszik a biblikus teológiaművelés.
2. A 16. és 17. század protestáns teológiaművelését általában az jellemezte, hogy teológia címen tanították mindazt, amit a keresztyénség a kezdetektől hittételként megfogalmazott és tanításként a legmagasabb szintű tudományos gondolkodás révén megalkotott, közzétett. Amint a felsorolásból is látszik, az alapvető tantételeket látjuk magunk előtt, pontosabban azokat, amelyekről az egyháznak koherens tanítást kellett készítenie az idők folyamán. A puszta hitélmény, vagy a hitnek a megvallása nyilvánvalóan nem volt elég, ezért az *opus salutis* minden egyes „eseményéről” tanításban kellett számot adni. A számot adás rövid formája a dogmák megalkotása, de hogy a tömören megfogalmazott hittartalom mit jelent, azt ki is kellett fejteni. Ezt nevezték később dogmatikának. Maguk a reformáció korabeli hitvallások is lényegében ilyen gondolati szerkezetet tükröznek, mert tömören nyilvánítják ki a hittartalmat. A gyakran előtűnő *Testimonia Scripturae* részek ennek igazolását hivatottak bemutatni. Ez azonban még mindig nem elég, mert a részletesebb

- magyarázatra is szükség van. Ez a dogmatika feladata, az Írás mértéke szerint.
3. Nem véletlen tehát, hogy a reformáció teológiája újat hozott két nagyobb területen. Egyrészt minden tantételét a Szentírás teljes összefüggésében alkotta meg, illetve az egyház tanítását e képen vizsgálta. Ehhez szükség volt a Biblia eredeti szövegének ismeretére, illetve annak tudományos feltárására, hogy ott és akkor mit fejezett ki az írás. Ebből a törekvésből fejlődött ki a bibliai tudományok széles skálája. Ezért hangsúlyozták a Debreceni Zsinat résztvevői a latin, görög és héber nyelvek tanítását. A másik terület a néphez való fordulás volt, amikor nemzeti nyelven prédikálták Isten ígését. Ez már a gyakorlati teológia körébe tartozik, s így fejlődött ki a vonatkozó résztudományok sokasága, a liturgia, a homiletika, a poimenika és a katechetika, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Kálvinnál és természetesen a többi reformátornál ezek még együtt voltak és éppen ez az „együttlátás” volt nagyon lényeges szempont a teológiai tekintélyük érvényesítésében. A debreceni prédikátorok esetében is ugyanezt tapasztaljuk, hiszen Méliusz tudós teológus is volt és egyszerre nagyhatású igehirdető. Félegyházi előbb tanár volt, majd lelkipásztor. Gönczi Fabricius is így volt, de őt püspökké is választották. Keresszezinél igen nagy hangsúly esett a prédikációk általi tanításra. Méliusz, Félegyházi és Komáromi Csipkés ráadásul még bibliafordítók is voltak. Életük és munkásságuk szinte tükrözi Luther és Kálvin reformátori tevékenységét. Az akkori időkben a biblikumot és a gyakorlati részeket nem tekintették a teológia szerves részének, hanem ezek úgy szerepeltek, mint „instrumentális” tárgyak.
 4. Csupán röviden említjük meg, hogy Debrecenben, miként a pataki és pápai kollégiumokban is – a korhoz mérten – a bibliai nyelvek oktatása jó színvonalú lehetett. Ugyanis egy sereg lelkész dolgozott Károlyi Gáspár mellett 1590 előtti években, nemcsak egy-két évig, s ezek a lelkészek mind jól ismerték a bibliai nyelveket és jó teológusoknak kellett lenniük. A dolog természetéből következik, hogy a bibliafordítás nem csupán nyelvészeti kérdés, hanem teológiai feladat is. Ezek a tudós lelkészek alkották meg, illetve hozták létre akkor egyik legnagyobb nemzeti kincsünket, a Vizsolyi Bibliát.
 5. Mivel debreceni diák volt az 1588-1590 közötti években, Szenci Molnár Albert nevét feltétlenül meg kell említenünk. (3. kép) A Vizsolyi Biblia nyomtatási munkáinál már segédkezett, majd so-

káig és sokfelé tanult Európában. Néha haza jött, míg Bethlen Gábor végleg haza hívta. Időközben rengeteget dolgozott, s így készültek el a zsoltárfordításai, a bibliarevizója és 1624-ben Kálvin Institutio-jának magyar nyelvű fordítása, melyet Hanauban adtak ki. Ezeknek a munkáknak az egyetemes magyar és református művelődés szempontjából is igen komoly jelentőségük van. A magyar nyelvű zsoltáréneklés és a bibliaolvasás mellett különösen is mérvadó hatása lehetett az Institutio fordításának. E mű meghatározó szerepet kaphatott mind a Debreceni, mind a többi nagy kollégium oktatói munkájában, annak tartalmi vonatkozásában. Arra a kérdésre tehát, hogy mit tanítottak, illetve mi volt a teológiai oktatás tartalma Debrecenben, részben az Institutio magyar nyelvre történt átültetése és jelenléte adja meg a választ.

6. A teológia mint olyan a reformáció után kezdett szaktárgyakra bomlani. Ezt lassú folyamatként kell elképzelnünk, amely lényegében csak a 19. század első felében fejeződött be. Ezt érzékeljük a debreceni kollégiumi oktatásban is. Először tehát az „igaz tudoman” vagy „mennyei tudomány” néven teológiaként együtt volt minden szakterület, beleértve az egyháztörténelmet is. Tanszék is sokáig egy volt, ennek a tanára oktatott mindent, rábízván az alsóbb osztályokat az idősebb diákokra. A tanárnak, akit 1571-től rektornak neveztek, csak a felső tagozatos tanulók oktatására volt ideje. Az ismeretek szaporodásával aztán ez sem bizonyult elégséges megoldásnak, így újabb tanszékeket kellett létrehozni. 1636-ban I. Rákóczi György alapította a második tanszéket, amelyre a bibliai tárgyak oktatását bízta a latin, görög és héber nyelvekkel együtt. A dogmatika megmaradt az első tanszék keretében a bonyolult összetételű és sokféle részterületet tartalmazó filozófia tantárggyal együtt. Már említettük, hogy a dogmatika mint a szaktárgy jelölésére használt fogalom csak 1659-től létezett Nyugaton, s bár már mi is többször megelölegeztük a használatát, ettől az időtől kezdve mi is használni fogjuk gyakrabban a teológiai diszciplínánk szaktárgyi jelölésére. Ami a tanszékeket illeti, 1660-ban Apafi fejedelem segítségével Martonfalvi létrehozta a harmadikat a filozófia és történelem számára. A következő tanszék 1704-ben jött létre az orvosi végzettséggel is rendelkező Kecskeméti Sárközi György professzorságával, aki valószínűleg nyelveket tanított, elsősorban görögöt és hébert. Az ötödik tanszéket csak 1798-ban alapították a

filozófia, a hatodikát 1800-ban a jogtudomány számára⁴⁰. Ez utóbbinak a létrejöttét Domokos Lajos szorgalmazta. Később, a 19. század első felében a tanszékek és tanszakok száma is szaporodott, de ennek részletezése most még nem tűnik fontosnak, később azonban visszatérünk hozzá.

7. A tanszékek számának növekedésével azt várnánk, hogy végre a tantárgyak sorsa is rendes mederbe került. Ez csak részben igaz, mert bizony a tantárgyakat nem rögzítették örök időkre egy-egy tanszékhez. Egy-egy tárgy legtöbbször ahhoz a tanárhoz tartozott, aki azt tanítani tudta. A tantárgyak tehát olykor „vándoroltak” a tanszékek között. Talán a legbiztosabb helye mindig a dogmatikának volt, mert az megmaradt az első tanszéken, ahol eredetileg is volt még a 16. századi induláskor. Annyit látunk, hogy az 1704-es második iskolai törvény érvénybelépésével egyidejűleg a teológiát és a filozófiát különválasztották, ezzel természettudományi tárgyak más tanszékre kerültek, s ezzel megindult valamilyen rendeződés a tantárgyak körében. Aztán 1798-tól maga a filozófia is külön tantárggyá válik, 1800-ban pedig a jog válik le a filozófiáról. Nem igen érdemes azt a bonyolult helyzetet részletezni, hogy melyik tárgy mikor és melyik tanszékhez tartozott. Az eredetileg is meglévő, immár *I. számú tanszéknek* nevezett egységhez tartozott mindig a teológia, melynek tanárát hivatalosan is sokáig „hit és mértan” tanárnak hívták.⁴¹ Amikor pedig 1704-ben más-más tanszékre került a teológia és a filozófia, még a tanárok megszólítása is különbözött: a teológiai tanár címe „*Professor reverendus ac clarissimus*”, a filozófia tanaré „*Professor spectabilis ac generosus*”.⁴²
8. Az is nehezíti a tisztánlátást, hogy nem, vagy csak gyéren maradtak fenn olyan dokumentumok, amelyek egyértelműen mutatnák, hogy kit, mikor, milyen állásra hívtak meg. A 16. és 17. századi tanárok igen gyakran „léptek feljebb” valamilyen lelkeszi

⁴⁰ V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 16-17.

⁴¹ V.ö. Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)-1938. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1937. 88. Ez kissé derűsen hangzik a 20. és a 21. századi ember számára, de végül is a maga teljességében az a tény, hogy a dogmatika professzora „hit és mértan” tanári címet viseljen, csak 1987-től valósult meg e tanulmány szerzőjének személyében.

⁴² Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)-1938, i.m. 92.

állásba, a 18. századtól pedig megváltozik a helyzet, mert az válik gyakoribbá, hogy a tanárok a lelkészi állást nem fogadják el, sőt lelkészi állásból jönnek tanári állásba. Ez utóbbi azért történt így, mert a tudományművelés Európában is nagyobb tekintélynek örvendett. Ekkor kezdenek létrejönni a nemzeti tudományos akadémiák, mint például a Royal Society vagy a Porosz Királyi Tudományos Akadémia. Ezért az igazi tudósok számára elsődlegessé válik a szakterületüknek minél mélyebb és pontosabb művelése. – Ami a tanszékek és tanárok együvé tartozását illeti, a Debreceni Kollégiummal foglalkozó történések között alig van két személy, akik egyformán vagy egyértelműen mutatnák be az egyes tanszékeken működő tanárok névsorát, szolgálati idejüket, tanított szaktárgyaikat. Olykor még egyes tanárok személye is kétséges. Így mi is gyakran következtetésekre kényszerülünk.

Tanárok a kezdetektől mostanáig

Mindezek előrebocsátása után mi is bemutatunk egy valószínűsíthető névsort az I. számú tanszék tanáraitól. E tanszéket előbb „hit és mértan”, később hittan, majd teológia, hittudomány, legújabbán pedig rendszeres teológia, illetve dogmatika tanszéknek nevezik. Az elnevezés általában követte az ott oktatott tantárgy nemzetközileg elfogadott nevét. A tárgyalt korszakok szerint szakaszolva soroljuk föl a tanárokat.

Dézsi András 1549-1552

Erdősi Sylvester János 1553-1558

Szegedi Gergely 1557

Méliusz Juhász Péter 1558-1568

Ilosvai Péter 1561-1562

Tihanyi (Tehányi) István 1562-1563

Félegyházi Tamás 1568-1570; 1571-1572

Thuri Mátyás 1572-1575

Laskói János 1575-1578

Számos rektor volt rövid ideig 1578 és 1599 között

Decsi István 1599-1609

Kárászteleki Mihály 1612-1621

Kismarjai Veszeli Pál 1612-1629

Medgyesi Pál 1631-1633

Számos rektor, tanár volt rövid ideig 1633 és 1653 között

Komáromi Csipkés György 1653-1657 és tovább is

Budai István 1653-1658

Lippai Sámuel 1659

Martonfalvi Tóth György 1660-1681

Szilágyi Tönkö Márton 1681-1700

Kocsi Csergő János 1700-1711

Szödi István 1711-1720

Piszkárkosi Szilágyi Márton 1720-1747

Piszkárkosi Szilágyi Sámuel 1747-1759

Szathmári Paksi István 1759-1790

Piszkárkosi Szilágyi Gábor 1790-1807

Budai Ézsaiás 1808-1821

Aranyi István 1822-1864

Tóth Sámuel 1865-1898

Erőss Lajos 1899-1908

Lencz Géza 1908-1932

Vasady Béla 1934-1945

Török István 1945-1968

Kocsis Elemér 1968-1987

Életrajzi bemutatás

Dézi Andrásnak sem a születési, sem az elhalálozási évét nem ismerjük. A Kollégiummal kapcsolatban az első írott emlék tőle származik 1549-ből vers formájában, melyet sok történész közölt. Így őt tekintjük az első ismert rektornak, mely tisztség 1571-ig „*magister scholae*” nevet viselte.⁴³ Lehetséges az is, hogy valójában ő volt az alapító tanár mint legelső rektor, ugyanis az 1538-as évszám is egy feltételezett dátum az 1536 és 1541 közötti időből, amikor is a legnagyobb valószínűséggel ezekben az években fogadhatta be a reformáció szellemiségét az iskola Enyingi Török Bálint protestáns főúr birtokán, Debrecenben. Dézi And-

⁴³ V.ö. Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 12. Balogh Ferenc megállapítása szerint 1550-től az iskolát vezető tanárt „*magister scholae*”-nak nevezték, 1571-től „*rector scholae*”. Az egyszerűség kedvéért, mi kezdettől fogva a rektor kifejezést használjuk.

rás nagy valószínűséggel 1552-ig lehetett rektor. Magyar nyelven írt bibliai témájú elbeszéléseket, melyek közül jó néhány fennmaradt.⁴⁴

Erdősi Sylvester János 1504-ben született, nem tudjuk, hol. Valószínűleg 1572-ben halt meg Csehországban. 1526-ban Krakkóban tanult, 1528-tól idehaza dolgozott, hittéért üldözték, bujdosott, vagyonát elkobozták. Perényi János és Nádasdy Tamás főurak pártfogásba vették, gyermekeket tanított a birtokaikon. 1534-ben Pápán tanított, ahonnan Wittenbergbe ment és ott tanult 1536-ig. Maga Melanchthon ajánlotta őt Nádasdynak 1537-ben. Itthon bibliafordítással foglalkozott. Majd 1544-ben a Bécsi Egyetemen dolgozott a héber nyelv tanáraként, 1546-ban ugyanitt görög nyelvet tanított és 1552-ben jött haza. Valószínűleg 1553 és 1558 között volt Debrecenben tanár, ugyanis innen Lőcsére ment lelkésznek.⁴⁵

Szegedi Mizsér (?) Gergely (?-?) életét nem ismerjük részletesen. A kérdőjelet maga Zoványi Jenő egyháztörténész tette a Mizsér név után. 1556-ban Wittenbergben tanult és valószínűleg már 1557-ben debreceni lelkész és rektor lett.⁴⁶ Kálmáncsehi Sánta Márton utódjaként választották lelkésznek, később pedig Méliusznak lett a lelkésztársa⁴⁷, sőt együtt írták a *Confessio Catholica*-t⁴⁸. Ezért nemcsak Méliusz, hanem Szegedi Gergely személyén keresztül is tájékozódhatunk arról, mit tanítottak Debrecenben a „schola” kezdeti évtizedeiben. Több éneknek is a szerzője. Debrecenből elhívták lelkésznek Sárvárra, majd a Dunántúlon szuperintendens lett.⁴⁹

Méliusz Juhász Péter (1536?-1572) alakjával és munkásságával szinte valamennyi történész foglalkozott. Nemcsak a művei, vitái és élénk gondolkodása lett a kutatás tárgyává, hanem többen igen sok energiát szen-

⁴⁴ Közli Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. MORE Zsinati Sajtóosztálya, Budapest, 1977. 149. Dézsi fennmaradt írásai nem a rendszeres teológia témakörébe sorolhatók, de az „igazhit” melletti megmaradásra budítja hallgatóit.

⁴⁵ V.ö. Bakóczy János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

⁴⁶ Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 355.

⁴⁷ V.ö. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, *Articuli maiores* 65. kánonja, i.m. 70.

⁴⁸ Ezt Kiss Áron is megerősíti. V.ö. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, *Articuli maiores* 65. kánonja, i.m. 77.

⁴⁹ V.ö. Bakóczy János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

teltek a születési évének és származási helyének megállapítására. A vita mindmáig nem dőlt el. Tény, hogy 1556-ban iratkozott be Wittenbergi Egyetemre és mintegy fél év múlva már szeniora lett a magyar diákok coetusának. 1558-ban hívták meg a debreceni ekklezsiába papnak, Enyingi Török János (Ferenc?) ajánlására. Ettől kezdve végig Debrecenben működött. Tevékenysége, vitái, írásban végzett munkássága kiterjedt a teológia szinte valamennyi területére és átfogta az ország keleti részének egészét. Röviden jellemezve, egy igen komoly szellemi képességgel megáldott személy lehetett, aki rendkívül rövid idő alatt hatalmas mennyiségű tudás birtokába került. Egyértelműen látszik, hogy önálló gondolkodó, nem valakinek a „másolata”, a vitákban éles elméjű tudós benyomását kelti az utókor emberében. A 19. században Kiss Árontól ezt olvassuk: „Brenc értelmétől Méliuszt Szegedi Kis István térítette a Kálvinira.”⁵⁰ Ez alatt inkább azt kell értenünk, hogy egy bizonyos pontnál a nagyfokú önállóságot mutató Méliusz is fölismerte gondolkodásának a kálvini teológiához való közelségét. Ez a kongruencia a biblikus alapú reformátori szemléletének lehetett a következménye, illetve természetes eredménye. A 16. századi lelkészek egyben tanítók is voltak, így elképzelhetetlen, hogy ő ne tanított volna a „debretzeni schola”-ban. Ez részben a művei némelyikének a didaktikai stílusából is következik, részben pedig az általa készített herbáriumból, amelynek kimondottan iskolai haszna lehetett elsősorban. Hogy ő maga is tanítónak tekintette magát, kiténik *A Keresztien Tudományac rövideden való Summája* című művéből, melyet Német Ferencz tokaji várkapitánynak ajánlott ezekkel a záró sorokkal: *Irtam te Nagisagodnac ez kiis könyuet ... Somogy Péter Mester.*⁵¹ Ő tehát magát *Mester*-nek írta, azaz tanítónak. Így a mai szemmel nézve, összefoglalóan arra következtethetünk, hogy Méliusz Péter főként az 1558-1572 közötti lelkészi-püspöki tevékenysége alatt, esetleg megszakításokkal tanára is volt a Kollégiumnak. Erre szükség is lehetett, mert nem volt folyamatosan rektora az iskolának, s éppen ő maga képviselte az egyre komolyabb szintű képzést. Erre vall az is, hogy – amint láttuk – 1567-ben már megfogalmazták Debrecenben egy felsőfokú lelkészképző intézet kívánalmát, illetve követelményeit. Félegyházi Tamás még egy évvel

⁵⁰ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, *Articuli maiores* 65. kánonja, i.m. 69.

⁵¹ Tóth Ferencz: A helvétizai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időig lehozva. i.m. 41-42. Azt, hogy Méliusz Juhász Péter tanárként is szolgált, Tóth Ferencz szerint maga Weszprémi István is természetesnek tartja. Ugyanígy Bakóczy János is. V.ö. Bakóczy János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

később lépett színre. Méliuszt viszont be kell sorolnunk azok közé, akik a teológiát magas szinten ismerték és művelték. De bibliafordítóként és prédikátorként is jeleskedett. Ő tehát magát a „dogmatikát” mint ismeretanyagot és szaktárgyat felsőfokú szintre emelte Debrecenben. Lelkeszi és egyházkormányzói (1562-1572) tisztsége alatt a rektorok személye változott, ő azonban – bizony állíthatjuk – folyamatosan iskolája rendelkezésére állt mint annak „mestere”, még az 1564. évi tűzvész pusztítása idején is. Szolgálati ideje alatt három rektornak is ismerjük a nevét, akik nem folyamatosan töltötték be a tanári állásukat. Méliusz szobra a Debreceni Egyetem előtt látható, Füredi Richárd alkotása. (1. kép)

Ilosvai Péter (?-?) 1560-ban Wittenbergben tanult és 1561-1562 években volt debreceni rektor, utána Csengerbe választották lelkésznek vagy rektornak. Zsigmond Ferenc harmadik debreceni rektorként tünteti föl.⁵²

Tihanyi (Tehányi) István 1559-ben még Wittenbergben tanult, de életének alakulásáról nem tudunk többet. Valószínűleg 1562-1563 években volt rektora a debreceni iskolának.⁵³

Félegyházi Tamás nevét Zsigmond Ferenc ötödik rektorként említi.⁵⁴ Debrecenben született, születési évét nem ismerjük. Debrecenben halt meg 1586-ban. Ő már a debreceni iskola neveltje, 1557-1561 között járt itt iskolába, majd Krakkóban, Boroszlóban, Odera-Frankfurtban tanult, 1564-től pedig Wittenbergben. 1567-ben tért haza, előbb Mezőtúron tanított, majd a debreceni iskola rektora volt 1568-1570 és 1571-1572 években. Időközben egy évet Kolozsvárott tanított. Ő is Méliusz idejében volt tanár, lelkészi utódjául is őt ajánlotta. Reánk maradt művei és bibliafordítása alapján – melyeket korábban bemutatunk – a legnagyobb képzettségű 16. századi magyar teológusok közé sorolhatjuk.

Thuri Mátyás követte Félegyházit rektorként 1572-1575 közötti években. Nem tudjuk, mikor, Mezőtúron született és Abaújszántón halt meg 1588 után. Mezőtúron és Debrecenben járt iskolába. Életéről a következő ada-

⁵² V.ö. Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)-1938. i.m. 22.; valamint Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 274.

⁵³ V.ö. Bakóczi János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

⁵⁴ V.ö. Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)-1938. i.m. 23. Hogy ki hányadik rektora volt a Kollégiumnak, ennek eldöntésére nem vállalkozunk.

tunk már az, hogy 1566-ban Wittenbergben beiratkozik, majd ugyanebben az évben átmegy Genfbe és 1568-tól már Heidelbergben találjuk. Valószínűleg csak 1572-ben jött haza, egyből Debrecenbe. Bullingerrel és Bézával is kapcsolatot tartott fenn, egyfajta „követi” szerepe volt a magyar és a svájci reformáció közötti kapcsolatban. A külföldi tanulmányaihoz Rákóczi Zsigmondtól, Eger várának kapitányától kapott támogatást. Theodore Béza külön levelet írt Rákóczi Zsigmondnak, az „öszöndíj” adományozójának és ebben dicsérte Thuri Mátyást.⁵⁵

Laskói János születési helyét és évét nem tudjuk, Nagyszebenben halt meg 1599-ben. Nevét gyakran Laskainak írják. Itthoni iskolák után külföldre ment tanulni, ő is járt Wittenbergben, 1574-ben iratkozott be. Hazajöve 1575-től lett a debreceni iskola rektora, valószínűleg 1578-ig, amikor előbb Nagybányára, onnan pedig 1579-ben Kolozsvárra ment rektor-nak.⁵⁶ Az ő nevéhez szokták kötni a híressé vált első magyar nyelvű matematika tankönyv fordítását és írását, mely 1577-ben jelent meg Debrecenben. Ez a könyv kapta a Debreceni Aritmetika nevet, amikor a 20. században megtalálták. Több fordítói munkája is napvilágot látott. Személye egy friss és széleskörű gondolkodású ember benyomást kelti.

Laskói János utáni korszakban hézagosan ismerjük a történeteket. Csúpán az ismert rektorok nevét és szolgálati évét soroljuk föl. **Bélyei Bor-sós Fábán** 1579-től, **Kállai H. János** 1583-1584, **Pesti Gáspár** 1586-ig, **Gyulai János** 1585-1586, **Gönczi Kovács (Fabricius) György** 1586-1587, **Félegyházi István** 1586-1588, **Debreceni Csorba István** 1587-1590, **Tolnai Szabó János** 1588-1590, **Békési Szabó György** 1590-1592, **Debreczeni Tarack János** 1592-1594, **Veresmarti János** 1594-től, **Szilvásújfalvi Anderkó Imre** 1596-1599, **Monoszlai András** 1598-ban, **Decsi István** 1599-1600, **Károlyi K. Albert** 1600-1601, **Alvinczi Péter** 1601-1603, **Milotai Nyilas István** 1603-1604, **Eszéki Mihály** 1603-1610, **Kárászteleki Mihály** 1612-1621, **Kismarjai Veszeli Pál** 1612-1629.⁵⁷

⁵⁵ V.ö. Bakóczy János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

⁵⁶ V.ö. Bakóczy János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

⁵⁷ A felsorolt rektorok többségének életútját és munkásságát nem ismerjük. Zoványi az egyháztörténeti lexikonában csak Gyulai Jánost, Gönczi Kovács Györgyöt, Szilvásújfalvi Anderkó Imrét, Alvinczi Pétert és Milotai Nyilas Istvánt említi. A többieknek a debreceni iskola szempontjából a rektori tevékenységük alatt nem ismeretes a tudományosan értékelhető munkásságuk, de máshol és

Medgyesi Pál esetében csak gyanítják a történészek, hogy 1605 táján születhetett és 1663 körül halt meg. 1624-ben jött Debrecenbe tanulni, ahol a diákköztársaság széniori tisztségére is megválasztották. Majd külföldre ment tanulni, Oderafrankfurt, Leiden, Cambridge, ismét Leiden egyetemét látogatta. 1631-1633 években volt a debreceni iskola rektora. Már ekkor puritán szellemben tanított. Inkább az egyházi kegyességi irodalomban alkotott jelentőset, kiemelkedő és hosszan tartó hatású műve a *Praxis pietatis* volt, mely Bayle angol szerző nyomán készült puritán életformára nevelő írás. Medgyesi 1633-tól sokfelé volt lelkész és az erdélyi fejedelmi családok udvari papjaként vált jelentőssé. Rektorsága folytán, nemkülönben a puritán eszmék képviselője miatt őt is méltán sorolhatjuk be a teológiai tanszék tanárai közé.

Medgyesi Pál és Komáromi Csipkés György tanársága közötti időből alig vannak adataink a tanárokról. Munkásságukról keveset tudunk, az évszámok tekintetében is gyakran csak következtetésre vagyunk utalva, de ezekben is sok az átfedés. Az ismert neveket és rektorságuk éveit felsoroljuk. **Tornai Pastoris (Pap) István** 1633-1635, **Medgyesi István** 1634-1636, **Nádudvari K. András** 1634-1636, **Tarcali Bogdán Péter** és **Hiripi István** 1636-1637?, **Vári István** 1638, **Kisfalvi Tamás** és **Széchenyi András** 1639, az 1640. évről nincs ismeretünk, **Ballyik János** és **Czegléd Sebastyén** 1641, **Munkácsi István** 1642, **Nagy Ari Benedek** 1643-1644, **Sápi Mihály** 1643, **Henczei Dániel** 1644-1645, **Szoboszlay Miklós** 1645-1649, **Tölczei János** 1647-1648, **Mányoki István** 1648-1650, **Szokolyai István** 1648-1650, **Nógrádi Mátyás** 1649, **Tejfalvi Csiba Pál** és **Debreczeni Mihály** 1651, az 1652. évről nincs adatunk. Ebben a korszakban már az is bonyolulttá teszi a tantárgyi és tanszéki kérdést, hogy 1636-tól két tanszék működött. A tanárokat csak rövid időre alkalmazták, eléggé helytelenül. Ez az időszak egyébként nem tartozik a Kollégium nyugodt évei közé, ezért is bajos dolog az adatokat pontosnak elfogadni.⁵⁸ Azt tudjuk, hogy Tornai, Nádudvari, Tarcali, Vári, Szoboszlay,

másmódon váltak ismertté, főként egyházkormányzóként. Gönczi, Szilvásújfalvi és Milotai jelentőségét már fentebb ismertettük. Decsi István nevét pedig főként a tanártársai verséből ismerjük. A felsoroltakat Bakóczi Jánostól vettük. V.ö. Bakóczi János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

⁵⁸ A közölt adatokat Bakóczi Jánostól vettük. V.ö. Bakóczi János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

Szokolyai, Nógrádi, Tejfalvi külföldön is jártak, kevés írásuk is maradt fenn.⁵⁹ Feltételezhető, hogy a többiek is valamennyien külföldet járt fiatalok voltak.

Komáromi Csipkés György Komáromban született 1628-ban és Debrecenben halt meg 1678-ban. Tanult Komáromban, Debrecenben és Sárospatakon, majd 1649-ben Kassán volt iskolarektor. 1650-től Utrechtben tanult és 1653-ban szerzett teológiai doktorátust. Közben Angliában is gyarapította ismereteit. 1653-ban jött haza, tanár lett Debrecenben és ezt a munkáját még 1657-ben történt lelkésszé választása után is folytatta. Az 1657. évi debreceni iskolai törvények jórészt az ő munkája. Valószínűleg bibliai nyelveket, angolt és teológiát tanított, s igen jelentősek a bibliafordításai a magyar nyelv fejlődése tekintetében. A dogmatika tárgy szempontjából jelentőségét fentebb méltattuk. A magyar puritánus teológia egyik kiváló képviselője, egyben a 17. század legjelentősebb polihisztor reformátora. Írt az üstökösökről és a pestis járványról, ezzel a tudomány szerepét hangsúlyozta a babonás hitvilággal szemben. Tudományos munkásságága a magyar szellemi élet számára rendkívüli értéket képvisel. Tanári tevékenysége részben a dogmatika területére esik, ezért a tanszéki elődök közé soroljuk. Egészalakos szobra a Debreceni Egyetem előtti parkban látható, Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása. (4. kép)

Budai István születésének helyét, évszámát nem ismerjük, meghalt Debrecenben 1680-ban. Sárospataki diák volt, onnan ment először Olaszliszkára iskolai rektornak, s megszerezvén a további tanuláshoz a pénzt, külföldre indult. 1653-ban Franekerben, utána Utrechtben, majd 1654-től Groningenben tanult, átment Angliába és Oxfordban szerzett magiszteri fokozatot 1655-ben. Ilyen előképzettséggel jött haza és Debrecenben lett rektor, mely tisztséget 1655-1658 években viselhette. Ezt követően lelkésszéget vállalt több helyen, s viszontagságos életút után ismét Debrecenbe jött vissza lelkésznek 1679-ben. A latinul tartott sárospataki és hollandiai disputák vitáinak fennmaradt szövegei alapján látszik, hogy az úrvacsora kérdése foglalkoztatta, különösen is Krisztus testének mindenütt jelenvalósága.⁶⁰

Lippai Sámuel születésének és halálának körülményeiről nem maradtak fenn adatok. Talán 1622-ben született Erdélyben. Korábban úgy tartották, hogy a puritánus eszmék vele jöttek be a debreceni iskolába. Amint fentebb ezt részletesebben bemutattuk, már voltak előtte puritán tanárok.

⁵⁹ Ezekről a Zoványi-féle lexikon közöl némi adatokat.

⁶⁰ V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténelmi lexikon. i.m. 99.

Erdélyből származott és onnan ment Utrechtbe 1647-ben, majd Franekerbe és Leidenbe. Itthon Erdélyben, Tiszáninnen és Tiszántúl egy-egy gyülekezetében szolgált, de éles vitatkozásai miatt rövid idő múlva mindenholnan elküldték. 1659-ben Debrecenben lett rektor egy évig, s ezt követően sorsa ismeretlen. Vitairatai többnyire eltűntek, a fennmaradt írásokból arra lehet következtetni, hogy a kálvini tanok újdonságát képviselte erőteljesen.⁶¹

⁶¹ V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 373.

III.

A PURITÁN ÉS ORTODOX SZEMLÉLET DEBRECENI ÖSSZEBÉKÜLÉSE A nagyváradai iskola beolvadásától a reformkorig

Külső szellemi hatások és a belső lelki örökség

Martonfalvi Györggyel új idők jöttek Debrecen életébe. A város iskolája megelevenedett, a diákok létszáma jelentősen megnőtt, új tanszék jött létre, a „tantárgyak” szétválasztása elkezdődött, a kálvinista puritán szellem a városba beköltözött, a polgárosodás megpezsdült. Martonfalvi igazi puritán volt, ugyanakkor nem kedvelte a coccejánus szemléletet. De az is érdekes tény, hogy az ortodox szellemiség sem hunyt ki teljesen, hanem ott maradt a háttérben és „örkődött” a város hitélete fölött. Bonyolult helyzet alakult ki, amikor is az ortodoxia képviselői kezdtek ráébredni arra, hogy egyre inkább merev dogmatizmussá válik a tanításuk, ha csak a tan tisztaságának őrzése az egyedüli céljuk, az emberek mindennapi hitéletét pedig elhanyagolják. A puritán szemlélet pontosan erre hívta föl a figyelmet és abban mindenképpen közös volt az ortodoxiával, hogy – ha eltérő módon is – mindkettő a biblikus szemlélethez ragaszkodott. Debrecenben így az ortodoxia és a puritán szellemiség egymásban támogatóra talált a bibliai közös nevező alapján. Ezt igazából Martonfalvi Tóth György rektor tudományos tekintélyének köszönhette a város. Debrecen a béke és nyugalom szigete lett. De csak addig, amíg a frissebb tudással, újabb pezsdítő áramlatokkal haza nem jöttek a peregrinusok a nyugati egyetemekről. A puritánok ugyanis szinte mindent igazolni vagy alátámasztani akartak a Szentírás igéivel, s ennek az lett a következménye, hogy ilyenén a bibliai igék elvesztették sokirányúságukat, a hitélet gazdagságát szélesítő és megszólító jellegüket. A megcsontosodott ortodoxia után a puritán biblikus szemlélet is egy zárt rendszert eredményezett, melyből ismét kiutat kellett találni. Ezt hozta a Johannes Coccejus által képviselt teológiai irányzat, mely arra tette a hangsúlyt, hogy a Bibliát nem szabad csupán a szemléletünk igazoló tárházává tenni, hanem meglátni egyben azokat az összefüggéseket is, amelyek Isten és az ember közvetlen viszonyát szolgálják. Ez az eredeti reformátori elveknek is jobban megfelelt. Isten kijelentett ígében tehát meglátták azt, hogy Istennek az emberrel kötött szövetsége kibontakozhat egyre jobban, ha figyelünk az Írás teljes összefüggésére. Ezt hívták a 17. században „frigy-teológiának”,

később a „szövetség-teológia” elnevezés honosodott meg. Ezt azonban Martonfalvi túlságosan szabadnak érezte, félt attól, hogy az írásmagyarázat kaotikus jelleget ölt és szabadoság lesz úrrá a teológiai látáson. Majdnem ezzel egy időben érkezett a kartézianus bölcselet racionális áramlata is, amely eredeti szándékát tekintve nem akart rosszat a keresztyén gondolkodásnak. Maga Descartes igazából különválasztotta a hit igazságait és az ész igazságait, mondván, hogy amit hinni kell, az ott van a Szentírásban. De hogy az ész miként működjék, annak a kételkedés adja meg az indítást, s ezen a ráció által vezetett úton eljutunk az igazsághoz. Ez a kételkedés igazából jót tett a merev dogmatizmus kiküszöbölése terén. A kartézianus gondolkodás révén a természettudományokat meghagyták a filozófia oktatási területén és így a teológia is megmaradhatott a maga tárgyának megfelelő keretek között. A baj csak akkor kezdődött, amikor a racionalista szemléletet zubbonyként akarták ráhúzni a hittételekre is. Egyébként ráhúzták akkor mindenre, éppen úgy a természettudományokra, mint a teológiára. A coccejánus gondolkodás végül is azt mondja, hogy használni szükséges az emberi értelmet a bibliai igazságok feltárásakor, s e tekintetben a racionalizmussal szót értett egy darabig. Mindkettő azt eredményezte, hogy a teológia nem maradt zárt rendszer, hanem nyitott rendszerként kezelte az isteni kijelentés titkait. Csak akkor vált béklyóvá a racionalizmus a teológia számára, amikor a kijelentés igazságait is az ész igazságai alá kezdték rendelni, s ekkor teljesen félrevitték a teológia szekerét. A „mindent megmagyarázni” elv aztán meglehetősen torz dolgokat szült a prédikálás terén, s gúzsba kötötte az egyházi tanítások, a dogmák, hitvallások eredetileg biblikusan nyitott szellemét. Ez pedig a reformációnak azzal a vívmányával volt ellentétes, mely szerint a hit dolgaiban is biztosítani kell a szabad vizsgálódást. Debrecenben Martonfalvi utódai, különösképpen Szilágyi Tönkő Márton igazából teljes jóindulattal képviselték a kartézianus szellemet minden területen, amíg majd az 1730-as években Maróthi György ezt is félretette és a Christian Wolff-féle logikai deduktív tudományos módszert tartotta helyesnek. A tanulság az lett, hogy bár ez hasznára válhatott a természettudományoknak, de a teológia fejlődését nem segítette elő. Hatvani Istvánnak kellett jönnie ahhoz, hogy 1749-ben új tudományos szemléletet vezessen be, a newtoni gondolkodást, mely a tapasztalatkísérlet-következtetés módszerét vallotta helyesnek. Hatvani egyébként tíz évvel mindenkit megelőzve Európában először bírálta, illetve tette félre Wolff deduktív-logikai tudományeszményét az 1750-es években, amikor még a híres Leonhard Euler sem mert újat húzni Európa „filozófiai pápájával”. Ami pedig a tudományművelést illeti, itt már eljutottunk olyan messzire, hogy maga a teológia is alig tudta követni az eseményeket. Az

lesz érdekes számunkra, hogy Hatvani István bár elsősorban természettudós volt, mégis a kálvini teológiát tartotta mérvadónak. Ez nyilvánvalóan kitűnik „Az úri szent vatsorára megtanító könyvecske” című művéből, amely szokatlan módon egy természettudós tollából származó biblikus dogmatikai mű 1760-ból. Mi lehet ennek a magyarázata? Elsősorban az, hogy Debrecenben ott volt a háttérben az összes szellemi örökség, az ortodoxia, a puritánizmus, a „frigy-teológia”, a kartéziánizmus itteni változata, a racionalizmus newtoni tudományos szemlélete, melyek valamilyen mértékben mind éreztették hatásukat, ugyanakkor mégis őriztek egy közös értéket: a biblicitást! Ez segített helyes mederben tartani a teológiai gondolkodást még Hatvani után is. Átugorva néhány évtizedet, ide kívánczik az a tény, hogy a debreceni teológiai oktatás soha nem veszítette el a bibliai tanításhoz való ragaszkodását. Hullámzó időszakok voltak, amikor a valamilyen korszellem megérintette a tanárokat és diákokat egyaránt, de a biblikus gondolkodás mindig ott maradt a háttérben. Ez az oka annak, amit sokan rejtélyként kezeltek, hogy a debreceni kálvinista iskola tanárait és diákjait a reformkorban és az 1848-49. évi szabadságharcban nem a francia forradalom jelszava lelkesítette, hanem az ő biblikus hitük-ből származó eleve elrendeltségük tudata.

Magyar vagy latin nyelven?

Ami a magyarországi helyzetet illeti, külön kell szólnunk arról, hogy a magyar nyelv használatának, tanításának is voltak rögs útjai, mégis ezen járva a reformatori szellemű fiatal nemzedékek előtt reménységgel sejlett föl egy kulturáltabb nemzet víziója. Szembetűnő, hogy a reformációval megindult a nemzeti nyelv előtérbe helyezése, melyet jól szemléltet a teljes bibliafordítások megjelenése és a zsoltárok használata az énekléskultúrában. Mindezt segítette a magyar nyelvű liturgia elterjedése. Természetesen a latin nyelvet is tanították erőteljesen, azért, hogy kapcsolódni tudjanak az európai tudományos élethez. Ez szinte létkérdés volt a magyarság számára. A 16. és 17. században ez még rendben is volt, aránylag jól működött a dolog, de hiába voltunk már a gyászévtized (1671-1681) után, a 18. században, a „csendes” ellenreformáció idején éppen a *Carolina Resolutio* révén a jezsuiták meglehetősen erős cenzúrát érvényesítettek, méghozzá uralkodói támogatással. Ez a bontakozó szellemi, tudományos életre éppen olyan visszafogó erőként hatott, mint korábban a nyílt protestáns ellenesség. Emiatt történt az, hogy az 1700-as években egyszer csak lecsökkentek a magyar nyelvű kiadványok, idehaza – Erdélyt kivéve – a protestánsok alig nyomtattak magyarul, még debreceniek is óvatosaknak látszottak. Erdélyt és Debrecen nehezen

tudták ellenőrizni, ezért a Margitay család nyomdász és kiadó nemzedékei számos magyar könyvet adtak ki. Maróthi híres *Aritmetikája* is Debrecenben jelent meg Margitay János nyomdájában 1743-ban. Ennek ellenére a magyar nyelvű kiadványok sok esetben külföldön láttak napvilágot, például a nagytekintélyű Hatvani István debreceni professzor is Baselben nyomtattatta ki az úrvacsoráról írt könyvét. Sőt, magát a Heidelbergi Kátét is kiadták magyarul 1760-ban, ugyancsak Baselben, s ehhez kötötték hozzá Hatvaninak az úrvacsorához írt imádságait, sok módszertani útmutatással.⁶² (10-11. kép) A tanárok viszont felsőbb szinten is oktattak teológiát, főleg latin nyelven és ezt diktálás révén jegyzetelték le a diákok. Egy ilyen jegyzet szép példája maradt fenn Szódi Csir István professzor diktálása kapcsán, melyet később egybekötöttek. Ez az R 224 jelzetet viselő 627 oldalas kézirat viszont elárulja, hogy Szódi professzor a kor szokásának megfelelően, és a debreceni szellemiséget is képviselve, kartézianus filozófiai fogalmakat használva tanít, de a bibliai részek értelmezésekor a coccejánus módszert is érvényesíti. Az 1715-ből fennmaradt kézirat lényegében a Heidelbergi Káté magyarázatát tartalmazza, amint ezt a címlapja is jelzi: *Catechesis Heidelbergensis. Sensus veri expositio.*⁶³ (12. kép) A jegyzet olvasása közben látszik Szódi görög és héber nyelvismerete, s az is kiderül, hogy maguk a diákok is tudtak írni görögül és héberül. (13. kép) De azt is megtudjuk, hogy Szódi István a dogmatikán kívül újszövetséget is tanított, s mindezen felül a matematikát is és a csillagászatot is.

Ennek a kornak egy nagyon érdekes példája az általunk nem túlságosan ismert, magyaros átírással Juellus Janos-nak nevezett angol szerző apologetikus műve, melyet először Debreceni Ember Pál adott ki latinul 1704-ben Dobozi István debreceni főbíró segítségével, majd ez a könyv valószínűleg Sárospatakon jelent meg magyarul Tseetsi Janos ajánlásával.

⁶² A Heidelbergi Káté ilyen címmel jelent meg 1760-ban, Baselben, Im-Hof Rudolf és Fia költségén: Keresztyén Catechismus Az-az a keresztyéni hitnek ágazatira kérdések és feleletek által való rövid tanítás. Eléggyé egyértelműnek látszik, hogy ez a magyar fordítás a már említett, 1652-ben Váradon kiadott latin nyelvű Heidelbergi Káté fordítása. Eredetileg ezt a 17. század első felében készítették a holland református iskolák számára. Hogy ki fordította, nem tudjuk, a címlapon nincs feltüntetve. Akár Hatvani István is készíthette, mert ehhez az 1760-ban kiadott kötethez van csatolva Hatvani Istvánnak az 1768-ban írt úrvacsorai imádságai, melyeket szintén fordított Osterwald János Rudolf francia könyvből. TtREK Nagykönyvtára 1-2241 jelzet.

⁶³ *Catechesis Heidelbergensis. Sensus veri expositio. Quam a ... [Stephano Csir Szódi pastore et collegii professore] ... Dictatum, Debrecen, 1715. TtREK R 224.*

Igen kemény és bátor hangvételű mű, amely erőteljesen védi a reformátori értékeket, különösen is a római egyház tanításaival vitatkozva. Hogy ezt mennyire használták, vagy egyáltalán tanították-e egyes tanárok, nem tudjuk, de a 18. századi ellenreformációs időszakban nagy valószínűséggel ez a könyv ismert volt, akár latinul, akár magyarul olvasták is a lelkészek, vagy a diákok. Tartalmáról úgy alkothatunk fogalmat, ha a teljes címlapot olvassuk:

A REFORMATA EKKLESIANAK APOLOGYIAJA, VAGY MAGAMENTSEGE Mellyben, bé-foglaltatnak az igaz KERESZTENY HITNEK s VALLÁSNAK, nevezetesebb AGAZATI: és az ellenkezőknek minden ellen-vetési, és káromlási meg tzáfoltatnak. Mellyet, Régen, 1562. esztend: az Angliai Réformáta Ekklesia kedvéért, és szükségéért irtt vólt JUELLUS JANOS, ugyan Angliában, Sárisburyi Réformátus Püspök. Az után, az ISTEN egész Anyaszentegyháza' örömére, sok Nemzeteknek nyelvén kibotsáttatott, Magyar Országbanis, 1704. esztendőben deákul ki-adattatott. Most pedig a' deákul nem tudóknak lelki hasznokra, és szükségekre Magyar nyelvre fordittatott Tussa-Uj-Falvi TUSSAI JÁNOS által. Nyomtatott 1748dik Esztendőben.⁶⁴

A latin nyelv használatához visszatérve, már a 17. században is ha valaki magyarul írt vagy magyarul adott elő, gyakorta betoldottak latin szöveget. Ennek egyik szép példája, hogy Bethlen Gábor feleségének a temetésén mondott gyászbeszédben is található ilyen latin betoldás.⁶⁵ Ezzel azt is meg akarta mutatni az illető, hogy milyen „illusztris scholának” a neveltje, de volt ennek egy másik oldala is, méghozzá a tudományos igényesség kifejezésre juttatása. A 18. században a latin nyelven történő publikálásnak, vagy tanításnak egy ilyen rejtett haszna is volt. Sőt, még az is, hogy ilyenkor a magyar tudományosság megjelenhetett a nyugati kultúra nyilvánosságára előtt. A század legnagyobb természettudósai szinte mind „papok” voltak, főként protestánsok, akik jól tudtak latinul és éppen ennek köszönhető, hogy a természettudományok igen széles ismeretanyagát át tudták emelni a magyar kultúrába. Példaként említjük, hogy Tessedik Sámuel evangélikus lelkész Debrecenbe jött Hatvani Istvánhoz talajkemi-

⁶⁴ A Kollégium Tanítóképzőjének könyvtárában az A 96 jelzetet viselte, később a Teológiai Akadémia Etikai Szemináriumában a 2083 számot. Jelenleg is épségben megvan.

⁶⁵ V.ö. Mikó Gyula: „Mivel én is csak ember voltam”. Az Exequiae Principales és az Exequiarium Coeremonialium libri gyászbeszédei. A mű számos latin nyelvű betétet közöl Károlyi Zsuzsanna temetésén mondott gyászbeszédnek kapcsán..

át tanulni, mely aztán segítségére volt az akácfa magyarországi meghonosításában.

A szaktárgyi differenciálódás időszaka

Az egyes teológiai diszciplínákról óvatosan tettünk említést, mert valójában a „teológia” szót összefoglaló jelleggel használtuk. Maguk a reformátorok sem különböztették meg élesen a teológia ma ismert és megszokottan használt szakterületeit. Az egyes teológiai irányok, áramlatok, felfogások, mint amilyenekről eddig esett szó, igazából nem a teológiai vita kedvéért jöttek létre, nem egymást akarták kioltani vagy eltörölni, hanem pontosan fordítva, azzal a szándékkal, hogy kifejezésre juttassák a kijelentés kibeszélhetetlen gazdagságát. Ezzel tehát igenis elősegítették azt, hogy a keresztyén hittudomány egyes részei gazdagabbá váljanak, az ismeretekben szélesedjenek, s ezáltal a teológia pontosabban ki tudja fejezni az általa képviselt igazságokat. Egy fejlődési folyamatnak vagyunk tehát a tanúi és részesei, amikor megállapítjuk, hogy a 18. században már megkezdődött az egyes teológiai diszciplínák egymástól való elkülönülése, még ha a professzorok a polihisztorságuk révén magukban és az oktatásban ezeket nem is választották el egymástól annyira élesen. Csak a 19. század első évtizedeiben körvonalazódtak az egyes ismeretkörök szakterületekké, ezek pedig az oktatás révén szaktárgyakká. A legplasztikusabb megfogalmazás Schleiermachernek köszönhető, akinél már megjelennek a ma is ismert fő szakterületek. Három nagy szakterületre osztották ekkor a teológiát. Egybevették a bibliai nyelveket, a bibliatudományt és általában a vallástörténetet és az egyháztörténetet. Ezeket egyfajta alapozó történeti jellegű tárgyaknak tekintették. Ezt követően külön kategóriába sorolták a „hittudományt”, azaz a rendszerezett teológiai ismereteket. Ezt az elméleti részt nevezték rendszeres teológiának, amelynek akkor legszélesebb területe a dogmatika volt. Harmadik nagy terület a gyakorlati teológia lett, amely arról ad számot, hogyan kell az egyháznak a gyülekezetet gondozni igehirdetéssel, lelkipozítással, hitoktatással. Leginkább a teológiának ez a része „látszik” az egyházban, illetve a külvilág ezt a gyakorlati részt érzékeli. – Mármint ami az 1700-as évek első évtizedeiben Debrecen illeti, Szódi István esetét már említettük, de az őt követő időszakban a három professzor között már aránylag jól körvonalazottan elválnak az egyes szaktárgyak. Piskárkosi Szilágyi Márton tanította a dogmatikát, az újszövetséget, a görög nyelvet és a homiletikát, Tabajdi Sáska János az ószövetségi írásmagyarázatot, a héber nyelvet és a héber régiségtant, Szilágyi Tönkö István pedig a filo-

zófiát, belefoglalva nyilvánvalóan a természettudományokat.⁶⁶ Látszik tehát, hogy a teológiától egyre távolabb kerül a filozófia, így a természettudományok oktatására nem telepszik rá a teológia. Mindezt a hazai katolikus teológiával való összehasonlítás kedvéért is érdemes említeni, mert a Nagyszombati Egyetemen ekkor még Arisztotelész volt a tekintély.⁶⁷

Ismét a tananyag

Ami pedig a tananyag tartalmát és általában a tudományos szemléletet illeti, a dogmatikai tananyag még ekkor is Amesius fő műve volt: *Marrow of Sacred Divinity (A szent isteni tudomány veleje)*. A puritán szemlélet tehát tovább élt és hatott, ezt azonban nem kell feltétlenül negatív tendenciának értékelnünk. Ugyanis egy racionalista korszakban, illetve ennek lecsengési szakaszában lévén a Kálvin által hangsúlyozott megszentelődés vált dominánssá és a mindennapi életben ható erővé. Amesius tanításából ez nyilvánvalóan következik, s éppen ezáltal vált valósággá és teljesedett ki a tanítás a gyakorlati élet számos területén. Mintha a Medgyesi által „prédikált” *Praxis pietatis* elevenedett volna meg száz évvel később, s ez egyáltalán nem terelte rossz irányba a tanítást és általában a kegyességi élet szellemét. Czeglédy Sándor mutat rá, hogy 1717-ben az amerikai Harvard College elnöke is Amesius említett könyvét tartja egyedül alkalmas tankönyvnek a dogmatika tanítására.⁶⁸ A bibliai stúdiumok anyagát Debrecenben továbbra is a Cocceius-féle „frigyteológia” szerint taníthatták, a filozófiát pedig a kartézianus természet-szemlélettel vegyített formában Szilágyi Tönkö Márton szellemében a fia, Szilágyi István adta elő.⁶⁹ Azt is tudjuk, hogy ekkorra már az egyháztörténet is önálló lábakon járt, hiszen Lisznyai Kovács Pál ezt megalapozta⁷⁰ és Martonfalvi Tóth György pedig írt is egy könyvet *Szent historia* címmel, amit szintén használhattak a tanításban más kollégiumok tanáraitól vett tananyaggal együtt. Példaként Pápai Páriz Ferenc és Debreceni Ember Pál történelmi munkáira gondolhatunk. Az egyes tárgyak differenciálódá-

⁶⁶ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 543.

⁶⁷ Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 147-148.

⁶⁸ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 551.

⁶⁹ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 551.

⁷⁰ V.ö. Makkai László: Debrecen iskolájából ország iskolája. In: A Debreceni Református Kollégium története. MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 61-62.

sa tehát már egészen jól körvonalazódik a 18. század eleji debreceni felsőfokú tanításban.

Itt megállva, két olyan dologra irányítjuk a figyelmet, amelyek valamennyi korra nézve jellemző adatokat szolgáltathatnak.

1. Mivel a tanítás tartalmát szeretnénk közelebbről ismerni, érdemes egy röpké pillantást vetni a mindenkori református énekszövegekre, mert azok tekintélyes mennyiségű dogmatikai tartalmat hordoznak. Akik írták, vagy fordították, komoly teológiai felkészültséggel rendelkeztek, s értéküket olykor még az is fokozza, hogy a szövegszerzők nem lelkészek vagy teológiát végzett személyek, de a megfogalmazásaik, a költői fordulataik dogmatikai szempontból nagyon találóan fejezik ki a bibliás keresztyén hittartalmat. Az énekköltészetünk nagyon bőséges tárháza a dogmatikai témáknak. Bár itt nem elemezzük az egyes korokat és az énekeskönyvek történetét, de ha csak az 1948. évben kiadott legutóbbi énekeskönyvünk alapján következtetünk visszafelé, a régi és új énekek tartalmából tényleg láthatjuk egy adott korszaknak a tanítását, illetve nyilvánvalóvá válik előttünk a kor hitismeretének tartalmi világa. A jelenlegi énekeskönyv szerkezete követi a Heidelbergi Káté felosztását, ami pedig a tematikus tartalmát illeti, nagyon széles teológiai világ tárul föl előttünk, mert megtalálhatók benne a trinitárius szemlélet, a kijelentés, Isten megismerése, gondviselés, a bűn, a bűnvallás, bűnbánat, bűnbocsánat, kegyelem, eredendő bűn, teremtés, teremtettség, megigazulás, megváltás, megszabadulás, üdvösség, hit, örökélet, reménység. Természetesen ezek csak a főbb tartalmi elemek, amelyeken felül még számos egyéb témát lehetne kiemelni az énekszövegekből. Különösen is szépek a régi énekek verses szerkezetében az Atya-Fiú-Szentlélek szentháromsági szövegek, sok esetben pedig záróformulaként az utolsó versben találjuk a trinitárius doxológiát. Ez a szerkezet, illetve tartalom a 16. századtól egészen a 19. századi énekekben megjelenik. Dogmatikai szempontból érdekes lehet még az is, hogy egyazon énekszerző esetében mire kerül a hangsúly. Lengyel Józsefet például véve, ő a dogmatikai témák legszélesebb skáláján mozogva írta énekszövegeit, szinte valamennyi keresztyén hittétel előfordul az általa írt szövegekben. Méghozzá ma is elfogadható tartalommal!

2) Hogy mi mindent tanítottak és azt miként tették, arról egy olyan forrás is árulkodik, amelyből kiderül, mi volt olykor a vita tárgya az egyes összejöveteleken. Ezeket jegyzőkönyvek is rögzítették, s ebből is következtethetünk bizonyos tartalmi elemekre. A 16. századtól a 18. század végéig

föllelhető jegyzőkönyvi adatok alapján Tóth Sámuel készítette el két kötetben a tartalmi kivonatokat listáját, s ezek is tükrözik az egyes korok dogmatikai szemléletét vagy szintjét, nem különben az igényeit. E két könyvet végigtekintve azt látjuk, hogy a mindennapos egyházkerületi témák mellett bizony voltak viták, megbeszélések, amelyek tanbéli kérdéseket vetettek föl. 1631-ben elő is írták a fiataloknak, hogy „A hittani és bölcsészeti tanulmányoknak szorgalmasan neki fekdjének, nemcsak könyvek olvasása s a tanárok hallgatása, hanem a magán és nyilvános vitákban való részvétel által is” fejlessék tudásukat.⁷¹ Ezek dogmatikai tartalma is érdekes. Fölvívják a figyelmet 1631-ben bizonyos szektáktól való óvakodásra (I. 30.), 1686-ban kétszer is vitatkoznak a Heidelbergi Káté első kilenc kérdés-feleletén (I. 59, 63), 1700-ban kerületi közzsina-ton vitatkoznak „az Isten előtti megigazulásról (I. 81.), 1708-ban megvitatják a sákramentumok kérdését (I. 88.). Egyik legkeményebb ítéletét hozta a kerületi zsinat 1759. május 22-én Szoboszlai Péter lelkész ellen, akinek állításait 11 pontban sorolják föl. Ezek tényleg merőben ellenkeznek az alapvető keresztyén tanítással. A határozat ez lett: „Miótán ezen eretneki vélemények az Isten igéjével, az egyház tanával ellenkeznek s a Samosatai Pál és Macedonius ellen tartott zsinatban elkárhoztattak; továbbá, hogy ezek minden részben ellenkeznek a mi symbolicus könyveinkkel, a helvét hitvallástétellel és heidelbergi kátéval, tehát mi is hitünk s az Isten igéje iránti köteleességünk szerint, követve őseinknek Dávid Ferencz hasonló ügyében megmutatott példáját, visszavetjük és kárhoztatjuk azokat. – A vádlottat pedig, a ki ezen balvéleményeket egykor a füredi templomban nyíltan visszavonta, de azokba ismét visszaesett, s makacsul megmaradt, a Krisztus által az egyháznak adott hatalomnál fogva, s cónonaink alapján, ... lelkészi hivatalából letesszük, a hívek gyülekezetéből kizárjuk, excommunicáljuk;” (II. 50-51.) Ez az idézet sok információt tartalmaz, melyeket nem elemezünk, de a hitvallásokhoz való folyamatos ragaszkodásra felhívjuk a figyelmet.

Teológus természettudósok

A teológiai oktatás szempontjából a 18. századnak az 1740-es éveitől kezdődő korszakát igen nehéz szellemileg behatárolni. Ekkor vannak feljövőben a természettudományok, s ez határozza meg a Debreceni Kollégium munkáját is. Ekkor lépnek színre a nagy tanárok, Maróthi György, Piskárkosi Szilágyi Sámuel és Hatvani István. A városban ekkor

⁷¹ Tóth Sámuel: Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez. Debreczen, 1894. 30. Az említett két kötet anyaga a Debreczeni Protestáns Lapban megjelent történelmi dokumentumok külön lenyomata.

működik Weszprémi István, a híres orvos. A teológusok szinte a háttérből figyelik a fejleményeket. A befolyásos filozófiai áramlatokat nem a teológusok, hanem a természettudósok teszik félre, amint erről már szoltunk Maróthi és Hatvani jelentőségét kiemelve. Mivel a sokféle teológiai irányzat is keveredik, a természettudósok pedig érvényesítik a tudományművelés legújabb newtoni gondolkodásmódját, s ezek mind használják az emberi értelem ajándékait anélkül, hogy bármilyen filozófiának is kedveznének, ezt a korszakot a teológiatörténetben egyetemesen „racionalista ortodoxia” névvel jelölték meg. Bár mai szemmel ezt nem tartjuk teljesen helyes kifejezésnek, főként az idejétmúlt kartézianus íze miatt, a megjelölést mégis is átvesszük és némi magyarázatot fűzünk hozzá. Gyakorlatilag ez egyrészt a biblikus elkötelezettség, másrészt a modern természettudományos szemlélet együttes érvényesítését jelenti, amennyire ezt a teológusok össze tudták egyeztetni. Ez nem sokakra volt jellemző. Szilágyi Sámuel és Hatvani István azonban ennek igen jó példájául szolgál magyar földön. Más országos hatású teológusokat ekkor nem igen termelt a debreceni szellemi élet. Ha az egyházi vezetőket, illetve a teológiában jártas egyházi közvéleményt vesszük szemügyre, rájuk nézve szerencsésebb lett volna az „intellektuális ortodoxia” kifejezés, ha pedig a magasan művelt természettudósokra, Hatvaniékra gondolunk, találóbbr lett volna a „tudományos ortodoxia” megjelölés.

Itt térünk ki a dogmatikának mint szaktárgynak a korabeli művelésére. Egy darabig Hatvanival egy időben volt tanár a kivételes képességekkel megáldott Szilágyi Sámuel, de őt inkább a csillagászat, a fizika és a nyelvek érdekelték jobban, majd az egyházkormányzásra fordította idejét. Szathmári Paksi István aránylag sokáig, 1759-től 31 éven át volt a dogmatika professzora, de időközben püspöki tisztséget is vállalt, s így neki sem jutott elég ideje a teológia művelésére. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a 18. század második felében magától a természettudós Hatvanitól jelent meg igazi dogmatikai mű az úrvacsoráról.⁷² Csak az 1760-ban Baselben megjelent változata maradt fenn, mely Hatvani szerint *„irattatott a' gyengébbek kedvéért, hogy az Igaz Tudományt az Leányok, és Aszszonyok is könnyen és világossann meg foghassák; magok pedig a' Szülék az ő gyermekeiknek; a' tanítók, Preceptorok az ő Tanítványiknak; a' gyengébb Lelki Pásztorok az ő Halgatóiknak a' Szent Vatsorárúl valo Tudományt értelmessen 's meg fogható módonn elől adhassák: ezen kívül hogy az Hitben gyengélkedők, az igaz Tudományban meg erősítettessenek; az el tévelyedéstől őriztessenek: kiki pedig a'*

⁷² Hatvani István: Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske. Basel, Im-Hof Rudolf János, MDCCLX.

Szent Vatsorával idvességessen élhessen.”⁷³ A nagy természettudós még ezt is odairatta a címlapra: „A’ Jésus Kristusnak egy Rendes Egyházi Szolgája által.” E mű bevezető magyarzatának 15. oldalán azt olvasuk Hatvanitól, hogy az MDCCLV. évben írt már egy könyvecskét „a’ Tudósabbak kedvéért” ilyen címen: *De perpetuitate Fidei Ecclesiae Reformatae in Doctrina Sacrae Eucharistiae*.⁷⁴ (14-15-16-17. kép) Erre hivatkozva említi Kálvin és Zwingli nevét és azt mondja, hogy nemcsak ezek a reformátorok, hanem már őket megelőzően is ugyanezt vallották sokan, mint mi reformátusok. E műben már több helyen olvasható a „mi Reformátusok” kifejezés. Általában pedig azt állapíthatjuk meg, hogy rendkívül pedánsan értelmezték az úrvacsorát, arra törekedtek, hogy annak értelmét lehetőleg mindenki, a fiatalok is és az asszonyok is jól értsék. – Csupán megjegyezzük, hogy Hatvani említett könyve az úrvacsoráról igen jó színvonalon megírt dogmatikai mű, s ha még ennél is komolyabb művet írt az úrvacsoráról öt évvel korábban, akkor annak alapján lehetne eldönteni, megismerni a debreceni teológiai tudományos szintet. Minden bizonnyal magasra tehető! Bárcsak előkerülne ebből egyetlen példány!

A dogmatika helye a tudományok universitasában

Nemcsak a természettudományok, hanem a jogtudomány is egyre nagyobb tekintéllyel keresték maguknak az önálló fejlődési lehetőséget. A filozófia gyámkodásától mindkettő szabadulni szeretett volna. Bizonytalán ezért hozták létre Debrecenben is az önálló filozófia tanszéket 1798-ban és egy újabb tanszéket a jog számára 1800-ban. Azt nem állíthatjuk, hogy a filozófia hatása alól teljesen ki tudták vonni magukat, nem is lehetett, és nem lett volna helyes. De az új tanszék megalakulása már biztos jele volt annak, hogy az egyes tudományterületek önálló életet kívánnak élni. A teológia is így volt ezzel, s ilyen körülmények között kell vagy lehet követnünk a dogmatika tantárgyunk történeti alakulását.

Már a reformkor közvetlen közelében vagyunk ekkor, és ez a korszak éppen egybeesik azzal az időszakkal, amikor a természettudományok úgyszólván teljesen elválnak a teológiától. Ezt a helyzetet Laplace neve fémjelzi Nyugaton. Ugyanakkor maga a teológia is kénytelen keresni, megtalálni a helyét a tudományok egyetemességében. Ezért kell tisztázni először önmaga számára, hogy tulajdonképpen mi is a lényege, tár-

⁷³ Hatvani István: Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske. Basel, Im-Hof Rudolf János, MDCCLX. Címlap szövege.

⁷⁴ Ezt nem ismerjük, egyelőre nem került elő egyetlen példány sem.

gya, milyen a szerkezeti felépítése. Ezt Schleiermacher végezte el, amint láttuk. A teológiai gondolkodás és tantárgyunk történetében a 19. század elején már jól körvonalazódnak azok a szaktárgyi területek, amelyek elvezetnek bennünket a mai diszciplínák kialakulásához. Ezért már most utalunk a mai, modern helyzetre, hogy jobban követhetővé váljék a dogmatika tanszéki és szaktárgyi formálódása. A Schleiermacher nevével fémjelzett tantárgyi rendszert kiegészítve, kissé alakítva, mi a teológián belül a következő fő ágakat különböztetjük meg: bibliai tudományok, rendszeres teológia, gyakorlati teológia, egyháztörténet és etika.⁷⁵ Mivel történeti bemutatást végzünk, a rendszeres teológia számunkra a keresztyén dogmatikát jelenti. – Az egyes szakterületek annál inkább körvonalazódtak és differenciálódtak, minél inkább több ismeret halmozódott föl azon a területen, s ezzel szétfeszítették a meglévő kereteket. Ez a szakterületi, illetve szakági szaporodás ma is tart. Ez történt a teológiával is, mivel a teológia nem egy zárt tanrendszert képviselő szellemi tevékenység. Ma már jobban látjuk, hogy a teológia bizony a 19. században és a 20. század első évtizedeiben sem tudta magát kellőképpen függetleníteni a filozófiától, amint azt a reformátorok annak idején megtették, s most is kötötte magát a filozófiához. A római teológia a tomizmus szekerére keredzkedett föl, a protestáns teológia viszont a Kant nevével fémjelzett axiomatikus filozófiai gondolkodás kényelmes hintóján utazott tovább. Ez a szemlélet valójában segíteni akarta a teológia fejlődését, de jóakaró művelői még nem tudták, hogy az axiomatikus gondolati építmények mind zárt rendszerhez vezetnek. Az ilyen típusú gondolkodást – amint

⁷⁵ Az egyháztörténet mára már olyan széles és gazdag ismerettár kutatására vállalkozik, hogy érdemes külön teológiai szakterületté nyilvánítani. Természetesen szüksége van valamennyi egyéb teológiai diszciplína ismeretére, ezért szerves részét képezi a teológiai tudományoknak, ugyanakkor a profán történetírás is olyan mértékben fejlődött, és olyan kutatási módok, módszerek, technikák fejlődtek ki, hogy ma már az egyháztörténetet nem lehet csak egy mellékszakként, vagy járulékos területként művelni. Hasonlóan az etika is az emberi élet és kultúra annyira széles körére terjed ki, hogy lehetetlen többé valamiféle „viselkedés” és „helyes döntés” kategóriák világába sorolni, hanem önálló szellemi területként érdemes kezelni és művelni. Különösen is a természettudományok fejlődésével, azon belül az antropológia és különösen az orvostudomány eredményei láttán a teológiában az etikát is külön szakterületté szükséges nyilvánítani. Régebben is így volt és ma is gondot jelent e tárgy besorolása. Főként a német nyelvterületen sorolták és sorolják a rendszeres teológia körébe, de az angolszász területeken vagy a gyakorlati teológia körébe tartozik, pl. Skóciában, Angliában, vagy pedig más területtel együtt művelik, néha a felekezettudománnyal, néha az ökumenikával, néha a misszióval, pl. Amerikában. Arra is van számos példa, hogy külön diszciplínaként kezelik.

erre utaltunk korábban – a 16. századtól a *more geometrico* módszer jellemezte, miután Euklidész fő művét Európa újból fölfedezte a 15. században, s mintául szolgálhatott a rendszerező gondolkodás számára. Ezzel a tehertétellel indult neki a debreceni teológiai gondolkodás is a 19. századnak. Kant filozófiáját már 1790-es évektől tanították Debrecenben, elsősorban a természettudósok, Sárvári Pállal az élen. Ezt a gondot majd csak a 20. század fogja rendbe tenni.

Színre lépnek a világi egyházi vezetők

Szathmári Paksi István egészen hosszú ideig volt az I. számú tanszék professzora, 1759-től 1790-ig. Előbb püspökhelyettesi, majd püspöki tisztséget viselvén, valószínűleg nem tudta már frissen követni a teológiai gondolkodás fejlődését, de világi tisztségénél fogva Domokos Lajos főgondnok sem tudott a helyzeten lényegesen változtatni. De hogy Domokos Lajos milyen progresszív szerepet játszott a teológia modernizálásában, mutatja az, hogy Szilágyi Gábor esetében már ő írta elő a tananyagot. Maga Domokos írta Pictet dogmatikai tankönyvének a Stoschéval való felcserélésekor: „A Dogmatica Theologiában minnyájunk opiniója szerint káros volna Pictetet tovább tanítani, mint amelly egyéb hibáin kívül a Tudományoknak s magának a Theológiának is mostani állapottyával éppen nem egyező. Stoschnak Compendiumában ugyan vagynak olyanok, a mellyekben a bévett értelemmel nem láttatnak egyezni: de mivel ez különben igen jó Compendium, és a többi korántsem ilyen alkalmas, ezt az Expedienst találtuk, ha ennek tanítása a V. Superintendentia által ezzel a világos Cautioval engedtessek meg, hogy olyan helyeken és mindenütt is Professzor Uram a Hely. Confessio Tudományát tanítsa, és attól el ne mennyen...”⁷⁶

Itt azt jegyezzük meg, hogy Pistet és Stosch nevének említése a dogmatika szempontjából azt jelenti, hogy az európai szinttől elmaradt helyzet alakult ki Debrecenben. Maga Stosch is még wolffianus gondolkodást képviselt, ezért a dogmatikának később igen nagy erőfeszítéseket kellett tennie a lemaradás behozatalára.⁷⁷ Érdekesen fejlődött azonban a tantárgyaknak ez a rendszere, amely egy hosszabb alakulási folyamat eredménye. Láttuk, hogy a tanszékek száma is növekedett, a tudományterületek is differenciálódtak, s ezzel az elsajátítandó ismeret mennyisége is bővült. Az látszik, hogy a szaktárgyak egyre jobban elkülönültek, szeményhez kötődtek és az oktatás is haladt egy biztosabb kerékvágásban.

⁷⁶ Idézi Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 589. TtREL I. 1. p. 5.

⁷⁷ Stosch-ról később is szólunk Szilágyi Gábornál és Aranyi Istvánnál.

Így volt ez mind a reáliák, mind pedig a humaniórák esetében. Ettől kezdve a tantárgyakat tekintve nagyjából ez a tanrend volt érvényben a Szabadságharc utáni zűrzavaros, majd tisztuló időkhöz, a tudományterületek szerinti akadémiai tagozatok kialakulásáig.

Most beletekintünk korszakunk teológusainak életútjába, és sorra vesszük mindazokat, akik az I. számú tanszéken munkálkodtak.

Életrajzi bemutatás

Martonfalvi Tóth György tanári jelentőségét már megismertük. Székelyember volt, a háromszéki Mártonfalván született 1635-ben. Ma Kézdimártonfalvának hívják. A tehetséges gyermek és ifjú először Erdélyben tanult, szülőfalujában és Désen, Zabolán, Gyulafehérváron és Nagyváradon. Innen ment külföldre 1655-ben, először Utrechtbe, majd Franekerbe. 1656-ban Oxforban, 1657-ben Leidenben, 1658-ban ismét Utrechtben találjuk, míg 1659-ben Franekerben szerzett teológiai doktorátust. A peregrinus magyar diák prototípusa. Hazajöve csak egy évig taníthatott Nagyváradon, mert 1660-ban a város török kézre került, s ő maga tanítványaival együtt Debrecenben kapott menedéket. Ettől az időtől számítjuk a „debreceni schola” megújulását. Tanári munkáját és szellemi tevékenységét tekintve az 1660-1681 közötti években méltán sorolhatjuk őt a dogmatika tanszék tanárai közé, bár látszik, hogy a másik két tanszéken is taníthatott néhány tárgyat, főként nyelveket és filozófiát.⁷⁸ Az okozhatja a bizonytalanságot, hogy Debrecenbe jöve telekor Apafi Mihály fejedelem új tanszéket alapított és ez a tanszék volt akkor igazából a harmadik. A tantárgyi átfedések miatt nem tudjuk pontosan, hogy ők melyik tanszéket tartották akkor 1. számú tanszékeknek. Ez nem is lényeges a mi szempontunkból. Munkálkodása alatt végig Martonfalvi töltötte be a rektori tisztséget. Még az 1681-ben bekövetkezett korai halála előtt a diákság kérésére a városi tanács örökös rektorrá választotta. Ő olyan tanár volt, akinek nem volt lelkeszi állása, s ezzel elkezdődött a tanárság tekintélyének megerősödése. Amesius feltétlen híve volt. Kétségtelenül a kegyességi életével is a puritánizmus gondolatát igyekezett az ifjakba beleplántálni, a coccejánus szemlélettől azonban idegenkedett. Valószínűleg azért, mert abban az időben a racionalizmus már diadalútját járta Európában, s az ész szabadosságától féltette a bibliaértelmezést. Egyébként pedig minden új ismeretre, tudományra fogékony, nyitott gondolkodású tanáregyéniség volt. Írásai magyar irodalmi és társadalometi-

⁷⁸ V.ö. Bakóczy János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötte. TITREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892.

kai szempontból is komolyan értékelhetőek.⁷⁹ Hatását a debreceni kollégium sokáig érezte, jó emlékét nemzedékeken át őrizték. Martonfalvi Tóth György életművét eddig a legrésztelenebben Baráth Béla Levente írta meg ezzel a címmel: „Martonfalvi György (1635-1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében.”⁸⁰ A szerző külön kötetet adott ki „Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól” címmel.⁸¹

Szilágyi Tönkö Márton jobbágygyermekként született Szilágyborzácson 1642-ben és Debrecenben halt meg 1700-ban. Iskoláit Debrecenben végezte, a diákköztársaság széniora lett és 1666-ban külföldre indult tanulni. Három esztendő alatt Utrechtben, Franekerben, Groningenben és Leidenben gyarapította tudását, ekkor ismerkedhetett meg közelebről mind a coccejánus, mind pedig a kartéziánus gondolatokkal. Haza jöve előbb a keleti nyelvek és bölcsélet tanára lett 1769-től, majd Martonfalvi halálakor átment az I. számú tanszékre, s 1681-1700 közötti években ennek volt a tanára. Talány marad, hogyan ötvöződött benne a kartéziánus racionalizmus és a coccejánizmus. Úgy tűnik, mindkét irány tanítását csak szelídebb formában érvényesítette a rektor-tanítói munkájában. A kartéziánus filozófia végül is a természet megismerését a filozófia körébe utalta, a teológia számára pedig meghagyta a biblikus szemlélet érvényesítését. Ez a coccejánus féle biblikus gondolkodásnak kedvezett, de lényegében az is, hogy a biblikum terén végül is használnunk kell az értelmet. Ez pedig nem volt ellenére a ráció híveinek sem. Ezért lehetett az, hogy ő természettudományi tárgyakat is tanított, nyilvánvalóan még kartéziánus módon, de ez nem zavarta őt a biblikusan megalapozott teológia művelésében. E tény kifelé nem volt könnyen érthető, ezért 1692-ben Debreczeni Dormány István püspök Szilágyi Tönkö Mártont tanításai miatt felelősségre vonta, s a helyettesével és a debreceni espressel kivizsgáltatta az ügyet, akik őt ártatlannak találták. Ez az eset azért érdekes, mert a korabeli egyházvezetés 1642-től a század végéig nem a tudományokban legtekintélyesebb férfiak közül került ki, a professzorok tekintélye azonban egyre nőtt. Szilágyi Tönkö Mártont ráadásul püspökké választották 1699-ben, de ezt a tisztséget csak bő három hónapig viselte,

⁷⁹ Műveit Zoványi lexikona felsorolja. V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 394.

⁸⁰ Megjelent Debrecenben, 2000-ben a D.Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 2. füzeteként. 54 lap.

⁸¹ Megjelent Debrecenben, 2001-ben a D.Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 3. füzeteként. 108 lap.

az 1700. január 3-án bekövetkezett haláláig. Publikált Utrechtben, Leidenben, Heidelbergben és Debrecenben.⁸²

Kocsi Csergő János öccse volt a Bálint nevű gályarabnak. 1648-ban született Kocs faluban és 1711-ben halt meg Debrecenben. Iskoláit végig Debrecenben járta, 1675-ben szénior lett. 1676 és 1678 között Zürichben és Marburgban tanult, ahonnan teológiai doktorátussal jött haza. Előbb Szatmáron, majd Váriban volt rektor és lelkész, 1694-ben hívták Debrecenbe tanárnak. Előbb bibliai nyelveket és filozófiát tanított, majd 1700-tól Szilágyi Tönkö Márton halálakor őt követte mind a dogmatika tanszéken, mind pedig a püspöki székben. Valószínűleg az 1711-ben bekövetkezett haláláig ő volt „hivatalosan” vagy „névlegesen” az I. sz. tanszék tanára is. A Kollégium sorsa igencsak foglalkoztatta, mert az 1704. évi új iskolai törvények megalkotásában tevékenyen részt vett. Igen érdekelte az egyháztörténelem, egy levélben írt méltató szavakat Debreceni Ember Pál *Ekklesiai Historia* című művéről, mely a reformációtól kezdve tárgyalja a hazai egyháztörténetet. Hogy ő is korának embere volt, mutatja, hogy 1703-ban kiadott egy könyvet *De cognitione Dei naturali* címmel. Ez foglalkoztatta azt a kort.

Szödi Csír István születési helyét nem tudjuk, éve 1682. Debrecenben halt meg 1754-ben. A Debreceni Kollégiumban járta ki az összes osztályt, majd széniorrá választották 1708-ban. Még ebben az évben Franekerbe ment, ahonnan 1711-ben hívták vissza tanárnak Debrecenbe. 1720-ig ő volt a dogmatika tanszék tanára, aztán lelkészi állást és esperesi tisztséget vállalt. A dogmatikai jellegű tananyag mellett újszövetséget is tanított, de járatos volt a matematikában és a csillagászatban is. Ilyen téren jó talaj-előkészítő volt Maróthi György számára, aki Szödi lányát vette feleségül. Komoly felkészültségű tanár lehetett, de nem maradtak fenn átfogóan nagyobb művei. Descartes-t biztosan jól ismerte. Cocceius-t is kedvelte. Egy fényesebb kor előkészítő tanáregyénisége volt Debrecenben. Az R 224 jelzetű kézirat kapcsán korábban is szóltunk munkásságáról, mint aki a kornak jellemző alakjaként tudományos kérdésekben nehezen igazodott el, hitvallásos elkötelezettségét azonban megőrizte.

⁸² V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 606. Megtudjuk itt, hogy a Debreceni Kollégium könyvtára őrzi Szilágyi Tönkö Márton kéziratos életrajzát. Lásd még Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 38.

Piszkárkosi Szilágyi Márton életéről nagyon kevés adat maradt, pedig jelentős tanáregyénisége volt a Kollégiumnak. Bakóczi János szerint 1720-1747 közötti években ő volt az I. számú tanszék tanára. Már előtte, 1716-tól a keleti nyelvek és a hellén bölcelet tanára volt. Czeglédy Sándortól pedig megtudjuk, hogy az első számú tanszéken „az ekkor működő három professzor közül Piszkárkosi Szilágyi Márton a dogmatikát, az újszövetségi írásmagyarázatot, a görög nyelvet és a homiletikát tanította”.⁸³ Ő még Amesius fő dogmatikai művéből, a *Marrow of Sacred Divinity* című könyvből tanított, amint ez sok külföldi teológián is így történt.⁸⁴

Piszkárkosi Szilágyi Sámuel vette át apja tanszékét és 1747-1759 közötti években ő tanította annak tárgyait. 1719-ben született Debrecenben és 1785-ben halt meg Hegyközkovácsiban. Rendkívüli képességekkel megáldott ember volt a tudományművelés terén. Debreceni diákévei után sok helyen tanult külföldön 1735 és 1741 között: előbb néhány svájci egyetemen tanult, majd Leidenben, Franekerben, Utrechtben, Bernben. 1742-ben lett Debrecenben a bölcelet és a hellén irodalom tanára, apja tanszékét megörökölve 1747-től teológiát is tanított az I. számú tanszéken 1759-ig. (18. kép) Családi életének rendezetlensége miatt vidékre ment lelkésznek, pár évig Bihardiószegen és Szatmáron találjuk, s 1765-ben püspökké választották. Agyvérzése miatt 1779-től lemondott e tisztségről. Valamennyi tudományhoz kiváló képessége volt, nyilvánvalóan a teológiában is komoly jártassággal rendelkezett, mégis Maróthi mellett a természettudományokkal eltöltött éveit szokták inkább értékesebbnek ítélni. 1742-ben csillagászati laboratóriumot alakítottak ki fiatal tanártársával.⁸⁵ A debreceni kollégiumnak egyik legnagyobb tehetséggel megáldott, de a szellemi élet számára elsikkadt életű tanára volt Piszkárkosi Szilágyi Sámuel.⁸⁶ II. József már császárljelölt korában felfigyelt a tehet-

⁸³ Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 551.

⁸⁴ Nevét Zoványi meg sem említi, bizonyos azért, mert nem maradt fenn írásos munkája.

⁸⁵ V.ö. G. Szabó Botond: Debrecen és a kísérleti fizika oktatásunk magyarországi kezdetei. Fizikai Szemle, 1982/5. sz. Klny. 5.

⁸⁶ Képességeiről szinte legendák szóltak. Előbb görög nyelvből 12 éves korában már Praesessé, azaz „közönséges tanítóvá” tették Debrecenben, majd a történet még nagyobb csodálkozást válthat ki: „Azután tsak hamar a Sidó és egyéb Napkeleti Nyelveknek tanulására adta magát, mellyekben tett előmenetelén Tabaidi Sáska János, ezen nyelveknek Professora nem győzött eléggé tsudálkozni; mert Pünköst tsonka hetiben hozzá fogván a Sidó nyelv tanulásához Karátsonyra az egész Sidó Bibliát akár hol kinyitotta, fordítani, és a Grammatika szerént resolválni tudta, mellyre nézve 14 esztendő korában, a midőn már annyira nőtt teste, hogy a Togát felvehette, a Sidó nyelvnek Praesesévé tétetett,

ségére és tudásán elcsodálkozott a debreceni találkozásukkor. Kisebb beszédei jelentek meg írásban, átfogó rendszeres teológiai munkát nem készített.⁸⁷

Szathmári Paksi István Marosvásárhelyen született 1719-ben és Debrecenben halt meg 1791-ben. Szülővárosában és Sárospatakon tanult, majd a külföldi egyetemeket látogatta Oderafrankfurtban, Franekerben és Leidenben. Hazajövele után lelkészi állást vállalt, 1747-től Debrecenbe hívták történelmet és klasszikus nyelveket tanítani, majd 1759-1790 években teológiát tanított az I. számú tanszéken. Ez a kezdeti időszakban elsősorban a dogmatikát és a homiletikát jelentette, később az egyetemes és magyar történelem oktatása is hozzá tartozott. 1785-től haláláig püspök is volt, de ezt megelőzően idejének nagy részét az egyházkerületi főjegyzői tisztséggel járó tennivalók kötötték le. Tanári munkáját odaadással végezhette, de tudását nem örökölte meg könyvekben. Hatvani István és Sinai Miklós árnyékában nem igen volt könnyű helyzetben. Érdekes helyzet, hogy éppen Hatvani, az országos hírvű kálvinista természetű írt dogmatikai könyveket az úrvacsoráról, melyek közül a már említett népszerűbb változatot Baselben adták ki 1760-ban. Életrajzírójától, a későbbi Tóth Ferencz pápai történész professzortól több konkrét dolgot is megtudunk róla és ez képet is ad az akkor oktatott tantárgyakról. Tóth Ferencz debreceni togátus korában bizonyonnan hallgatta Szathmári Paksi Istvánt, s ennek alapján tanári tevékenységét – vélhetőleg közvetlen hitelességgel – így foglalja össze: „Fáradhatatlan lévén a maga Professori hivatalában, Tanítványinak hasznára sokat munkálódott, és sokat írt, ugymint:

1. A' közönséges *Historiát*, külön pedig a *hazai Historiát* bővön kidolgozta.

és Sidó nyelven Esaiásnak, s más szent Iróknak könyveit könyv nélkül is tudta. Nem csak a nyelvekben, s általjában a Deák, Görög és Sidó Litteraturában, hanem a Tudományokban, nevezetessen az Ékesen szólásban, Mathesisben, Physikában, Historiában, Philosophiában, és Theologiában olly nagy előmenetelt tett, hogy tudomány, életének esztendeit a tsudálkozásig fellyül múltván, mind a Professorok, mind mások örömmel várták az ő nagy elméjének szélessebb kifejtődését mellynél fogva meg ma is, de ezután is ugy emlékeznek ő rola mindenek, mint a Magyar Nemzetnek Geniejéről.” – írja róla Tóth Ferencz: A helvétziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkgig lehozva. i.m. 170.

⁸⁷ V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 605-606.

2. A' *Dogmatika Theológiát* Pictét Benedek szerént öt nagy darabokban kidolgozta.
3. Ugyan a' *Pictét Ethicájját* Vasárnapi Estveli órákon sok eszten-dők alatt Magyarul a' Nagy Auditoriumban hathatóssan fojtatta, melly Tanításaira még a' Városról is mindenkor sok Halgatók szoktak vala felgyülekezni.
4. *Catalogus Bibliotheca' Theologicae conditioni Studiosorum accommodatae Historico Criticus.*
5. *Cura' Pastorales de Regimine Ecclesia', et Disciplina Ecclesiastica.*
6. *Methodus Homiletika*
7. *Meditationes Homileticae*, mellyeket a' Professio óráin a' nehezebb, 's nevezetesebb Sz. Irasbéli helyekre szokott mondani. Mind ezek ma is megvagnak kézírásban az ő Tanitványinál sok helyeken.
8. *Hat napra való Vallástévő vagy paenintetialis Könyörgései* pedig, és némelly nagy Emberek felett mondott *Halotti Predikáztioi* ki vagnak nyomtatva, de a' több Munkái kézírásban vagnak.⁸⁸

Pizskárkosi Szilágyi Gábor 1790-1807 között volt az I. számú tanszék professzora. Életéről elég szűkszavúan írnak. Szilágyi Sámuel fiáról van szó, aki méltatlanul keveredett bele Csokonainak a kollégiumi diákhöz nem méltó ügyeibe. Az ő tanársága idején lépett életbe az 1792. évi iskolatörvény, amely már érintette a teológiai oktatást is. Ugyancsak szemtanúja volt az 5. és 6. tanszék létrehívásának a filozófia és a jog számára, 1798-ban, illetve 1800-ban. Ezek azt eredményezték, hogy az egyes tárgyak helyzete rendezettebbé vált. Például húsz évvel korábban még Hatvani is és Sinai is tanítottak filozófiát, 1798-tól kezdve azonban ezt a tárgyat már külön tanszék keretében oktatták és Lengyel József lett a professzora. Szilágyi Gábor „dogmatika” tanszékének tárgyai is változtak, de csak kis mértékben. Megjelenik nála az etika. Témánk szempontjából a legtöbbet akkor tudunk meg az oktatott tárgyról, ha idézzük az 1800-ból fennmaradt jegyzőkönyv idevágó szövegrészét, melyet az 1792. évi iskolatörvény alapján állapítottak meg, főként Domokos Lajos főgondnok irányításával:

⁸⁸ Tóth Ferenc: A helvétizai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. i.m. 202-203. Tóth Ferenc Debrecenben tanult, 1788-ban lett togátus diák, Szathmári Paksi István pedig 1790-ig volt tanára az I. számú tanszéknek.

„Theologiae Professor T. Szilágyi Gábor Uram a reá bizódott Tudományokat végezni fogja két Esztendő alatt ilyen renddel: a) Az első esztendőnek első hat hónapjaiban a Dél előtti órákon fogja tanítani a Theologia Dogmatica-t Stosch szerént. A Délutánni órákon a Moralis Theologiat eleitől fogva. b) Az esztendőnek hátulsó felibenn a Reggeli órákon a Theologiai Dogmaticat elvégzi és még az esztendő végéig tanítja a Homileticat Deák nyelven. A Délutánni órákon az Ecclesiastica Historiat fogja examinálva tanítani Jablonszki szerént a Reformatioig, úgy hogy examinálás közbenn a nagyobb momentumú dolgokat bővebben is megvilágosítja. Ezt is Deák nyelvenn.

a) A 2ik Esztendőnek első felibenn a Reggeli órákon ismét kezdi a Theologia Dogmaticat: a Délutánni órákon a Moralis Theologiat elvégzi.

b) A 2ik Esztendőnek második felibenn a Reggeli órákon az elkezdett Theologia Dogmaticat folytatván és elvégezvén hozzá adja a Cura Pastoralist. A Délutánni órákon az első Esztendőben a Reformatioig vitt Ecclesiastica Historiat folytatja és elvégzi. Hallgatói lesznek a Négy és Öt esztendőbeli Togatus Deákok és akik ezen felyül vagynak és még a Juristák: ezen utolsók a Dogmatica és Moralis Theologiat hallgatni kötelesek lesznek, a többi Theologica Scientiákból dispensáltatnak.”⁸⁹

Budai Ézsaiás 1766-ban született Szilágypéren, 1841-ben halt meg Debrecenben. A debreceni kollégiumban tanult, 1782-ben lépett a togátus diákok sorába, tanulmányai végén széniorrá választották. 1792-ben indult külföldre, először Göttingenben tanult, majd Angliában és Hollandiában. Visszatérve Göttingenbe, 1794-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett, s ez után hazajött Debrecenbe, ahol tanári állást kapott. Előbb Sinai Miklós tanszékén történelmet, latint és hellén irodalmat tanított, majd 1808-1821 közötti években az I. számú tanszékre ment át ő is teológiát tanítani. (19. kép) Az ő személyén keresztül lehet leginkább érzékelni azt a tipikusan debreceni teológiai magatartást, amely évszázadok alatt belerögzült a Kollégium szellemiségébe. Nem felejtették el a múltat, a gyökereik révén még mindig szívták magukba az ortodoxia és a puritán ébredés éltető nedvét, miközben a deista racionalizmus megújító hatása sem múlt el nyom nélkül a gondolkodásukban, s mindezek ellenére minduntalan keresték a szellemiek kitért területein az új utakat. Budai Ézsaiás dogmatikai előadásait is így kell elképzelni. Az előtte lévő racionális ortodoxia szellemét mélyen becsülte, mert megőrizte a biblikus alapozást, ugyanakkor már „új időknek új szelei” járták át gondolatait.

⁸⁹ Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 555.

Göttingenből hozta magával a *neohumanizmus* szemléletét, melyet aztán érvényesített mind a klasszikus nyelvek, mind a történelem oktatása terén. Igyekezett a romanticizmus szellemében egy nagyobb „egész”-ben gondolkodni, és ide hozta az európai emberközpontú életérzés világát. Kant nem hatotta meg őt sem és a filozófiát tanító Lengyel Józsefet sem, s bár becsülte az emberi elme nagyszerű teljesítményét, mégis emlékeztette tanítványait a történelem szabados Urának mindenek fölötti hatalmára. Ezért volt az, hogy Debrecenben nyitottak voltak tanárok és diákok egyaránt a modern európai eszmékre, amelyek a francia forradalom „szabadság-egyenlőség-testvériség” jelszavával volt leginkább kifejezhető, de ezt a debreceniek „lefordították” a Biblia nyelvére, azokat értelmezték és értékelték, de sajátos magatartással megmaradtak az ő bibliás eleve elrendeltségű tudatviláguk igazsága mellett. Ez volt számukra úgymond a modern neohumanista gondolkodás, amelyet úgy lehet elképzelni, mint a hajón a tőkesúly szerepét: bármilyen kilengéssel vagy borulással szemben visszahúzza a hajótestet az egyensúlyi állapotába. Budai Ézsaiás tehát látta az új humanista gondolkodás pozitív jótéteményét, tanította is a klasszikus műveltségre vezető nyelveket, de a magyar nyelviség szorgalmazása is szívügye volt. Latin nyelven maradt fenn mindaz, amit dogmatikából tanított. Az R 1598 jelzetű egybekötött kézirat az ő munkája lehet, a tanszéki utód, Aranyi István előadásában. (Lejegyezte Bereczki Márton, Debrecenben 1822-1823.) Ha ezt összehasonlítjuk Aranyi István később lejegyzett latin és magyar nyelvű dogmatikai előadásának diktátum-anyagával, akkor láthatjuk, hogy ez lehetett az alap Aranyi számára is. A címlapon egyértelműen ott van, hogy Stosch nyomán íródott, akinek az „Introductio in theologiam” című könyvét Domokos Lajosék tették tananyaggá még az 1780-as években, majd pedig 1792-ben az iskolai törvényekben annak tanítását el is rendelték. Szerkezetét tekintve, lényegében egy normál dogmatika tankönyv, mely kezdődik az istentannel, majd folytatódik a teremtéssel, az antropológiával, a krisztológiával, a szotériológiával, az ekkleziológiával, a sákramentumokkal, míg végül befejeződik az utolsó dolgokról való tanítással és a keresztyén eszkatológiával. Igazából ez lehetett az alap a Debreceni Kollégiumban a dogmatika tanításához az 1820-as évektől jó néhány évtizedig. Ha szövegét nézzük, biblikusán alátámasztott és jól rendszerezett tananyagról van szó, mely figyelembe veszi a reformátusok hitvallásait is. Érdekes, hogy a filozófia mint eszköz nem jelenik meg a dogmatikai tételek tárgyalása közben, holott Budai Ézsaiás jól ismerhette a virágzó német filozófiát. Hogy Stosch wolffianus szelleme miként üt át ezen a tananyagban, nem sikerült megállapítani. Wolff már ekkor jócskán elavult volt. – A Göttingeni Egyetem 1817-ben Budai Ézsaiást díszdoktorrá választotta, az

újonnan létrejött, 1825-ben alapított és indult Magyar Tudományos Akadémia pedig 1831-ben levelező tagjainak sorába fogadta. Sokat tett a magyar tudományos szaknyelv létrehozása érdekében, írásainak, akár történelmi, akár teológiai jellegűek, irodalmi értéke is van. Kiadott művei elsősorban egyháztörténeti jellegűek.⁹⁰ A tanári pályáról előbb nagytemplomi lelkésszé választották, 1822-től a püspöki székbe került, mely tisztséget haláláig viselte.

⁹⁰ V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. 42-43. Zoványi is Balogh Ferencztől vehette az adatokat. V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 99.

IV.

AZ AXIOMATIKUS TUDOMÁNSZEMLÉLET TÉRHÓDÍTÁSA ÉS ANNAK „SORSA” DEBRECENBEN

A newtoni természettudományos szemlélet végül is beletorkollott egyfajta racionalista gondolkodásba, mely lényegében a deizmus néven furakodott be mindenhová, a teológiába is. A mi Madáchunk még 1863-ban is *Az ember tragédiájának* előszavában deista módon szólaltatja meg az Urat: „Készen van a nagy mű, igen, A gép forog, az Alkotó pihen, S évmilliókig eljár tengelyén, Míg egy kerékfogát újítani kell.” Ez egyfajta tudományos bizakodást is jelentett, az emberi képességet szinte határtalanak gondolta. De nem is ez volt a baj, hanem a dolog mélyén rejlő axiomatikus tudományos gondolkodás, amely végül is Newton tudományos gondolkodásából származik. Lényegét tekintve, kell lennie egy jól megalapozott kiindulási tételnek, vagy tételsornak, amelyre alapozva fölépíthető egy egész rendszer. Ez Newton esetében igen jól működött, ezért a módszert nem lehetett kétségbe vonni. Akkor még nem tudták ugyanis, hogy a newtoni törvények csak egy bizonyos határig írják le pontosan a természeti jelenségeket. Az axiómákra építés tehát bevált, s ezt erősítette meg Kant is a maga kivételes filozófiai tekintélyével. Ő félretette a tomista gondolkodásból származó istenbizonyítékokat, és az erkölcsben látta a vallás alapját. Ezt követően aztán mindenki keresett valamilyen rögzíthető szellemi alapot, vagy tételt, amelyre felépíthette a gondolati rendszerét. Ez uralkodott az egész 19. századi teológiaművelésen, s ezt a szemléletet már a 18. század végén tanította Sárvári Pál Debrecenben Kant filozófiájának itteni bevezetésével. Hatása azonban a magyar teológiai életben alig volt érzékelhető. Domokoséknak ugyan tetszett a heterodoxia, amely Kant hatását erőltette, de Lengyel József már nem szívesen tanította: „1801-ben benyújtott professzori jelentésében például mindjárt az első mondatban azt írja, hogy a logika tanításához használt Kiesewetter-féle könyv '... mindenütt a Kant Systemájához felette ragaszkodik', és ezért 'nem láttam jónak mindenben ötöt követni'.⁹¹ Csak Kolozsvárott jelent meg ismét a kanti gondolkodás Böhm Károllyal a 19. század végén, aki ennyire ragaszkodott a filozófushoz: „*Kanttal a nap támad, mely megvilágítja a határokat, s magát is megtekinti az öntudat tükrében.*” Kant hatása Debrecenben is kiújult, még a 20. század elején is

⁹¹ V.ö. Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban, i.m. 555.

számottevő volt, főként a filozófiában, amikor is az 1914-től filozófia professzorral választott Böhm-tanítvány, Tankó Béla számára is Kant volt a „halhatatlan bölcs”. Az akkori debreceni filozófiai szemlélet alapját egyfajta „értékelméletben” keresték, amely a deontológiát jelentette az igazság, a jóság és szépség kategóriákkal. A teológiában azonban ennek a szemléletnek már régen nem volt táptalaja, mert inkább megmaradtak az ortodoxia valamilyen formája mellett, és hűek voltak a puritán biblikus és predestinációs örökségükhöz is. Szinte átugorva a 19. század bonyolult és főlölegesen vitatkozó racionalista korszakát, a 20. század első harmadánál aránylag hamar elérkezett Karl Barth dialektika teológiája a Debreceni Egyetem falai közé. Az említett Kant-i axiomatikus teológiaművelés sem Aranyi Istvánnál, sem Tóth Sámuelnél nem jelenik meg. Kantot ismerik, de nem használják a teológiai gondolkodásban, inkább az etika számára értékelik. De igazából a 18. és 19. században Nyugaton elterjedt „történeti Jézus-kutatás” sem hatotta meg túlságosan a debrecenieket, sőt inkább abba az irányba mozdultak el, hogy védték a hitvallásos állásaikat. Ezt az is mutatja, hogy Hegymegi Kiss Áron éppen a 19. század második felében gyűjti össze és adja ki a magyar reformáció fellelhető összes hitvallását. Ez mindmáig egyik legértékesebb „szellemi alkotása” volt a tiszántúli reformátusságnak. Pontosabban ennek sokkal erősebb és jelentősebb hatása volt a lelkészekre és hívekre egyaránt, mint a korabeli intézetbeli teológusoknak. A hitvallásos szellemiség ekkor is tökesúlyként billentette helyre az egyházi élet hajóját a divatosnak látszó akkori liberális gondolkodással szemben. De a kicsit később megjelenő kultúrprotestantizmus sem nyert akkora teret magának Debrecenben, hogy számottevő követőkre talált volna, s ez is a hitvallásos magatartás újraéledésének volt köszönhető. A teológiai intézetben, a Debreceni Kollégium tagozatán tanító professzorok rendkívül óvatosan viseltettek a mindenfelől érkező szellemi újítás iránt. Nem voltak tájékozatlanok, de egyfajta józan és pozitív „kálvinista maradandóságot” képviseltek mindenféle kilengések nélkül. Ez akkor is megmaradt, amikor Dapsy László debreceni teológus hallgató, Edinburgh-i ösztöndíjas éveiről hazajöve lefordította Charles Darwin főművét *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* címmel. A Természettudományi Társulat jelentette meg 1874-ben, Budapesten. Ekkor Dapsy már Budapesten dolgozott és valamivel később lefordította Darwin másik fontos művét is, *Az ember származása* című munkáját. Maga a darwini gondolat vagy elmélet is meglehetősen felkavarta a magyar tudományos közéletet, az egyházat is,⁹² de Debrecenből

⁹² V.ö. Kovács Ábrahám: Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása. Theol. Szemle, L. évf. 3. sz., 2007. 151-155.

ezt is „hitvallásos” nyugalommal figyelték. – Lássuk ezek után a tanárok munkálkodását.

Életrajzi bemutatás

Aranyi István Kecskeméten született 1793. június 15-én és Debrecenben hunyt el 1864. február 19-én. Szülei: Aranyi István és Tormási Erzsébet. Elemi és középfokú tanulmányait Kecskeméten végezte, majd 1811-től két éven át Nagykőrösön tanult bölcseletet Fodor Gerzontól, a Debreceni Kollégium neves diákjától. Eme előkészítő után 1813-tól a Debreceni Kollégiumban tanult főként jogtudományt és „hittani tudomány”. 1817-ben esküdti vizsgát tett⁹³, 1818-ban már tanította az I. éves bölcsészeket segédtanárként, miközben *contrascriba* lett, tanulmányai utolsó évében *széniorrá* választották. 1821-ben külföldre indult tanulni, de nem kapott továbbutazási engedélyt, Bécsig jutott el, ahol egy évet töltött. Innen hazajöve 1822-től az I. számú tanszék tanára lett, s e professzori állásában dolgozott haláláig. Ezt akkor így nevezték: *hit-egyház történetgyakorlati lelkészettani tudomány rendes tanára*. Debrecenben ekkor két tanári „cathedrara” hirdettek állást, melyre a tiszántúli kerületen kívül a többi „szuperintendenciák konventjei” is jelölhettek. Összesen 13 jelölt volt a két tanszékre, s a tiszántúli konventi bizottság Erdélyi Józsefet és Gyárfás Pált jelölte azzal, hogy ha az utóbbi nem vállalja, akkor Aranyi Istvánt hívják meg. Gyárfás Pál, akinek az I. sz. tanszékét gondolták, nemet mondott, így került Aranyi István az említett katedrara. Úgy tűnik, bizonyos tantárgyakat a professzorok megválasztása után rendeltek a személyükhöz. – Aranyi István 1824-ben feleségül vette Diószegi Erzsébetet⁹⁴, házasságukból sok gyermek született, akik közül csak öten nőttek fel: Krisztina, György, Teréz, Johanna és Lajos. A két utóbbi is fiatalon halt meg, 1853-ban és 1857-ben.⁹⁵ Aranyi István tanári munkásságát a nagyfokú precízesség és felkészültség jellemezte, de hiányzott belőle az a tudományos frissesség, amelyet elődei a külföldi egyetemeken lélegeztek be. Kitűnő tanárkollégái voltak más területeken, mint például Kerekes

⁹³ Az esküdt abban a korban egyfajta „diák-tanár” volt, aki bizonyos vizsgák letétele után/révén már taníthatott. Ez a szokás 1749-től volt meg és 1903-ig tartott. V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 223-224.

⁹⁴ Diószegi Sámuel lányáról van szó.

⁹⁵ V.ö. Bakóczi János: Főiskolai tanárok adatai. Kézirat bekötve. TtREL. II. 28.c. 1. kötet, 1549-1892. A Bakóczi-féle kéziratos szövegben a két katedrara jelöltek nem lehet pontosan különválasztani. Egyelőre nem tudjuk pontosan, kit melyikre jelöltek a szuperintendenciák.

Ferenc európai hírű kémikus és matematikus, Sárvári Pál fizikus, Csécsi Nagy Imre orvos-biológus, Péczely József klasszika-filológus és történész, valamint a fiatal Lugossy József, aki a magyar nyelv és irodalom neves tanára lett. Aranyi azonban nem tudott ezekhez felnőni, megmaradt „lelkes racionalistának”, ahogyan Czeglédy Sándor jellemezte. Ez azonban inkább az ő egysíkúságát domborítja ki, amint ezt fehérefeketén megtudjuk Balogh Ferentől, aki 1854-től négy éven át hallgatta őt: „A Kollégium tantermeiben Aranyi István hittanár korában is végig csengtek a német racionalista tanárok, Wegscheider, Röhr, Paulus, Ammon tételei ... legfőbbször megcáfolás nélkül; míg Domokos korában a heterodoxiakat érezettni kellett. A német fuvallat a csontokig és velőkig átjárta a magyar református teológiát; a hitélet belső mozzanatai elsorvadtak”.⁹⁶ Bár nem tudni, mennyire mérvadóak ezek a szavak, mert Balogh Ferenc később meg is dicséri Aranyit: „tisztán gondolkodó fő, világos és könnyű közlékenységű előadó, ifjú tüzét mindvégig megtartotta; a racionalizmus szellemétől érintetett; jól kidolgozott tankönyve kéziratban maradt.”⁹⁷ A korábbi idézetben mondottak nem éppen kedvezőek, ezért kérdés marad, Aranyi vajon meg tudta-e őrizni a debreceni puritán hagyomány lélekekhez szóló, mindig megújító biblikus szellemét.

Ha pontosabban akarjuk megítélni Aranyi István jelentőségét, a Debreceni Nagykönyvtárban őrzött „szellemi hagyatékát” kell megvizsgálni. Ez meglehetősen árnyalja Balogh Ferenc éles és eléggé lesújtó véleményét.

Kezdjük azzal, hogy az 1792. iskolai törvény előírta a dogmatika professzornak, aki éppen akkor Szilágyi Gábor volt, hogy Stosch szellemében tanítson, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Aranyinak is ezt kellett folytatnia. Daniel Stosch (meghalt 1781-ben) egy wolffiánus szellemű Odera Frankfurt-i református professzor volt, akit Balogh Ferenc „mérsékelt racionalista” jelzővel illet.⁹⁸ Tőle tudjuk azt is, hogy Stosch-nak az „Introductio in theologiam” című jegyzetét használták, melyet Debrecenben „után nyomtak” Domokos Lajos szorgalmazására. (Csupán kitérőleg vetjük föl itt a kérdést, hogy Hatvani Istvánnak vajon nem éppen ezzel a Wolff-követéssel volt-e baja az 1780-as évek elején? Ő már a modernebb newtoni szellemen gondolkodott a tudományok művelése terén. A 19.

⁹⁶ Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 410-411.

⁹⁷ Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 420-421.

⁹⁸ V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 408.

században Wolff szellemében tanítani nem éppen dicséretes dolog. Ezt a modellt Hatvaniék már 18. század közepén Debrecenben félretették, de úgy tűnik Domokos Lajos ezt tudományos szempontból nem érzékelte.)

Nem világos, hogy milyen racionalizmusra gondol Balogh Ferenc, amikor Stosch és Aranyi István esetében is használja a „rationalista” jelzőt. Ugyanis ez a fogalom jellemezheti mind a kartéziánus gondolkodást, mind pedig a deista szemléletet. Az előbbi az értelem kételkedő logikájára épít, az utóbbi már ismeri az elme által matematikailag is megragadott törvényeket és ezeket abszolútnak, azaz egyetemes érvényűnek gondolja. Ha ezeket valaki a teológiában kritikátlanul alkalmazza, az tényleg hiba, mert nem veszi figyelembe a tárgy természetét. Például Kant az utóbbiak közé sorolható a maga axiomatikus filozófiájával, amelyet aztán szeljtében követtek a teológusok is. Hogy aztán ennek a két fajta racionalizmusnak bármelyik eleme is megjelenne Aranyi Istvánnál, azt az általa tanított teológiai anyag mutatja meg.

Aranyi István két korszak mezsgyéjén lett professzor Debrecenben. A latin nyelv az 1820-as években még hivatalosan is a tudományok nemzetközileg elfogadott nyelve volt, ugyanakkor a nemzeti nyelven is oktattak már mindenütt Európában. Tanárságának első évtizedében neki még latinul is kellett előadnia. Ezt híven tükrözik az előadott tananyagról fennmaradt diák-jegyzetek. Ami tehát a tudományművelést illeti, meglehetősen átmeneti korszakban dolgozott. Olyan szempontból sem volt könnyű 1822-től dogmatika professzornak lenni, hogy a természettudományok igen gyors fejlődésnek indultak, nehéz volt követni őket, s ebben a helyzetben a hittételek magyarázata rendkívüli óvatosságot és körültekintést igényelt.

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratárában R 1213 jelzettel ellátott kötet címe: *A' különböző keresztyén vallásbeli felekezetek értelme. Aranyi István előadásai nyomán leírta: Gy. L. Dátum: 1844.*⁹⁹ Az egybekötött kézirat azt nyújtja, amit a címben ígér. Sorra veszi az egyes felekezeteket és apologetikusan bemutatja, milyen tanbeli különbséget vél a reformátusok tanításával összehasonlítva. Mindjárt az elején felsorol tíz protestáns szerző tizenegy művét, amelyre építi mondanóját. (2., 3. és 4. old.) Tárgyalja a római egyház és az „igaz hitű görögök”, azaz az ortodoxok több tanítását, majd egybeveti a szociniánusok, anabaptisták, mennoniták, quákkerek, Hernhuterek,

⁹⁹ A bekötött kézirat 477 oldal terjedelmű. A kor szokásos rövidítéseit alkalmazza igen sűrűn, ezért olvasása nehéz.

methodisták és svédénborgiánusok jellemző tanait a reformátusokéval. De egymás mellé teszi a lutheri, a zwingliánus és a kálvini tanokat is. Lényegében mindegyikből csak azt emeli ki, amelyik tanbeli szempontból különbözik a sajátjától. Nyilvánvalóan a római tanításból kiemeli a pápaság intézményét, majd a Szentírás és a hagyomány kérdését, melyek igen komoly vitára adnak okot manapság is. A római szemlélet szerint a hagyomány is „kútfő”, azaz forrás a kijelentés számára, mert „a Szentlélek az Egyházi Atyákkal is velük volt”. (10-11. old.) Ezzel szemben a protestánsok az Ef. 2,19-20 verseket megjelölve „a próféták és apostolok fundamentumára” hivatkozva hangsúlyozza, hogy a „szegletkő Jézus Krisztus”. (12. old.) A Tridenti Zsinatot Oecumenicum Concilium-nak nevezi azzal a megjegyzéssel, hogy a katolikusok utolsó zsinatnak tartják az ökumenikus zsinatok között, szám szerint a 18-iknak. (5. old.) Általában jól rendszerezett tananyagról van szó. Úgy mutatja be saját igazát, hogy polemizál valamelyik más felekezet értelmezésével. Ebből sokat megtudunk Aranyi református fölfogásáról. A katolikus teológiával igen komolyan vitatkozik a Szentírás „világosságáról”. (23-31. old.) A római vélemény szerint a Szentírás „homályossága” miatt az egyház tanítói hivatalához, vagy a hagyományhoz kell fordulni, olvassuk a magyarázatban. Mi reformátusok azt mondjuk, hogy valóban vannak „homályos” részek, de ezeket nekünk kell megpróbálni érteni az Írás más részei által, az egymás tudományát is figyelembe véve, ezért nem baj, ha a protestánsok vitáznak egymással, mert az evangéliumot akarják jobban megérteni. Hozzáteszi: „figyelemmel kell lenni az olvasó személy értelmi miveltségére is”, de senki előtt nem zárjuk el a Szentírás olvasását. Az ihletettség dolgában hivatkozik a 2Tim 3,16-ra, de lényegében a Szentlélek belső bizonyágtételének kálvini tanítását nem fejt ki. Hangsúlyozza viszont, hogy a Szentírás elegendő az üdvösségre.

Mint jellemző példát kiemeljük a Luther, Zwingli és Kálvin értelmezése közötti különbséget az úrvacsorával kapcsolatban. Világosan magyarázza Luther kiállását amellett, hogy Krisztus teste és vére valóságosan jelen van a szent vacsorában. (384. old.) Zwingli szerint az „ez az én testem” kifejezés annyit jelent, hogy „ez a kenyér jelenti az én testemet, mely ti érettetek megtöretik; ez a pohár jelenti az én véretem, mely ti érettetek kiontatik.” (385. old) Így folytatja: „Zwingli és Luther értelme között mintegy középen állott Calvin értelme”. Aranyi egészen jól megy tovább. Kálvin Zwinglivel egyezett abban, hogy nem szabad betű szerint érteni a szereztetési ígéket, Lutherrel pedig abban értett egyet, hogy Krisztus teste és vére valóságosan jelen van az úrvacsorában, de nem úgy, ahogyan Zwingli és Luther értette, hanem „a Szentlélek által Isten

kegyelméből bizonyosakká lehetünk Krisztus halála által szerzett javakról, bűneink bocsánatáról és az örök életről”. Mindez a Lélek munkája, nem pedig „valóságos evése” Krisztus testének és vérének. (386. old.)

Látszik, hogy ismeri Kálvin gondolkodását, mert a megigazulás után rögtön beszél a megszentelődésről. A predestináció kapcsán pedig ki-mondottan említi a nevét. Először bemutatja az eredetét, hozza a bibliai idézeteket. Említi az 1561-es Strassbourg-i vitát, amely Mohrback és Zank között zajlott, amikor is az utóbbi teljesen a kálvini tant vette át. Ezt követően szinte szöveghű pontossággal adja elő Kálvin „definícióját” az eleve elrendelésről, és magyarázza is a supralapsarius kálvini értelmezést. Összehasonlítja Luther és Kálvin fölfogását és a kicsiny különbségeket is értelmezi. (393-396. old.) Befejezi azzal, hogy megmondja, hol lehet megtalálni a kálvini predestináció tanítását: „1. 1561-ben kijött Fr. Egyházak vallástételében. 2. Az 1570-ben tartott Csengeri Zsinat határozataiban. 3. A Belgák vallástételében, aszerint amint az 1618-ban a Dordrechi Zsinaton megerősített. 4. A Formula Consensus Helvetici című vallástételekben, melyet Heidegger János zürichi egyházi szolga készített, s 1675-ben nyomtatott ki, ...” (396. old.)

Aranyi István nemcsak apologetikát művelt, hanem magát a dogmatika tárgyát is tanította. Erről tanúskodik az R 2702 jelzetű kézirat. Címe: „*A keresztyén hit tudomány rövid előadása*”. Leírta Bakos Gábor 1840-ben. Logikusan előadott és jól rendszerezett tananyag tárul elénk. Először tisztáz jó néhány fontos dogmatikai és filozófiai alapfogalmat. Nem idézeti folyvást Kálvint, de látszik egyértelműen, hogy Kálvin szerint tanít. Hat nagy részre osztja az általa előadott dogmatikát:

I. Teológia – Ez az Istenről szóló tan, létéről, munkájáról, végzéseiről. Itt adja elő logikusan a predestinációt is.

II. Teológiai antropológia – A teremtés, ember, bűn, „értelenség” és egyéb témák szerepelnek, melyhez kapcsolódik az angelológiai rész.

III. Christologia – Krisztusról mint a bűnből való szabadítóról értekeznek, s itt esik szó Krisztus váltságmunkájáról, s ezt aránylag röviden tárgyalja.

IV. Szotériológia – Az üdvösségre jutás, elhívás, megtérés, hit, megigazulás, megszentelődés a fő témák.

V. Eusebiológia – Kegyesség, Isten ígéje, egyház, sákramentumok kérdését találjuk itt.

VI. Eschatologia – Az utolsó dolgokról, a halálról, feltámadásról, halhatatlanságról, utolsó ítéletről, az emberek jövőendő sorsáról szóló tanítás.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Az egyes címszavak utáni felsorolás korántsem teljes, Aranyi még számos egyéb témát tárgyal részletesen.

Ezt a rendszerezést nagyon helyeseljük. Ma sincs egyértelmű rendszerezése az úgynevezett „rendszeres teológiának”. Aranyi kezdi az általános istentannal, melyet természetesen a trinitás tárgyalása követ. Előre veszi a predestinációt, részletezi a különböző felekezetek szerinti felfogást. Kálvint és Bézát itt név szerint kiemeli. Részletesen bemutatja, s ennek során megkülönböztet általános predestinációt, melyet Kálvinhoz köt, és „feltételes” predestinációt, mely figyelembe veszi az emberi élet értékeit. Itt hivatkozik Isten jóságára, szeretetére, igazságára, bölcsességére. Végül egyiket sem helyesli külön-külön, hanem együtt a kettőt. Nagyon vitatkozik Lutherrel és a szociniánusokkal. Mindig alaposan felsorolja a vonatkozó bibliai helyeket. (22-26 lapok) – A teremtést igen részletesen tárgyalja, különösen is a hat napos bibliai teremtéstörténet miatt. Ismeri a felhozott indokokat, hogy például a napok korszakokat jelentenek, mégis mindezeket hipotetikusnak itéli. „Mi azt mondjuk, hogy Mózes valósággal megtörtént dolgot beszél itt, mert az ő általa előadott dolgok olyanokkal vannak összekötve, melyeknek historiai igazságok bizonyosak, ...” (28. lap második oldala) Itt hivatkozik a „Patriarchák geneológiájára” és az „Ó és Új Testamentumban” előadott dolgok megtörténtének valóságos tényére. Nyomban a teremtés után tárgyalja a gondviselést részletesen, Isten igazgató munkáját főképpen, de nem említi egy szóval sem Newtont vagy Kantot, pedig ha „rationalista” gondolkodó lett volna, itt sorakozhattak volna ezek a nagy nevek. Csak biblikusan érvel a hagyományos „Providentia Dei” tanítása mellett.

Három témát emelünk még ki. Amikor Aranyi István a 64-67 lapokon a megigazulást és megszentelődést tárgyalja, lehetetlen nem észrevenni a megigazulás és megszentelődés ilyen sorrendű kálvini értelmezését. Ugyanígy a 72. oldalon az egyház kritériumainak felsorolása is kálvini, mert az igehirdetés végzése és a sákramentumok helyes kiszolgáltatása, valamint az egyháztagság, egyházfegyelem problematikája szerepel első helyen. Az utolsó nagy fejezetből is említve fontos témát, a feltámadás kérdését igen részletesen taglalja. Érdeklődése a legnehezebb kérdések felé fordul: kik támadnak fel és milyen testben? Igyekszik megmaradni bibliai talajon. Példaként idézünk valamit a 88. oldalról: „Ugyan az a test támad fel, mellyel most birunk, de csak essentiális részére nézve, mert a feltámadott test dicsőségesebb felségesebb fog lenni a mostaninál.” De azt is részletesen bemutatja, hogy mit tanítanak a feltámadásról a szociniánusok, a naturalisták, az anabaptisták és a chiliasták. Valószínűleg a kor érdeklődési köréhez tartozott a feltámadás mibenléte, s itt mint-

ha már előre vetülne a Filó Lajos és Ballagi Mór által 1862-től lefolytatott feltámadás-vita a 19. század nagy eseményeként.¹⁰¹

Aranyi István nevéhez kötődik még a Budai Ézsaiás által oktatott latin nyelvű jegyzetanyag „megőrzése”, melyet előadhatott és Bereczki Márton lejegyzett deákul. Ez az R 1598 jelzetű kézirat, melynek teljes címe: *Theologia dogmatica ad ductum Stoschii per ... Stephanum Aranyi dictata. Elaboravit Esaias Budai. Debrecini ... 1822-23.* Ez a mű lehet az alapja a Kováts Dániel által 1828-ban lejegyzett, R 1295 jelzetű kéziratnak, amint címe is jelzi: *„Theologia dogmatica. Elaborata (verius tradita) per ... Staphanus Aranyi (verius per Esaiam Budai)”. Lényegében majdnem azonos szöveggel jelent meg 1829-ben szintén Kováts Dániel által lejegyezve, de Aranyi István szerzőségét feltüntetve az R 1283 jelzetű kézirat: „Theologia systematica.” Mindkét latin szövegű jegyzet alapjául szolgált Aranyi összes magyar nyelvű előadásának. Az R 1295 jelzetű, említett latin kézirat lejegyzője Kováts Dániel sokféle bejegyzést is tett, melyből fontos információ birtokába juthatunk. Ennek a címlapján ezt olvassuk tőle. „NB. Az ember lelkiismeretébe beirt morálra vagy erkölcsiségre filozófusi módon kell építeni a Dogmát, mert a mely Dogma nem így van írva, azon a Naturalisták, Deisták, Rationalisták, Scepticusok és Indifferentisták mindig újabb törést fognak ejteni, míg egyszer végre megsemmisítik.” Itt kiderül, hogy tudtak ők már a deizmusról is. Nem tudjuk, miért nem jelent ez meg a tananyagban, holott a katolikus Madách Imre és a református Arany János jól ismerték, nem voltak teológusok és használták a gondolatot *Az ember tragédiájában*.¹⁰² A teológusok vajon miért nem mondtak róla semmit? A feltámadással kapcsolatos gondolatát közli Kováts Dániel az iménti idézet után: „Sok óhajtasokkal játszik az emberi képzelet, de számtalanokkal; innen van az egyéni feltámadás árnyéka is. I. Kor 15:35-46.” Ez a mondat is sok mindenről árulkodik.*

Aranyi István egyháztörténetet is tanított, erről három kézirat is tanúskodik. A latinul írt R 3538 jelzetű anyag címe: *„Historiae ecclesiasticae duae posteriores periodi ... a Stephano Aranyi.”* Leírta Ferge István, Debrecen, 1825. Ez egy két kötetes jegyzet, magába foglalja mind az egyetemes,

¹⁰¹ V.ö. Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Magyar Vallástudományi Társaság. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 35-39.*

¹⁰² *Az ember tragédiájának előszavában Madách – Arany János javítása segítségével – már megfogalmazza a deista teremtettség gondolatot: „Készen van a nagy mű, igen; A gép forog, az Alkotó pihen; S évmilliókig eljár tengelyén, míg egy kerékfogát újítani kell.”*

mind a magyar egyháztörténet lényeges eseményeit, például a magyarok keresztyén hitre térítésétől a reformáción át egészen Mária Terézia koráig. II. József és Napóleon jelentőségét is tárgyalja, kiemelve a pápával való vitájukat. Külön életrajzot közöl Kálvinnól, a reformációt pedig természetesen igen részletesen tárgyalja, benne Luther, Zwingli és Kálvin jelentőségét. Kálvinnól külön életrajzot ír. (II. kötet 49-51. old) Az viszont meglepően komoly tájékozottságra vall, hogy a transsubstantiatio 1215. évi lateráni zsinaton történt bevezetésének előzményeit is tárgyalja, a 9. századi Radbertus és Ratramus közötti elvi vitát, s mindezt latinul. (I. kötet 124-125. old.) A másik két kézirat magyar nyelvű. Az R 3710 jelzetű kézirat két kötetből áll, csak az első része egyháztörténet, a második része liturgia és homiletika. Nagyon jó korrajzok. Címlapján ez áll: *Aranyi István: Egyháztörténet. Lelkigondozás.* Leírta: Hajdú László. Dictatum. Debrecen, 1835-1836. Az egyháztörténeti rész tartalmazza Kálvin életrajzát, s Aranyi István itt is magyarázza, mi a különbség Kálvin és Zwingli gondolkodása között. Az R 3714 jelzetű kézirat azonban csak Luthertől kezdve adja elő a történetet, s ebben Kálvin életrajza egy kicsit részletesebb. [Aranyi István?]: *„Egyházi történet-tan.” Dictatum. Debrecen, 1841.* Van benne néhány kiegészítés a két előzőhöz képest, például a Servet-ügy.

Aranyi István idejében az etika még mindig „instrumentális” tárgy, csak a dogmatika melléktárgyaként jelenik meg. Az R 1634 jelzetű kéziratot Pólya Pál írta le 1844-ben Aranyi István előadása nyomán: *„Keresztyén erkölcs tudomány”*. Előbb általános etikátörténetet nyújt, majd hamar rátér az elméleti tárgyalásra. Ő is általános és különös erkölcsstanra osztja az etikáját. (6. old.) Az erényt már Kant szerint definiálja: „Az nem egyéb mint akaratunk erkölcsi ereje kötelességünk teljesítése körül vagyis az erény áll az akarat erkölcsi erejében, kötelességünk teljesítésében, az akaratunk erkölcsi ereje pedig abban áll, hogy az ember a cselekedetekre valamely nemes indítóok, nev: az erkölcsi törvény iránti tisztelet határozza és a mi cselekedeteink szüntelen megegyeznek az erkölcsi törvény-nyel.” (25. old.) Ehhez nyilván hozzáragasztja a keresztyén erényt, melyet újszövetségi alapon tisztáz, mondván: „az szoros egybe köttetésben van a hittel, ...” (26. old.)

Látva Aranyi István munkásságát, védelmére kritikát fogalmazhatunk meg Balogh Ferenc megjegyzésével kapcsolatban. Neki példát kellett volna hoznia Aranyi racionalizmusára, mert az ő fentebb idézett megbélyegző mondata nem látszik megalapozottnak. Nem könnyű ugyanis megítélni az akkori tanári munkát. Lehetséges, hogy maga Balogh Fe-

renc sem volt tisztában a kétféle racionalista felfogással. Ha ugyanis Aranyi esetében a teremtésről szóló tanítását nézzük, akkor lehet mondani racionalistának Wolff szerint, mert nem tartja elégségesnek a felsorakoztatott tudományos érveket, ezért inkább választja a történetileg reálisnak gondolt tényeket. De ugyanezt a fundamentalisták még ma is pozitív dologként vennék, mert hiszen a Szentírás betűihez ragaszkodott. Ha pedig a hitvallásos szemléletet hozzuk ide, akkor is jól döntött, mert a Szentírás alapján senki nem győzte meg őt, azaz nem tanította jobbra, hogy annak engedhetett volna.

R 1633 kézirat valószínűleg azonos a részletezett R 1213-al.

Van még egy eddig alig nyilvántartott diktátum, amelyet Tóth Sámuel szerzőségével kaptam meg, de összehasonlítva a fentebb említett kéziratokkal, egyértelműen látszik, hogy Aranyi István előadásainak lejegyzése 1854-ből. Leírta Borbély Sámuel III. éves teológiai hallgató. Nagyalakú, igen részletes dogmatikai mű, a *Symbolica* és az *Apologetica* határán mozog, amelyet nyugodtan elfogadhatunk a kor színvonalán álló dogmatikának. Több száz oldalnyi terjedelmű, az oldalak számozatlanok. A dogmatikai szemináriumban rejtezett 3055 szám alatt. A rajta lévő 5950 szám valószínűleg a szokásos R kéziratári jelzethez tartozó szám, de nincs igazából számontartva. Címe ez: „*Különböző keresztyén vallásbeli felekezetek értelme. /Systematica/.*” Az egykori lelkészképző intézeti könyvtár 1791. szám alatti darabjáról van szó. A korabeli dogmatikai ismeretek kincsestára.

Nehezen felismerhető szellemiség kora: utószó Aranyi Istvánhoz és előszó Tóth Sámuelhez

Aranyi István rendkívül szorgalmas tanár lehetett, aki a ködös és kiforratlan koreszmék világában inkább megmaradt hitvallásos reformátusnak, egy kései ortodox teológusnak. A maga módján bölcsen döntött. Nem volt könnyű helyzetben. Tanári működésének szinte a közepére estek a reformkorszak 1840-es éve, az akkori politikai-társadalmi élet csúcseseményei, amelyek csakhamar a harcba vitték a debrecenieket is. Nem tudjuk egészen pontosan, hogy az akkorra már nem éppen fiatal Aranyi miként vett részt a forradalmi eseményekben. A szabadságharc után is folyamatosan tanított, de ekkor már Magyarországon egyre inkább kezdtek összekuszálódni a szellemi szálak. A Pátens-harcból tudjuk, hogy a debreceniek nem adták föl a szabadság gondolatot. Az ígéretes tehetségű Révész Imre elkezdte írni Kálvin életrajzát, melyet 1864-ben ki is adtak.

Országos híre ment a Ballagi Mór és Filó Lajos között 1862-ben kiélestedt „feltámadásvitának”, ugyanakkor egyre inkább beszüremlett ebben az időben az európai liberalizmus és hazánkban is érezte hatását a teológiában, nem éppen pozitív módon. Debrecenben azonban éppen a hitvallásokhoz való hűség nem engedte, hogy a liberalista gondolatok léket üssenek a teológia hajóján. Csordogálva, de egyre erősebb folyamatban kezdte elérni ekkor hazánk teológiai életét a skót evangyelikál szellemiség is, főként Debrecenben Balogh Ferenc révén. Nem is gondolnánk, hogy az 1860-as években a teológusok gondolkodását igen erősen befolyásolta, legalább is fantáziájukat borzolta a darwini evolúciós tanítás. Darwin két fő művét éppen Dapsy László debreceni kollégiumi diákként nevelkedett teológus-tanár fordításában ismerte meg ekkor a magyar tudományos élet. A szerteágazó, sokszor zavarosnak tűnő teológiai áramlatok között egyre nehezebben lehetett eligazodni. Ezt Aranyi István szinte meg sem próbálta, Révész Imre látta, de nem igen tetszett neki, s ő inkább a múlt értékes örökségeinek kutatásába ásta bele magát. Nem is csoda, ha a pesti liberálisok a debrecenieket „ortodoxoknak címkézték”.¹⁰³ Időközben maga Révész is inkább a skót evangyelikál irányzat felé tekintgetett.¹⁰⁴ Ez egy kálvinista ébredési hullám volt, amelynek lecsendesedett változata hazánkban is érezte hatását. A Szentírás tanítását komolyabban vette mind a teológiai gondolkodásban, mind pedig az egyéni életben. Ebből a sokszínű szellemiségből alakult aztán ki a „debreceni új ortodoxia” nevet viselő irányzat, mely inkább egyfajta református ébredésnek volt tekinthető. Ami a dogmatika tárgyát illeti, Debrecenben ez a bonyolult korszak főként már Tóth Sámuel tanárságának idején tetőzött, de ő ezekkel nem igen tudott törődni, inkább belevetette magát az egyházkormányzási, egyházszerkezési kérdésekbe. Magát tehát az értékes debreceni történelmi örökséget inkább az egyháztörténész Balogh Ferenc nevével fémjelzett „református új ortodoxia” mentette át. Ehhez csupán asszisztáltak az eredetileg 1. számú tanszék egymást követő tanárai.

Tóth Sámuel volt talán minden idők legfiatalabb dogmatika professzora Debrecenben. 1838-ban született Tiszalökön, ahol édesapja tanító volt és ezt a nevet viselte: Huszti Tóth János. Édesanyja Bulyáki Eszter, aki

¹⁰³ V.ö. Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Magyar Vallástudományi Társaság. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 58-59.

¹⁰⁴ V.ö. Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Magyar Vallástudományi Társaság. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 60-61.

1849-ben a szabadságharc leverésére beözönlött oroszok láttán „ijedségében meghalt”.¹⁰⁵ 1855-ben édesapja is meghalt, így a kettős árvasága miatt Balogh Mihály gyámja gondoskodott róla. Tóth Sámuel előbb szülőfalujában és Tokajban tanult, majd Nánáson (ma Hajdúnánás) és Debrecenben járta ki a közép és felső szintű iskolákat 1854 és 1864 között. Diákságának utolsó évében a Debreceni Kollégium széniora lett, elődje és pár hónapig szénior társa Bakóczi János volt, aki igen nagy szorgalommal összegyűjtötte a Kollégium tanárainak és diákjainak névsorát, fellelhető életrajzi adatait. Aranyi István a tanárságának utolsó évében már betegeskedett, s helyette a 25 éves Tóth Sámuel tartotta az előadásokat. Reá hárult a vizsgáztatás is. Aranyi halála után 1864-ben Révész Imrét kérte az egyházkerület a dogmatikai tanszék betöltésére, de ő nem vállalta el, mivel a lelkészi állását nem akarta feladni. Lehetséges az is, hogy e tárgy oktatásához nem tartotta időszerűen elegendőnek a teológiai ismereteit. Az egyháztörténet tanítását azonban Révész elvállalta néhány órában, külön tárgyként oktatta az 1864-1865. tanévben. Egyetemes egyháztörténetet tanított és ebből tankönyvet is készítettek. Ez lett az „első nyomtatásban megjelent egyháztörténelmi akadémiai tankönyv a debreceni Kollégium irodalmában!” – jegyezte föl Balogh Ferenc.¹⁰⁶ Egy évnél tovább azonban Révész Imre sem vállalta az „óraadó” munkát. Közben a fenntartó egyházkerület figyelme már 1864-től a tehetséges Tóth Sámuel felé fordult, akire mint jövőbeli lehetséges professzorra tekintettek. Ekkor két évre elküldték külföldi tanulmányokra, hogy méltóképpen vehesse át a dogmatika tanszékét. A két esztendő alatt Menyhárt János és Tóth Mihály tanárok helyettesítették. A zürichi, a heidelbergi és a jénai egyetemeken végzett tanulmányai után 1866-ban hazajöve, 28 évesen elfoglalhatta a dogmatika tanszékét. Ennek volt a professzora 1898-ig, névlegesen 1899-ig. Az utolsó tanári évében, amikor már le is mondott a tanári állásáról, betegsége miatt helyettes tanárok adták elő a tanszékhez rendelt tárgyak anyagát. Balogh Ferenc a barátjaként írta le, hogy Németországban milyen szellemet látott, és ebből mit tudott hasznosítani idehaza: „Schleiermacher a nagy indító hatására akkor fuvallt ott a merész, független theologiai szellem, Schweizer és Schenkel adott szárnyakat annak, ezzel táplálkozott a magyar ifjú szomjas lelke, meglát-szik székfoglaló beszédén; itthon azonban mérsékelt conservatív szellemet talált, az ő békés érzülete bizonyos közvetítő, némileg ruganyos,

¹⁰⁵ Balogh Ferenc: Nekrolog – Tóth Sámuel. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 271. TtREL II. 28. c. 2.

¹⁰⁶ Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, Debrecen, 1904. 74.

néha ingadozó iránynak lett foglyává.¹⁰⁷ 1864-ben a megszorodott tanszékek között még csak három teológiai tanszék volt, s amikor az egyházkerületi tanügyi bizottság látta az „ősi” dogmatika tanszék túlerheltségét, az egyháztörténet számára létrehozta egy külön tanszéket, a 4. teológiai tanszéket. Erre választották meg Balogh Ferencet 1866-ban, s így az egyháztörténet tárgya immár önálló tanszéket kapván, külön vált az 1. számú tanszék tárgyaitól. A két fiatal professzort egyszerre iktatták be. Hogy jobban értsük az akkori helyzetet, érdemes felsorolni, hogy a tanszéki előd, Aranyi István, milyen szisztematikai tárgyakat adott elő. Hittan váltva a symbolikával heti 6 óra egy-egy éven át, egyháztörténelem 4 félév heti 4-4 óra, encyclopaedia 1 félév heti 4 óra, apologetika 1 félév heti 4 óra, Jézus élete 2 félév heti 2 óra. Ehhez jött még a homiletika és liturgica.¹⁰⁸ Az egyháztörténetet kivéve, ezeket a tárgyakat oktatta Tóth Sámuel is. 1868-ban azonban egyházkerületi aljegyzővé választották, 1872-ben főjegyzővé, mely tisztségében a betegeskedő püspököt gyakran kellett helyettesítenie. 1877-ben zsinati jegyzőnek is megválasztották, 1881-ben pedig az debreceni alkotmányozó zsinat szervezésében vállalt jelentős munkákat. A zsinat igen részletes törvénytervezetének kidolgozása jórészt az ő műve. Ezeken kívül számos egyéb megyei és országos tisztséget is viselt, melynek folytán az adminisztratív teendőkre belerokkant.¹⁰⁹ „Tankönyveit kidolgozta, de nem nyomtatta ki, mert az egyházkormányzás mezejére helyeztetett át, így a felettes hatóság elvonta tőle az időt eredeti és fő szakkörétől.”¹¹⁰ – írja róla Balogh Ferenc. Szerteágazó és felelős gondolkodását dicséri, hogy 1875-ben tanulmányt írt a debreceni egyetem létrehívásának „eszméjéről”.¹¹¹ Az egyházi gyűlések és minden nemű egyéb alkalmak állandó és fáradhatatlan lejegyzője volt, akinek ilyen irányú munkásságát az egész ország ismerte, munkatársai dicsérték, a mai történettudomány pedig komolyan

¹⁰⁷ Balogh Ferenc: Tárca – Tóth Sámuel jellemzése. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 262. TtREL II. 28. c. 2.

¹⁰⁸ Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 75. A két gyakorlati teológiai tárgyat Balogh Ferenc nem említi, de tudjuk, hogy ezeket is tanította, diktátum maradt fenn róluk. Lásd: R 3710.

¹⁰⁹ Ami a sok egyházi tisztséget és a tanári munkát illeti, már 1821-ben hozott egy végzést a Generális Konvent, mely feledésbe is ment, miszerint „mivel a két teher együtt csaknem elviselhetetlen, professor a Superintendentia generalis notarius soha ne lehessen.” V.ö. Balogh Ferenc: Nekrolog – Tóth Sámuel. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 271. TtREL II. 28. c. 2.

¹¹⁰ Balogh Ferenc: Nekrolog – Tóth Sámuel. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 271. TtREL II. 28. c. 2.

¹¹¹ Balogh Ferenc: Tárca – Tóth Sámuel jellemzése. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 262. TtREL II. 28. c. 2.

értékeli mint forrásokat. Tóth Sámuel mindezekon felül a tiszántúli egyházkerület levéltárának vezetője volt 1881-től 1897-ig. Balogh Ferenc szerint ez mintegy „40 kötetre tehető jegyzői és kiadói munkálat, mit az ő esze, keze és tolla előállított”.¹¹² Ilyen munka mellett a professzori tudományos kötelezettségének nem tudott maradéktalanul eleget tenni, ezért dogmatikai szempontból számottevő és értékelhető műveket nem hagyott hátra. Eddigi ismereteink szerint csupán egyetlen diktátuma maradt ránk, amelyet most fedeztünk föl az etikai könyvek között, Sólyom Lajos III. éves teológiai hallgató jegyezte le 1889/1890. tanév első és második szemeszterében. Címe ilyen hosszú: „*Különböző keresztyén felekezetek vallásrendszere, vagy Egybehasonlító vitázó hittan. Symbolica, vel dogmatica polemica.*”¹¹³ Igazából a kor szokásához híven ez az előadás-ként leadott tananyag sokat elárul Tóth Sámuel tanári munkájáról. 1) Ami az írott anyag tartalmát illeti, lényegében azt tartalmazza, amit Arany Istvántól is hallottak a fiatalok mintegy negyven éven át. Ez egy masszív ortodox dogmatikai tananyag, amely alapján véve tartalmazza a legfontosabb ismereteket az egyes felekezetek tanításából. Csupán azokat a főbb tantételeket tárgyalja, amelyeket összehasonlíthat más felekezetek eltérő tanításaival. Igyekszik felsorolni minden lényeges akkori másfelekezeti tanítást. 2) Mivel ez Symbolica néven futott, nem mélyed bele az egyes tantételek tárgyalásába. Ezeket apologetikus jelleggel adták elő a kor szokásának megfelelően. Jelzi azonban a 320. oldalon, a „Praedestinatio” című részben, hogy az eleve elrendelésről szóló „tanbővebben tárgyalatik a Dogmaticában”. Van tehát egy dogmatikai „tan-könyv” is, amely valószínűleg diktátumként létezik valahol. Mostanáig még nem került elő. 3) A cím alatt azt találjuk, hogy „írta Tóth Sámuel”. Nyilvánvaló azonban a kézírás és későbbi autogramok alapján, hogy diktátumról van szó, Sólyom Lajos jegyezte le. 4) Olyan gyakorlati és történeti kérdéseket is tárgyal, amelyeket ma már inkább az egyháztörténelem tantárgy keretében oktatunk. Például részletezi Péter püspökségének problematikáját. Ez nem baj, mert a történeti tényeknek legtöbb esetben van dogmatikai előzménye és folyománya is. 5) Ha a főszöveget nézzük, nem tükrözi a 19. század utolsó harmadának hazai és európai szellemiségét, abban sem a Jézus-kutatás, sem a modern tudományok kifejlődése nem jelenik meg. A kéziratban található néhány kisebb méretű papíron található vázlat, amely valamilyen előadáshoz készülhetett, fog-

¹¹² Balogh Ferenc: Tárca – Tóth Sámuel jellemzése. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 263. TtREL II. 28. c. 2.

¹¹³ A kézirat az Etikai szeminárium 1097. számú jelzete alatt, a DRHE Szakkönyvtára a 16784 számú jelzete alatt található meg. Az M 20 T 78 raktári jelzetet kapta 2005 táján történt új könyvtári rendezéskor.

lalkozik a teremtés kérdésével, benne a Darwin által fölvetett evolúciós kérdéssel. Malthus-t is említi. Majd ez olvasható: „Darwin elismeri, hogy az ember értelmi tehetségének és erkölcsi hajlamainak magas foka nélkülözhetetlenül támaszt” – itt megszakad a szöveg, de látszik, hogy a teremtésről van szó. Sőt, egy másik vázlat Immanuel Kant is hivatkozva tárgyalja Isten lényegét: „Isten van, mert a természet még a káoszban sem tud másként, mint szabályosan és rendszeresen működni.” Ha ezek tényleg korabeli följegyzések, a szerző nyitottságát és tájékozottságát dicsérik. 6) Érdekességként említjük, hogy a 454 oldalnyi középméretű lapokból álló jegyzet igen sok fontos latin idézetet tartalmaz a végén. – Tóth Sámuel kisebb értekezései, beszédei és cikkei, melyek az 1887., 1888. és 1890. évi főiskolai Értesítőben, valamint a Debreceni Protestáns Lapban jelentek meg, dogmatikai szempontú szaktárgyi értékelésre nem alkalmasak. Saját korában és később is a jegyzői munkájáról általában dicséreteket zengedeztek, mi azonban sajnálatunkat fejezzük ki, hogy vállalt közegyházi tevékenysége miatt a professzorsága idején tanított dogmatikai tárgyak tartalmi vonatkozásairól nem tudunk képet alkotni. Lényegében ő nem a professzori hivatásának élt, illetve azt nem tudta odaadón gyakorolni. Tudományos munkát a képességeihez mérten alig végzett. Örülünk azonban annak, hogy a híresen matematikai tudással és képességekkel megáldott rendszerező elme¹¹⁴ értékes munkát végezhetett a történelmi jelentőségű események pontos megörökítésében. (20. kép)

Erőss Lajos szinte mindvégig a Debreceni Kollégiumban nevelkedett. 1857-ben született Darvason, ahol az alsóbb osztályokat kijárta és utána kisdíák korától Debrecenben tanult, míg tanulmányai végén az ifjúság széniorrá választotta az 1881/1882. tanévben. Az 1882/1883. akadémiái évet Baselben és Berlinben töltötte egyetemi tanulmányokkal. Hazajöve Földesen, Kémeriben, Dévaványán, ismét Földesen és Püspökladányban volt lelkész. Ez utóbbi szolgálati helyéről választották meg 1899 végén debreceni teológiai tanárrá a dogmatika tanszékre, melyet Balogh Ferenc „az Apafi-féle régi dogmatika tanszék”-nek nevez.¹¹⁵ 1908-ban – két sza-

¹¹⁴ V.ö. Balogh Ferenc: Tárca – Tóth Sámuel jellemzése. Debreceni Protestáns Lap, 1899. április 29-i szám. 262. TtREL II. 28. c. 2.

¹¹⁵ V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 554. Balogh Ferencnek ez a megjegyzése utánajárását igényel, ugyanis azt tudjuk, hogy Apafi Mihály valóban alapított Debrecenben tanszékét, méghozzá Martonfalvi Tóth György ide érkezéssel. Ezen a tanszéken bizonyos tárgyakat tanított Martonfalvi is, de ugyanakkor tanította az 1. számú tanszék tárgyait is. Az 1. számú tanszék működött folyamatosan és az Apafi által alapított tanszékét inkább harmadik tanszékként szokták emlegetni. Hogy az 1. számú tanszékét

vazási forduló után – tiszántúli püspökké választották, mely tisztséget csak az 1911-ben bekövetkezett haláláig viselhetett. Vonzódott a közéleti tisztségekhez. 1879-1880-ban szerkesztője a Debreceni Hittanszaki Önképző Társulat immár havonként is nyomtatásban megjelenő lapjának, a Közlönynek.¹¹⁶ 1898-1900 években a Debreceni Protestáns Lapot szerkesztette, 1901-1904 években annak felelős szerkesztője, 1905-ben a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság válaszmányi tagja lett. 1901-től egyházkerületi tanácsbíró. Ilyen időigényes tisztségek mellett elmélyült tudományos munkát végezni aligha tudott. Ezért tudományos munkássága nem mondható nagyon gazdagnak, ennek ellenére püspöki tisztségénél fogva a többi püspökkel együtt 1909-ben, Kálvin születésének 400. évfordulóján Genfben díszdoktori címet kapott. Többnyire prédikációi és kisebb egyházi beszédei jelentek meg időről időre. Volt néhány hosszabb írása is, melyek között egyik legérdekesebb lehet a Debreceni Protestáns Lapban 1885-ben megjelent *A vallás és theologia viszonya a legújabb természettudományhoz* című tanulmánya. E hetilapban számos cikke jelent meg, hasonlóan a Szabad Egyház című lapban is. Mint püspökkladányi lelkész is szorgalmasan végzett tudományos munkát, 1895-ben lett készen a 356 oldalnyi *Apologetika* kézikönyvével, melyet a lelkésztársai és tanártársai is haszonnal forgattak.¹¹⁷ Csupán történeti érdekessége van most már annak, hogy Kálvin Institutio-ját Nagy Károly, a későbbi erdélyi püspök is lefordította, s ezt éppen Eröss Lajos lektorálta. Tanár korában írta *A hitvallások jelentőségének és létjogának a kérdése úgy általánosan, mint különösbbe a protestáns egyházakban* című tanulmányát, mely a Debreceni Akadémiai Évkönyvben jelent meg 1900-ban.¹¹⁸ Ugyanitt jelent meg 1908-ban a *Krisztus halála mint a váltság oka* című tanulmánya, a Lelkészegyesület lapban pedig 1909-ben a *Kálvin és a mi hivatalunk* című írása. *A Református hittudomány* című 198 oldalas halála után, még 1911-ben nyomtatásban megjelent műve a kéziratban hátramaradt töredékeket tartalmazza. Ez azonban jó tájékoztatást nyújt Eröss Lajos teológiai ismereteiről. Előbb azonban érdemes megnézni, milyen gondolatokat vet fel a teológia és a természettudományok akkori viszonyáról.

„Apafi-féle régi dogmatikai tanszéknek” nevezhetnénk, a jelenlegi ismereteink szerint kétséges.

¹¹⁶ Ezt megelőzően a Közlönyt csak kézzel írt formában terjesztették a hallgatók. Csak az 1879-1880. tanévtől kezdve jelent meg nyomtatásban.

¹¹⁷ V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 556.

¹¹⁸ A kisebb beszédek felsorolását lásd Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 181.

Azt állapíthatjuk meg általánosan, hogy Eröss Lajos 1885-ben, 28 éves korában írt hosszú tanulmánya, melyet a Debreceni Protestáns Lap öt részletben közölt, meglehetősen komoly tájékozottságra vall.¹¹⁹ Nem vagdalkozik, hanem bölcsen érvelve teszi a helyére lépésről lépésre annak a korszaknak éles vitát kiváltó elvi-tudományos kérdéseit. Talán ő az első debreceni teológus a 19. században, akinél ténylegesen is tapasztaljuk az egzakt tudományok által fölvetett kérdésekben való jártasságot. Bizonyára ez a különös tudása eredményezi azt, hogy ő mer is írni ezekről. Világosan látja és írja le a vita tárgyát képező helyzetet. A gyorsan fejlődő természettudományok azt a látszatot ébresztették, hogy a vallásnak, illetve a teológiának a létjogosultsága megkérdőjelezhető. Amennyire emelkedik a tudomány, úgy süllyed a vallás – vélték néhányan elég rosszindulatúan. Egy ilyen áramlat lengte be akkor az európai közhangulatot. Még a mi Arany Jánosunk is észlelte ezt és 1877-ben a *Honnan, hová?* című versében válaszul vallást tett az ő hite mellett. Eröss Lajos is sorra veszi, mi okozhatta ezt az érzést, s erre okosan meg is válaszol. Nyomatékosan beszél arról, hogy a Szentírásra épülő hit és a természettudomány között nincs ellentét, hanem úgy kell ezt fölfogni, mint az elektromágnesség nagy kísérletes tudósa, Oersted is szépen fogalmazta: „a természet törvényei Isten gondolatai”. Például a bibliai hatnapos teremtéssel kapcsolatban ismeri a vádat, de meg is adja rá a feleletet, egészen modern módon. Hangsúlyozza, hogy mind a teológiának, mind természettudományoknak megvannak a maguk határai. Lát-szik, hogy a darwini gondolatok, a csillagászat újabb hírei, az elektromágneses jelenségek világa és a geológiai fölfedezések mozgatták meg az emberek fantáziáját, méghozzá erőteljesen. Amint az írásból kiderül, ezek az új gondolatok egynémely debreceni tanár magatartását is rossz irányba terelték. Ezért is születhetett – szinte válaszként – ez a komoly tanulmány, amelyet éppen a Debreceni Protestáns Lapban közöltek. Írásának derekán aztán Eröss Lajos megfogalmaz négy kérdést, amelyek szerinte az egész vita alapját képezik. Ebből lehet látni igazából a kialakult helyzetet, s ezzel együtt a vita tárgyát: „1) Lehetséges-é az élet – az organicus különösen pedig az öntudat előállását egy magasabb teremtői hatalom felvétele nélkül – élettelen, inorganicus, öntudat nélküli okokra visszavinni, vagy nem lehetséges? 2) Ki tudjuk-é saját szemléletünket alacsonyabb állati formák, p.o. majmoktól való természetszerű leszármazás útján magyarázni, vagy nem tudjuk? 3) Igaz-é az, hogy a természetben semmi cél, semmi providentia nincs, hanem csak vak szükség, elő

¹¹⁹ Eröss Lajos: A vallás és a theologia viszonya a legújabb természettudományokhoz. Debreceni Protestáns Lap, 1885. október 10. és november 14. között, a 41., 42., 43., 45. és 46. számokban.

nem készített véletlen? 4) Még csak képzelni is elképzelhető-e valami morál, valami ethika, – mely erre a névre méltó lenne, – ha annak utját afféle mechanice materialisticus természettudomány egyengeti meg? Mi kénytelenek vagyunk mind a 4 kérdésre nemmel felelni s innen a surlódás köztünk és a természettudós között.” (390. oldal) Lényegében e négy kérdésre adott válaszból áll aztán az írás lényege. Legvégül a református lelkészek „méltó önérzetével” kéri a „tisztelet physikus urakat”, álljanak el attól, hogy reájuk „maró gunyaik, sértő élczeik nyilait játszadozva lövöldözgethessék”. (402. oldal) A zárógondolat is nagyon érdekes és fontos: „Maradjanak a természettudományok a maguk határai között; vizsgálják a végest, úgy, a mint akarják; hanem a transcendenst engedjék át a theológiának. Ők azért természettudományok éppen, hogy a természet tüneményeit kutassák, nem pedig a dolgok végső okát – istent. Ezt nekik a priori el kell ismerniök, különben pedig a végtelen világűrben soha nem fogják feltalálni azt a pontot, melyen hypothesisiknek szilárd alapot vethessenek.” (402. oldal) – Ez azért tanulságos, mert végtére is Eröss Lajos a maga korának színvonalán jól érvel. Kifejtette azt is, hogy egy mindenképp fölütt álló morálra szükség van, s ezt még a természettudósok sem tagadhatják. Itt vagyunk immár Kant igazi megjelenésénél, amely a vallás alapját az erkölcsben látta. Ez volt az axiomatikus tétel, amelyre fölépítették az egész 19. századi teológiát. Ami pedig a természettudósokat illeti, jól összegyűjtötte mindazokat, akik az új tudományos eredmények láttán nem tagadták meg istenhitüket. Akikre hivatkozik, majdnem mindnyájan németek. Valószínűleg nem igen tudott tájékozódni az angolszász teológusok és természettudósok munkáin, mert ha például Maxwell-t, a világ akkoriban legnagyobb természettudósát, a mélyen hívő református fizikust ismerte volna, nem lett volna szükség letenni a voksát ilyen egyértelműen a kantianus tudományművelési eszmény mellett. Számunkra azonban azért tanulságos Eröss Lajos esete, mert az axiomatikus gondolkodás világos képviselőjét ismerhetjük föl benne, s ha ezt ő már a debreceni tanulmányai során megismerhette, akkor az általános európai teológiai gondolkodás jelenlétére is következtethetünk még Tóth Sámuel professzorsága idején. Ebben tehát – úgy tűnik – a debreceni teológiai oktatás „korszerűen” együtt halad az európai teológiai irányokkal. Van azonban egy másik észrevételünk is, melyet Eröss Lajos negyedszázaddal későbbi írásai alapján mondunk el. Valószínűleg kissé ő is változott időközben, mert az 1911-ben kiadott *Református hittudomány* című írása már inkább hangsúlyozza a Biblia és a hitvallások alapvető szerepét a dogmatika művelésében. A református hittudományt azonosítja a dogmatikával. „Hittudománynak nevezzük pedig ezt a tudományt azért, mert amit a Biblia alapján hiszünk, az ezt tudományos modorban

dolgozza fel” – állapítja meg a szerző a lábjegyzetben közölt figyelembe vételével.¹²⁰ Mivel ez a töredékeket tartalmazó könyv a teológia művelésének alapjait igyekszik tisztázni, elegendő, ha a szerzője által is kiemelt bő mondatot idézzük: „... a református hittudomány sem egyéb, mint azoknak a vallásos igazságoknak rendszerbe foglalt s kritikailag feldolgozott összessége, melyekben a református egyház hívei a Biblia alapján („norma credendi”) és hitvallásai szellemében („via historiae seu interpretationis”) lételök titkát megfejtve látják s amelyeket éppen azért úgy belső, mint külső életökre nézve szabályozó zsinórmértékül elismernek s világnézetük alapjává tesznek.”¹²¹ Arra nem kérdezzük rá, hogy a „vallásos igazságokat” Eröss Lajos hogyan értette, mert az a gyanúnk, hogy kantianus módon. Inkább azonnal észrevesszük, hogy a teológia-művelés alapját a Bibliában található kijelentés képezi úgy, hogy még a hitvallások is a Biblia alapján állanak. Ennek a hangsúlyozása rendkívül fontossá válik nála, mert az is kiderül negyedszázad elteltével, hogy ő valójában nem ért egyet a 19. században tanító Schleiermacher vagy Ritschl módszerével, sőt Wolff, Kant filozófiáját és a deizmust is a racionalista gondolkodás hasonló válfajainak tartja, legfeljebb másképpen építik föl rendszerüket. Ugyanakkor meglehetősen ragaszkodik a hitvallásos teológia műveléséhez, s könyve lényegében erről szól. Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor személyén keresztül értjük meg azt a helyzetet, miért volt annyira befogadó képes a magyar református teológia, különösképpen a debreceni és a sárospataki, amikor a 20. században megjelent a dialektika teológia igeközpontú szellemisége. (21. kép)

Lencz Géza Vámspércsen született 1870-ben és Debrecenben halt meg 1932-ben. Szinte minden osztályt a Debreceni Kollégiumban járt ki és a felsőfokú tanulmányainak befejeztével 1894-ben tanárként dolgozott az alsóbb osztályokban. Lelkészi végzettsége lévén 1895-ben Bécsbe ment tanulni az ottani teológiai fakultásra, egy év után Utrechtbe. 1897-ben jött haza, amikor is a Debreceni Kollégium gimnáziumi tagozatában alkalmazták két évre. 1899-ben lelkész lett Tépén, 1902-ben Tiszaroffra, majd 1904-ben Mezőtúrra választották meg. A tanári és lelkészi munkája mellett folytatta a tudományos munkát. 1899-ben Bécsben szerzett teológiai licentiatusi fokozatot, mely az egyetemi végzettségnek felelt meg, s ennek alapján 1902-ben Debrecenben magántanári címet, 1907-ben pedig ismét Bécsben doktori fokozatot szerzett. Ezek alapján őt választották Eröss Lajos után az 1. számú tanszékre, melyet 1909-től foglalt el.

¹²⁰ Eröss Lajos: Református hittudomány (Dogmatika). Hegedűs és Sándor Könyvkiadó, Debrecen, 1911. 7.

¹²¹ Eröss Lajos: Református hittudomány (Dogmatika), i.m. 5.

Professzorsága idejére esett az egyetemé válás, így 1914-től az új Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karán őt nevezték ki a dogmatika és vallásbölcselet professzorává. Az egyetem létrejöttével a Kollégiumban maradt intézmények összefogására igazgatói tisztséget hoztak létre, melyet ő töltött be először 1915-től 1923-ig. 1915-ben a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja, 1925-től a tiszántúli egyházkerület tanácsbírája lett. 1911-1925 között ő szerkesztette a *Lelkészegyesület* lapot, 1916-tól a *Theologiai Értesítőt*. Ezek nem olyan jellegű tisztségek, melyek akadályozták volna a további tudományos tevékenységében. Ő nagy szorgalommal végezte tudományos munkáját, melyet három nagy tevékenységi területre lehet osztani. 1) A felsőfokú előadások anyagának gondozása. 2) Kisebb és közepes nagyságú dogmatikai és vallásbölcseleti tanulmányok írása. 3) Egyháztörténeti munkásság. Zoványi Jenő ez utóbbit tartja jelentősebbnek. Ha azonban az első két területen végzett munkálkodását komolyan szemügyre vesszük, Zoványinak nem feltétlenül kell igazat adnunk. Példának okáért, az úrvacsorával kapcsolatos hosszabb tanulmánya bizony kellő színvonalon és helyesen tartalmazza a klasszikusan hitvallásos tant, melyet Révész Imre sem fogalmazott meg különül. Vegyük előre sorjában Lencz Gézának a tanszékeéhez tartozó tudományágazat területén írt kisebb publikációit.

Ritschlianismus és az orthodoxia Ritschl haláláig. Debrecen, 1901.

A megigazulás tanának fejlődése Melancthon Loci-jában. Debrecen, 1902.

Sabatier dogmatikai rendszeréről. Budapest, 1902.

A gyermekek és a Biblia. Debrecen, 1904.

Theologia és theologiai szakoktatás. Lelkészegyesület, 1908-9.

A systematica theologia jelen állása. Lelkészegyesület, 1909.

A reformáció vallástörténeti jelentősége. Debrecen, 1910.

A keresztyénség vallástörténeti helyzete. Pozsony, 1910.

A keresztyénség előállása. Debrecen, 1913.

A háború etikai megítélése. Debrecen, 1916.

Az úrvacsora kérdése. Hoffmann és Kronovitz, Debrecen, 1916. 33 lap.

A reformáció a nemzeti érdekek védelmében. Debrecen, 1918.

Vallás és egyház jövő feladatai. Protestáns Szemle, 1919.

A dogmatika fejlődése korszakok és irányzatok szerint. Debrecen, 1919.

Máté evangéliumának fordítása és magyarázata. Debrecen, 1927.

A három első evangélium előállása. Budapest, 1927.

Nem kis erőfeszítésébe került Lencz Gézának a dogmatikai anyag előadások formájában való feldolgozása. Négy szemeszter alatt kellett az egészet prelegálnia. Írott jegyzet vagy tankönyv nem volt, illet sem Tóth Sámueltól, sem Eröss Lajostól nem örökölt. Az 1927-1928. tanévből fennmaradt Csefkó József teológiai hallgató gépelt példánya, melyből ő maga tanult.¹²² Ez híven tükrözi Lencz Géza által tanított anyagot. Nem kérdezzük, miért ilyen sorrendben vannak egymás után a főbb részek. Első félévi anyagként előadta a krisztológiát meglehetősen komoly részletességgel, annak klasszikusan ortodox formájában. A második főrészben találjuk a Szoterológiát, amely felöleli az összes fontos tételt ebből a tárgykörből, tehát a predestinációt, a kiválasztást, a megigazulást, a Szentírást, a sákramentumokat, a feltámadás és parúzia kérdéskörét, valamint még az ezekhez tartozó járulékos tananyagot. A harmadik főcím a Theologia nevet kapta. Ebben a teológia értelmezése, az istenismeret, a trinitás uralja a félévi tematikát, szintén a klasszikus tananyagoknak megfelelően és annak sorrendjében. A negyedik rész a Kozmológia és antropológia címet viseli, melyben helyet kaptak a teremtés, a gondviselés, az emberről szóló tan, a bűn, a szabad akarat, a törvény, a lelkiismeret, a világnézet és még jó néhány ide vágó anyagrész. Ez tehát a négy szemeszter tematikája. – Ha beletekintünk a tananyagba, nyilvánvalóan látszik, hogy elődeihez képest már sokkal jobban épít a 19. századi nagy német teológusok gondolataira. Lencz Gézánál szinte megjelenik a Barth előtti teológia a maga teljességében. Kanttól kezdve a 19. századi Ritschl, Tröltsch és más mérvadó teológusok egész garadája tűnik föl. Ez utóbbiak már Tóth Sámuel idejében jelen voltak a magyar református gondolkodásban, de ezt nem nála, hanem Eröss Lajosnak egy korai, 1885-ben megjelent írásában fedezhetjük föl, jelezvén azt, hogy a dogmatika tárgyban a debreceni oktatás követi az európai teológiai gondolkodást.¹²³ Röviden úgy jellemezhetjük a helyzetet, hogy akik a Lencz Géza által leadott tananyagot és annak szemléletét szemügyre veszik, nem csodálkozhatnak azon, hogy az un. dialektika teológia, vagy más néven újreformátori teológia mennyire új szemléletet hozott. Itt látszik igazából, hogy néhány jelentősebb korabeli teológusunk, mint például Ravasz László, Csikesz Sándor, Makkai Sándor és mások miért voltak annyira óvatosak ez újjal szemben, mondhatnánk: miért esett annyira nehezükre az újszerű teológiai látás átültetése a teológiai gondolkodásuk rendszerébe. Először maga Vasady Béla is a

¹²² A Debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár 2-5453 szám alatt őrzi e kézirat gyanánt maradt jegyzetet.

¹²³ Elképzelhető, hogy Tóth Sámuel eddig még elő nem került dogmatikájában is megtalálható.

lélektan tanulmányozása révén remélte a hit alapjainak megtalálását, míg Barth teológiája meg nem győzte őt egy jobb megoldásról. – Összefoglalóan, Lencz Géza dogmatikai tárgyú publikációit és az általa előadott tananyagot tekintve, mindenképpen egy körültekintően precízre igyekvő tanár termékeny munkássága tűnik ki belőle, és csak másodszorban tekinthető ő egyháztörténésznek. (22. kép)

V.

BARTH HATÁSA ÉS AZ UTÁNA KÖVETKEZŐ KORSZAK

Az újreformátori teológia Debrecenben

Barthot 1936-ban úgy fogadták Debrecenben, mint akinek a teológiáját e magyar tájon már ismerték, vagy legalább is sokan becsülték. Útját első-sorban Vasady Béla debreceni professzor szervezte. Az Isten kegyelmi kiválasztásáról szóló négy előadását először Debrecenben mondta el a Kollégium dísztermében, utána Kolozsvárott.¹²⁴ Vasady végig kísérte őt egész magyarországi útján. Ez a korszak már félretette a 19. századnak, valamint a 20. század elejének axiomatikus teológiaművelését és azt újreformátori teológiaként a kijelentett ígére alapozta. Ennek aztán meszszenő modellváltásos következménye lett egész Európában, de hullámai elérték az amerikai protestáns teológiákat is. A római egyház teológiája is fölfigyelt erre, és hamar megjelentek ott is a Barth-i hatások, de az ellenhatások is. – A mi magyarországi helyzetünkben másként kell ezt a történetet elmondani. Ugyanis Kant-nak a teológiában nem volt olyan hatása, mint például a német teológiában, ezért úgy merül föl ez a kérdés, miként és miért lettek barthiánusok neves teológusaink közül számosan. Elég csak Tavasz Sándor, Vasady Béla, Török István, Nagy Barna, Koncz Sándor, Rózsai Tivadar nevét említeni. Azt is érdekes volna megvizsgálni, miért és hogyan lettek egyesek az ige teológusai anélkül, hogy Barth-i hatások érték volna őket. Gondolhatunk itt Ravaszra, (ifjabb) Révészre és (ifjabb) Czegléd Sándorra. Röviden a válaszuk az, hogy a dolog nyitját az ortodox-puritán biblikus örökség őrzésében

¹²⁴ A köztudatban az volt, hogy e négy előadást Barth Sárospatakon is elmondta. Vasady Béla *Az Ige útján sántikálva* című naplószerű önéletírásában azonban a kegyelmi kiválasztásról szóló négy előadást csak Debrecenhez és Kolozsvárhoz köti. Azt írja, hogy Patakon „*Népegyház, szabadegyház és hitvalló egyház*” címmel tartott tiszteletbeli székfoglaló előadást, nem sokkal később pedig a kegyelmi kiválasztásról szóló előadásokat egyértelműen csak Debrecen és Kolozsvár vonatkozásában említi. V.ö. Vassady Béla: *Az Ige útján sántikálva*. DRTE, Debrecen, 1993. 84-85. Ezt az információt a Sárospataki Református Teológiai Akadémia könyvtárának tudományos munkatársai 2011 novemberében megerősítették, ez Vasady pontos emlékezetét igazolja. Barth a székfoglaló előadását Patakon a Kistanácsteremben mondta el. A KD1/2-ben viszont a kegyelmi kiválasztásról szóló részt első helyen a Sárospataki Teológiai Akadémiának ajánlja.

kell keresni, s ez segített mindenképpen abban is, hogy Debrecenben hamar táptalajra talált az un. dialektika teológia és nem váltott ki oly nagy csodálkozást, azaz nem jelentett akkora modellváltást, mint Nyugaton.

Ami a debreceni helyzetet illeti, három olyan teológust mutatunk be ebből a korszakból, akik valamilyen módon, direkt vagy indirekt formában kötődnek az újreformátori teológiához. Vasady Béla, Török István és Kocsis Elemér követték egymást a debreceni rendszeres teológiai tanszéken. Az a közös vonásuk, hogy mindhárman enciklopédikus tudásra törekedtek a teológiában, igen nagy gondot fordítottak arra, hogy tantárgyaikat, kiváltképpen a szisztematikát történeti hosszsmetszetében is és kortársi keresztmetszetében is alaposan megismerjék. Vasady inkább a vallástudományok és a pszichológia felől, Török a filozófiai etika felől, Kocsis pedig a bibliai teológia felől közelítve értékelte és hasznosította a dialektikus szemléletet, s ilyenén váltak széles látókörű és szerteágazó tudású teológussá. Általános értelemben mindhárman végeztek tudományos kutatásokat, de nem igazán volt egyiküknek sem speciális kutatási területe, amelybe aztán egy életen át beleásták volna magukat. Ez jó volt abból a szempontból, hogy ily módon az ismeretek széles köre erősítette bennük a komparatív szemléletet. Az viszont rossz volt, hogy mivel a tudományok fejlődése a specializáció és interdiszciplinaritás felé mutatta az utat új eredmények feltárása reményében, az ilyen külön kutatásra az enciklopédikus szemlélet, illetve ez a fajta tudományművelési ideál nem hagyott időt és lehetőséget. Ennek ellenére mindhármukat jellemezte egyfajta tudományos nyitottság, amely alkalmassá tette őket a dialektika teológia elfogadására, művelésére és tanítására. – Rózsai Tivadart mint tiszteletbeli teológiai tanárt mutatjuk be negyedikként., aki ténylegesen Barth-tanítvány volt.

Életrajzi bemutatás

Vasady Béla 1902. december 30-án született Aradon és 1992. október 5-én hunyt el a Michigan állambeli Grand Rapids-ben. Érdekes életútját megismerhetjük a gondosan megírt önéletrajzi írásából, mely először magyarul készült el 1978 és 1981 között, majd ennek egy angol nyelvű változatát is elkészítették a feleségével együtt az 1982-1984 években. A kettő sok helyen különbözik egymástól, mivel más-más olvasóknak szánták a kétféle változatot. Először angol nyelven jelent meg *Limping along* címmel 1985-ben az amerikai Michigan állambeli Grand Rapids-ben működő Eerdmans kiadónál. A magyar nyelvű változatot *Az Ige útján sántikálva* címmel a Debreceni Református Teológiai Akadémia adta ki az

egyháztörténeti tanszék tanulmányi füzetek sorozatában 28. kiadványként 1993-ban. Mindkét könyv (a magyar 267 oldalon, az angol 244 oldalon) bőségesen tárgyalja az életrajzi ismereteket, elsősorban a személyes élményeket. Az angol nyelvű kiadás kapcsán a szerző a nevét **Vassady-**nak kezdte írni. Bár ő „teológiai önéletrajznak” mondja művét, műfaji szempontból azonban inkább szubjektív szempontú naplószerűen válogatott írásról van szó, igen kevés tudományos önértékeléssel. Az előszó írója, Bütösi János jelzi: a hozzá írt egyik levelében Vassady Béla arról számol be, hogy 1975-től készített egy 1600 lapnyi (kézzel írt) teológiai önéletrajzot, melynek a kiadott magyar és angol nyelvű változata csupán rövidített formája. Azt is megtudjuk a levélből, hogy az eredeti kézirat néhány példányát Vassady bizonyos amerikai és magyar gyűjteményekben kívánja elhelyezni. Ezekről eddig nincs ismeretünk. – Az általunk ismert két életrajzi változatból nem tudjuk meg sem a szüleinek, sem a fiútestvéreinek a nevét. Szülei házasságából hat gyermek született, négy fiú és két leány, Margit és Gabriella. Az édesapa háromdiplomás ember volt, a lelkészi végzettségét Debrecenben szerezte. A művészi hajlamokkal megáldott édesanya gyakran festett és zongorázott. Római katolikus volt, és férjével való megállapodás szerint gyermekeiket református hitben nevelték. Béla volt a második gyermekük. Az akkori törvények szerint a lelkésznek nem lehetett római katolikus felesége, így az édesapa a tanári pályát választotta.

Vassady Béla a nagyváradi premontrei gimnáziumba járt 1912-1920 közötti években. Az érettségi vizsgát is ott tette. Ezt követően a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karára iratkozott be, majd 1922-ben az Ohio-beli Daytonba ment tanulni, onnan 1924-ben Princetonba. Itt szerezte lelkészi diplomáját, melyet 1925-ben idehaza honosított. Néhány hétig Debrecenben szolgált, majd Pápára hívták, ahol 1928-ig tanára volt a Református Teológiai Akadémiának. Itteni tanársága idején, 1927-ben doktorált Debrecenben valláslélektanból, amelyet Lencz Géza rendszeres teológus és Varga Zsigmond vallástudományi professzor bíráltak el. 1928-tól 1934-ig a Sárospataki Teológiai Akadémia dogmatika tanára volt. Ez idő alatt készítette el a habilitációs dolgozatát¹²⁵, melyet *A hit misztériuma* címmel ismerünk. Később ő maga tájékoztat bennünket arról, hogy 1932-ben a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Kara őt „Az Ige teológiája és a valláslélektan-vallásbölcselet” tárgykörben magántanárává habilitálta.¹²⁶ Két évvel később, 1934-ben a debreceni Kar meghívta a rendszeres teológiai tanszékre professzornak. 1938-tól

¹²⁵ V.ö. Vassady Béla: *Az Ige útján sántikálva*. DRTE, Debrecen, 1993. 67.

¹²⁶ V.ö. Vassady Béla: *Az Ige útján sántikálva*. DRTE, Debrecen, 1993. 72.

rendes egyetemi tanár lett. 1933-ban nősült, feleségül vette Nagy Szeréna irodalom szakos tanárt, aki gyakran írt verseket, kötete is jelent meg. Három gyermekük született: Noémi (1934), Tímea (??) és Béla (1938). Vasady Béla már 1946-ban Genfba, majd az USA-ba ment egyházi meghívással és megbízatással. 1947-ben a családja is követte őt. 1948-ban úgy döntöttek, hogy nem jönnek haza Magyarországra. Ezt Vasady részletesen megindokolja az Egyházak Világtanácsának 1948-ban Amsterdamban történt megalakulása kapcsán. Fő érve, hogy a magyar képvislettel a Magyarországi Református Egyház Zsinata nem őt bízta meg az EVT Központi Bizottságában. Emiatt elsősorban Ravasz Lászlót hibáztatja. A Debreceni Egyetem Református Hittudományi Kara őt visszavárta, de 1949 tavaszán ő lemondott egyetemi tanári állásáról.¹²⁷ E sorok írója, mint időrendben harmadik tanszéki utódja Vasady Béla érvelését nem tudja elfogadni, mert ez nem indok arra, hogy valaki elhagyja hazáját.

Vasady Béla egyszerre volt tudományművelő, tudományszervező és egyházszerző egyéniség. Komoly nemzetközi tapasztalattal rendelkezett, sokat utazott és rangos teológusok, egyházi vezetők barátságát élvezte. 1937-ben őt választották az alakulóban lévő EVT Ideiglenes Bizottságának magyar tagjává. Ami a hazai munkásságát illeti, a tudományos téren biztosan haladt az egyetemi katedráig. A doktori fokozata (1927), az egyetemi magántanári címe (1932), a debreceni professzorsága (1934) jelzi a tudományos útját, nem különben a termékeny publikációs tevékenysége. Még inkább eredményes volt Vasady a tudományszervezés terén. 1935-ben ő hívta meg Karl Barth-ot magyarországi előadói körútra és az 1936. évi körútját meg is szervezte, útján elkísérte, tolmácsolta. 1935-től szerkesztette az „Igazság és élet” című folyóiratot, 1937-től a „Lelkészegyesület” című lapot. 1936-tól az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) tanulmányi főtítkára lett, s ugyanettől az évtől a

¹²⁷ V.ö. Vassady Béla: *Az Ige útján sántikálva*. DRTE, Debrecen, 1993. 171-182. Itt jegyezzük meg, hogy Ferencz Árpád: *Vasady Barth hűséges tanítványa?* című tanulmánya (DRHE, Debrecen, 2011. 122.) Vasady „Magyarországról való kényszerű távozását” említi. Ezt e sorok írója messze nem osztja, de még azt sem, hogy Vasady „Neve és teológiai nézetei hosszú időn keresztül a beavatott kevesek féltett titkát jelentették, munkái a lelkeszi magánkönyvtárak legrejtettebb zugában elrejtett, féltve és félve olvasott és tanulmányozott irodalmat jelentettek.” (u.o. 123) A debreceni teológián az 1970-es évek elején Vasady könyvei és cikkei alapján féléves szemináriumot is tartottak, melyen a sorok írója is részt vett. A könyve is hozzáférhető volt, legfeljebb nem adták ki újból, mert nem volt rá fedezet. Ez a fajta politikai színezetű véleményformálás eléggé félrevezető, mert Vasady Béla az un. „szolgáló egyház teológiájának” támogatója volt, annak fölvetését, létrejöttét bizonyos mértékig saját magának tulajdonította.

Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja. 1938-ban Debrecenben ő rendezte az első magyar református világtalálkozót. 1939-ben Vasady hozta létre a Coetus Theologorum munkaközösséget, mely lényegében a mai Doktorok Kollégiumának és a teológiai tanárok Coetusának közös elődje volt. 1940-től ő volt a Theologiai Szemle főszerkesztője. (23. kép)

Vassady Béla 1946-tól egészen az 1992-ben bekövetkezett haláláig az Egyesült Államokban élt. 1947-48. és 1948-49. akadémiai években a Princeton Theological Seminary meghívott professzora volt. Princeton után tanított még Pasadena-ban, Dubuque-ban, míg végül a Pennsylvania-i Lancaster teológiai szemináriumának lett tanára az 1973-ban történt nyugalomba vonulásáig. Feleségével előbb Ann Arbor-ban, majd végül a Michigan állambeli Grand Rapids-ben éltek. Bár életrajzában az amerikai magyarság szolgálatának hangsúlyozása szerepel, az amerikai magyarok ebből nem sokat tapasztaltak.¹²⁸ Visszahúzódtottan élt. Amikor a szomszédos Holland nevű városkában 1986-ban a Debreceni Kántus adott koncertet, arra sem ment el. A Kántus egy külön énekkel szerette volna köszönteni. Ő maga is és többen mások az értékei között említik az ökumené szolgálatát, ez azonban csak a hazai, főként egyetemi éveire vonatkozik, a külföldi ökumenikus mozgalom nem tartja őt számon a legjelentősebb személyiségek között. Többször is járt idehaza, 1978-ban vette át aranydiplomáját a Debreceni Teológiai Akadémián.¹²⁹

E sorok írója Vasady Béla professzort személyesen is ismerte, leveleztek is, és az amerikai forgolódásáról is sok információval rendelkezik. A személyes ismeretség ellenére mégis jobbnak látszik, ha két kortársa, tanártársa értékelő véleményét idézzük. Halála kapcsán Török István ezeket írta: „Friss képzelőereje elvont dolgokat is közel tudott vinni a hallgató-sághoz. ... A racionalista-liberális kilengések után hazatalált a teológia reformatori felismeréséhez. ... Jellegzetes egyéniség, tettvágygal teli, sokoldalú tudós. ... Debrecenben bontakozik ki nagyarányú tudomány-szervező munkája. Jó emberismerettel dolgoztatni is tudott. Tudta, milyen témából, mekkora adagot kell tálnani; értette a szerkesztés titkát; változa-

¹²⁸ Ezt a könyvéhez írt előszóban Bütösi János is szóvá teszi: „Az sem lehet közömbös számunkra, hogy miért végezte a Vassady házaspár ökumenikus szolgálatait itt Amerikában nagyrészt az amerikai magyar reformátusság szervezeti formáján kívül.” Vassady Béla: Az Ige útján sántikálva. DRTE, Debrecen, 1993. 9.

¹²⁹ Az aranydiplomát Vasady Béla nem pontosan az 50. évforduló évében vette át. Ezt az eseményt is hosszabb tárgyalások előzték meg.

tos, tartalmas orgánumot alkotott. ... Vasady Béla maradandóan beväste nevét egyháztörténelmünkbe.”¹³⁰ Egy másik kollégája, aki 1936-ban az ő témavezetésével doktorált, Czeglédy Sándor a következőképpen emlékezett rá: „A szülők vegyesházassága azonnal eszünkbe juttatja Vasady Béla életművének ökumenikus meghatározottságát. ... Mindvégig nagyformátumú ökumenikus személyiség volt. ... Ökumenikus tevékenysége soha nem szakadt félbe. Annak irodalmilag legfontosabb gyümölcse az az ökumenikus kátészerű könyve, melyet mintegy válaszként írt az Egyházak Világtanácsa egyik későbbi főtitkárának, Eugene Carson Blake-nek egyházegyesítő kezdeményezésére. Ökumenikus munkásságához kell számítani azt a vállalkozást is, hogy ökumenikus utazó szemináriumokat szervezett Európa nagy egyházi központjaiba, így Rómába is, ahonnan például egy olyan képet is hoztak, amelynek közepén VI. Pál pápa áll Vasadyval a csoport közepén. ... Mint professzor ... az őt is indulásakor még befolyásoló anthropocentrikus teológiától hamar elszakadt. Rendkívül tájékozott teológus volt nemcsak a teológiatörténetben, hanem a Szentírás igaz ismeretében is. ... A praxis pietatist és a gyülekezetekkel való kapcsolatot mindig igen fontosnak tartotta. Ebből következett, hogy a keresztyén közösséget mint cselekvést élte. Szinte állandóan több ember munkáját végezte. Rendkívüli szervező erényei voltak. Az I. Református világgyűlésnek még ő volt kitűnő főrendezője. Vezetői tulajdonságait Amerikába is magával vitte. ... Ő magát hídépítő teológusnak tartotta.”¹³¹

Vasady Béla írásait figyelve, tudományos szempontból egy rendkívüli tudományművelési érzékkel és komolyan kiművelt gondolkodással megáldott tudós teológus személye rajzolódik ki előttünk. Nagy érdeme és értéke, hogy ha egy témához hozzáfogott, mindig törekedett a fogalmi tisztázásra, s ez elvitte őt a mély vizekre. A *hit misztériuma* című, 1931-ben megjelent munkáján látszik ez legjobban, mely talán a leginkább összefogott írása. Így vall magáról: „Mennél tovább foglalkoztam ugyanis

¹³⁰ Török István: Vasady Béla (1902-1992). *Confessio*, 93/2. 61-62. Itt jegyezzük meg, hogy Bütösi János így idéz egy mondatot Vasady könyvének előszavában: „A racionalista-liberális kilengések után hazatalált a teológia reformátori felismeréséhez.” Ez úgy hangzik, mintha Török István Vasady hazatalálásáról beszélne a racionalista-liberális kilengései után. Azonban ez tévedés Bütösi részéről, mert Török a teológia hazatéréséről beszél, nem pedig a Vasadyról. Töröknél a mondat így hangzik: „Ezzel a racionalista-liberális kilengések után hazatalált a teológia a reformátori felismerésekhez.”

¹³¹ Czeglédy Sándor: A „hídépítő teológus” halálára. *Reformátusok lapja*, 1992. november 15. 6.

a hittel lélektani szempontból, annál inkább éreztem e szempont elégtelenségét s annál inkább vágyódtam arra, hogy a hit problémájával végül hívő lélekkel, vagyis a teológiai beállítottság szemszögéből is foglalkozhassam. Így jött létre ez a könyv, amely tehát egyúttal teológus-éнем szabadságharcának is tekinthető.¹³² E művében már egyértelműen látszik a Barth-i teológiai gondolkodás felé történő irányváltása, mely 1930 óta érlelődött benne.¹³³ Ha a *Kálvin és a kálvinizmus* című, Debrecenben 1936-ban megjelent Barth-Brunner vitáról írt hosszú tanulmányát vesszük szemügyre, ott már beérett nála az „újreformátori teológia” értelme, melynek kapcsán nála a Barth-i szemlélet felé dőlt el a mérleg nyelve. Ilyen szempontból sorolható ő is a barthiánus teológusink közé. A tudományos értelemben helyes végkövetkeztetéshez azonban ő sem jut el, hanem megáll a *theologia naturalis* írtózatánál. Ez a mai szemmel nézve kevés, mert a modern tudományos gondolkodást respektáló, biblikusan megalapozott rendszeres teológia ezen már túllépett. Mégis azt kell mondanunk, hogy Vasady az új gondolatokra mindig fogékony, önmagát korrigálni hajlandó, gyors szellemi váltásokra képes, széles ismeretek után vágyó tudós ember volt, akit valamilyen belső késztetés hajtott előre az ökumenikus mozgalom színes fórumaira. Vágyott is erre, de hitt is személyének nyilvános fontosságában. Ez a közszereplés és szervezői tevékenység őt megakadályozta abban, hogy még több írásával gazdagítsa a magyar teológiai irodalmat. Amerikai tartózkodása alatt néhány angol nyelvű folyóiratban, de leginkább a Lancasterben kiadott *Theology and Life* című saját szaklapjában közölt tanulmányokat. Publikációinak teljes listája még nem készült el, csupán válogatással adhatunk képet tudományos munkásságáról.¹³⁴

A valláspsychologia fejlődésének története. Disszertáció. Debrecen, 1927. 136 lap.

Girgensohn Károly élete és munkássága. Debrecen, 1929. 94 lap.

A paradoxon a teológiai gondolkodásban. Debrecen, 1929.

A hit és hitetlenség psychológiája és dogmatikája. Sárospatak, 1930. 32 lap.

A teologia élete és az élet teológiája. Sárospatak, 1930. Székfoglaló értekezés. 32 lap.

A hit misztériuma. Sárospatak, 1931. Habilitációs értekezés.

¹³² Tordai Vasady Béla: A hit misztériuma. Sárospatak, Ref. Főiskola, 1931.

¹³³ V.ö. Vassady Béla: Az Ige útján sántikálva. DRTA, Debrecen, 1993. 66.

¹³⁴ V.ö. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon. i.m. 678. Egyelőre ezek az adatok állnak rendelkezésünkre.

Az igehirdetés és a theologiai tudomány az ecclesia militans életében. Debrecen, 1933.

Igehirdetés és dogmatika. Sárospatak, 1934.

A dogmatika főkérdései. Debrecen, 1936.

Az oxfordi csoportmozgalom. Debrecen, 1936.

Isten megismerésének kérdése Kálvin Institúciója alapján a napjainkban folyó theologiai vitatkozások tükrében. In: Kálvin és a kálvinizmus, Debrecen, 1936. 141-179.

Ravasz Lászlóról. Budapest, 1941. Emlékkönyv Ravasz László 60. születésnapjára.

A lelkipásztori tiszt és hivatás Ravasz László gondolatvilágának tükrében. Igazság és élet, 1942.

A református pogány. Nagyvárad, évszám nélkül.

Egyház és egyházak. Sz. Kun Béla emlékkönyv, 1944.

Angol nyelven publikált három könyvet 1950-ben, 1961-ben és 1965-ben, ezek címét azonban nem említi meg.¹³⁵ A *Limping along* című művében sem található erre utalás.

Török István (Vince)¹³⁶ 1904. december 1-én, Tiszaeszláron, ötgyermekes család legidősebb gyermekeként született és 1996. április 11-én hunyt el Debrecenben. Édesapja Török Vince, 1901-től tiszzaeszlári, majd 1909-től karcagi református lelkipásztor. Édesanyja G. (Gulyás) Szabó Vilma, a karcagi Jótékony Nőegylet elnöke, aktív diakóniai munkát kifejtő asszony. Török István 1936-ban kötött házasságot Pongrácz Etelkával. Három gyermekük született: István (1939), Pál (1941), Gábor (1942). Elemi iskoláit és gimnáziumi tanulmányait Karcagon végezte, ahol érettségi vizsgát tett 1923-ban. Vonzotta édesapja hivatása, ezért a lelkési pálya felé fordult. Teológiai tanulmányait Debrecenben, 1924-ben a Ma-

¹³⁵ V.ö. Az Ige útján sántikálva, i.m. 279.

¹³⁶ Mint tanszéki utóda Török Istvánt személyesen is ismertem [G.B.], többször meglátogattam és szakmai beszélgetést tudtam vele folytatni. Munkásságával két doktorandusz tanítványom is foglalkozott. Sándor Balázs, aki 2005-ben szerzett doktori fokozatot, az 1995-ben általa szerkesztett *Laus Deo – Hálaötlet egy professzorért* című kiadványban komoly teológiai értékeléseket gyűjtött össze Török István munkásságáról. Hotorán Gábor pedig doktori munkaként Török István teológiai munkásságát választotta, disszertációját most írja. Mint doktori témavezetőjük, jobbára mindkettejük eddigi munkáit felhasználva készítettem el Török professzor életművének értékelését. Köszönetem nyilvánításával, az elsődleges érdemeket a kutatómunkájuk kapcsán e két tanítványomnak tulajdonítom: Sándor Balázsnak és Hotorán Gábornak.

gyar Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán kezdte meg. Itt főként Csikesz Sándor, a „teológiai irodalmunk széles látókörű szervezője”¹³⁷, Kiss Ferenc, a „diakónia atyja” és Tankó Béla, „kantianus bölcsész” tanárok voltak rá komoly hatással, és rajtuk kívül Ravasz László, akinek a „költői szépségű” homiletikája ragadta meg a lelkét leginkább. Szépirodalmi művei miatt főként Szabó Dezsőt kedvelte, akinek a „szatírával átítatott tanulmánykötetei” nagy hatást gyakoroltak egyházképére, majd egyházkritikájára. A szépirodalom iránti érdeklődése miatt az 1924-ben újjászervezett *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* választmányi tagja is volt, ahol főleg lapjukban, a *Protestáns Szemlében* megjelent cikkeivel hallatta hangját. – A teológushallgató Török István legációs jövedelmeinek felhasználásával a nyarakat Grazban, Gallneukirchenben, Münchenben töltötte. Ez egy tudatos nyelvgyakorlás volt, mivel német nyelvterületű ösztöndíjra készült. 1926-ban a berlini Collegium Hungaricum tagja lehetett három hónapig. A Weimari Köztársaság virágzásának ideje volt ez. Itt M. Lietzmann „finom históriával fűszerezett előadásait” kedvelte, de hallgatta Adolf von Harnackot is. Látása szerint az itteni professzorok nagyobb figyelmet fordítottak a külföldi diákokra mint a „hangyszorgalmú” német sajátjaikra, a „kevesebb forrásmunkával dolgozó”¹³⁸, de annál többet kérdező diákokat igen kedvelték.¹³⁹ Hazajövele után fél évig Karcagon segédlelkészkedett, 1928 januárjában pedig sikeres első lelkészképesítő vizsgát tett. Még ebben az évben ismét ösztöndíj lehetőséget kapott, ezúttal Münsterbe. Itt Karl Barth etika előadásait hallgatta. Ő maga emeli ki Barth reá gyakorolt hatását, akinek tanítványa, sőt asztalvendége is lehetett. De találkozott itt Rudolf Bultmannal is, akit a szó mindkét értelmében Barth harcostársának tartott. Ezen felül hallgatója lehetett még Hermann Kutternek, Eduard Thurneysennek, Paul Tillichnek, és Erich Przywarának is. Tanulmányai alatt került barátságba az ott szintén ösztöndíjjal tanuló magyar diákokkal, akik később jeles tagjai lettek a magyar tudományos életnek: *Bay Zoltán* fizikus, az MTA rendes tagja; *Soó Rezső* botanikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, *Máray-Szabó István* kémikus, az MTA levelező tagja, *Bartha János* irodalomtörténész, MTA rendes tagja, *Bartha Dénes* zenetudós, *Tamás Lajos* nyelv-tudós, MTA rendes tagja, *Balogh Tamás* magyar születésű angol közgazdász, gazdaságpolitikus, MTA tiszteletbeli tagja. Szeretettel emléke-

¹³⁷ Ez és a következő jelzők a Török István: Családfánk ágai c. írásából származnak. A kézirat 1979. július 16-án készült. Sárospataki Kollégium, Kézirattár. 10.

¹³⁸ V.ö. Török István: Családfánk ágai, i.m. 11.

¹³⁹ V.ö. Török István: Családfánk ágai, i.m. 10.

zett *Gombocz Zoltán* akadémikus nyelvtudós professzorra is, aki épp ebben az időszakban (1927-28) volt münsteri vendégtanár. Hazatérte után, 1929 szeptemberétől a *Református Gimnázium* helyettes tanáraként Pápán helyezkedett el. 1930 januárjában Debrecenben a második lelkészképesítő vizsgát is letette. Pápán egy bő évtizednyi nyugodt, termékeny időszak következett életében, ahol baráti körében tudhatta Németh László és Karácsony Sándor írókat. Megírta doktori értekezését „Barth Károly theológiájának a kezdetei” címmel, amelyet 1932 februárjában, Debrecenben *summa cum laude* minősítéssel védett meg. E doktorátusa után a pápai dogmatika-etika tanszékre került és 1941-ig itt tanított. Az 1940/41. tanévben a Pápai Kollégium igazgatója volt. 1941-ben a debreceni Gróf Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán habilitált „A házasság keresztyén jellege” című disszertációjával. Még ugyanebben az évben megpályázta Debrecenben a Keresztyén Erkölcs-tani Tanszék professzori állását, amelyet el is nyert. Előbb rendkívüli, majd 1945-től rendes tanári minőségben tevékenykedhetett. Kinevezésétől kezdve ő volt a teológiai enciklopédia, a keresztyén erkölcsstan, vallásbölcsélet, szociológia, szimbolika oktatója. Amikor Debrecenbe érkezett, elmondása szerint „valami 60 teológiai tárgyú közleményt mutathatott fel”¹⁴⁰, de azután a háború igencsak akadályozta teológiai munkájának kibontakozását. Rábízták a vallástörténeti tárgyak oktatását, sőt, még az egyetem bölcsészettudományi karán is tanítania kellett. Saját vallomása szerint etikusnak indult, de miután 1947-től kezdve, Vasady Béla emigrálása után a dogmatika szaktárgyait (hitvallásismeretet, dogmatikát) is oktatnia kellett, érdeklődése a dogmatika felé fordult.¹⁴¹ A Református Teológiai Fakultást 1950-ben állami rendelettel kitétek az egyetemről, s ettől kezdve Teológiai Akadémia néven működött a Kollégium épületében. Török István az újrarendezett helyzetben a dogmatika-etika tanszék tanáraként dolgozott.¹⁴² A kommunista hatalomátvétel kezdetétől fogva

¹⁴⁰ V.ö. Török István: *Családfáink ágai*, i.m. 12.

¹⁴¹ V.ö. Török István: *Dogmatika*. Free University Press, Amsterdam, 1985. 1.

¹⁴² Érdekes a dogmatika tanszék története szempontjából, hogy a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara Vasady Béla lemondását 1949. október 26-án tárgyalta rendes kari ülésén. Ekkor már a Vallás és Kultuszminiszter is elfogadta a lemondást, a köztársasági elnök pedig fölmentette az egyetemi tanári kinevezés alól. Mivel a dogmatikai tanszék így megüresedett, keresték az alkalmas professzort. A korabeli jegyzőkönyv szerint szóba jött Victor János, Nagy Barna és Koncz Sándor neve, de valamennyien mégis Czeglédy Sándort javasolták erre a tanszékre. Ő gondolkodási időt kért, s ez az ügy beletorkollott az államosításba és nem merült fel többé. Mivel Török István az etika mellett már 1947-től oktatta a dogmatikát, a Kollégium épületében újjászervezett Teológiai Akadémia keretei között összevonták a dogmatikát és az

rendszeresen hallatta hangját az egyházunkban megnyilvánuló torzulásokkal szemben, de leginkább az 1956-os forradalom idején tartott egyik előadása miatt kezdődött fokozatos hátratétele. A közben külföldön 1964-ben megalakult Societas Ethica alapító tagjaként részt vett annak munkájában. 1968. január 1-től – felsőbb egyházi utasításra – nyugalomba vonult.¹⁴³ Ettől az időponttól kezdődően az ifjúsággal kapcsolatot nem tarthatott, publikációs lehetőségei megszűntek. A Debrecen-Árpád téri Református Egyházközség presbitereként szolgált a gyülekezetben, emellett 1972 és 1989 között az ún. „Fekete konferenciák” keretében égető, aktuális kérdéseket érintve – ha nem is hivatalosan – de mégis tartott előadásokat a „hivatalos egyházi” vonallal ellentétesen gondolkozó reformátusok körében. Tanítványa, Szabó Dániel szerint ez az évtizedekig tartó rendszeres összefüggés „folyamatos rehabilitálása is volt (...) az ő professzorságának”.¹⁴⁴ A Budapesti Református Teológiai Akadémia 1989-ben, a Kolozsvári Egységes Protestáns Teológiai Intézet pedig 1992-ben avatta tiszteletbeli doktorává. 1994-ben a 90. születésnapján a Debreceni Református Teológiai Akadémia emlékülést tartott, melyen részt vett ő maga is és tágabb családja is. Beszédét sokan hallgatták a tele díszteremben. 1995. augusztus 20-án a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjével tüntették ki. (24. kép)

Török István teológiai munkássága igen sokszínű és sokrétű. Ez abból is adódik, hogy etikusként indult, de az 1956-os forradalom után, 1958-tól az etika tárgyat elvették tőle, s csak a dogmatika területén tevékenykedett tanári pályájának utolsó évtizedében. Teológiai gondolkodásmódja alapvetően a Barth-féle igeteológia hatását viseli magán. Már pályája kezdetén a Barth-jelenség magával ragadta. Mégsem állíthatjuk, hogy Török ún. szabályos barthiánus lett volna. Ő inkább abban jeleskedett, hogy munkásságával az új teológiai ige-szemléletet átültesse a magyar református egyházi életbe. Ez valóban eredményes is volt, hiszen hazánk református berkeiben a 20-as 30-as években jellemző gondolkodásmódbeli útkeresésben tudott maradandó segítséget nyújtani kortárs teológu-

etikát egy tanszékre. Ez a tény az 1950. december 19-i ülés jegyzőkönyvében már így szerepel.

¹⁴³ Ha megtekintjük a Debreceni Református Teológiai Akadémia 1967-1968. évi kari jegyzőkönyveit, nem sokat tudunk meg belőle. Általában ezek a dokumentumok meglehetősen szűkszavúak, és legtöbbször csupán arra valók, hogy egy-egy esemény tényét és annak idejét rögzítsék. Olybá tűnnek, mintha a jegyzőkönyv írója nem lett volna jelen a kari ülésen, s ezért csak valamiféle feljegyzés műfajaként táruznak elének.

¹⁴⁴ Szabó Dániel: Fekete konferenciák, In: Hálakötet egy professzorért – Török István emlékkönyv, Fábán Bt. Debrecen, 1995. 102.

soknak, főként lelkészeknek. Ő ugyanis komoly ellentmondást, talán valamiféle „skizofrén” állapotot vélt felfedezni az akkor egymásnak feszülő történetkritikai, és pneumatológiai kijelentés-értelmezés között. Előbbi iskola a rendszeres teológusok felől egyre több megválaszolatlan kérdést hagyott maga mögött, utóbbi pedig több esetben a „tudománytalan” minősítést kapta. Ő erre a problémára Barth igeteológiájában látta a harmonizációt. Teológiai munkásságának különös vonásait az alábbiakban látjuk ma.

– Barthnak nagy dilemmája volt, hogy vajon a teológia tudomány-e. Török István itt eltért mesterétől és azt az álláspontot képviselte, hogy igenis értelmezhető úgy, mint tudomány. Ő ugyanis alapvetően kritikai tudománynak tartotta. Így is művelte. Írásai rendre értékelő, elemző, pozitív, vagy negatív kritikát tartalmazó alkotások, amelyekben határozottan értékel, mégpedig a Szentírás abszolút mércéjét használva. Ezért érdekes és egyedülálló jelenség, hogy Török professzor ránk maradt iratanyagai a legsúlyosabb rendszeres teológiai problémáktól a legkisebb jelentőségűnek tűnő, akár közéleti, hétköznapi eseményekig szinte mindenre kiterjednek.

– Pedagógiai felfogását illetően módszere kissé emlékeztet a Brunner-i erisztikára, amely nem kész feleletekkel kívánja ellátni az igazságot kereső kérdezőt, hanem inkább gondolkodni tanít és önálló ítélelhozatalra sarkall. Ezt a habitust összhangban látjuk elhívási igéjével, amely egyben teológiai programja is lehetne: „Nekem is azt mondta az Úr: 'Az álomlátó beszéljen álmot; a kinél pedig az én igém van, beszélje az én igémet igazán. Mi köze van a polyvának a búzával?' (Jer. 23,28.) – Vallom, a teológiának mindenkor kritikai hivatása van az egyházban.”¹⁴⁵

– Nyilvánvalóan veszteségként értékeljük, hogy publikációs tevékenysége rajta kívül álló okok miatt nyugdíjazása után jelentősen megcsappant. Gondolatainak kutatása pedig néha nehézkes, mivel – nyilván a kor bevett hivatkozási szokása miatt – írásai citátumokban nem bővelkednek, illetve számos alkalommal csak igen fáradtságos munkával lehet visszakeresni utalásait, ha gondolamenetében meg akarjuk érteni a szerző eredeti szándékát is.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Török István: A Debreceni Református Teológiai Akadémia Tanári Karának címzett búcsúlevele (kényszernyugdíjazásakor) (Kt. d. 19.755.), illetve ugyanerről vall, a Jer. 23,28-29-ről tartott 1988-as osztálytalálkozó ítéletében is.

¹⁴⁶ Nem csekély mennyiségű kéziratanyagát Török István professzor még idejében a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratárában helyezte el a saját maga által kigondolt jelzet alatt. Ennek kutatásához a gyermekeitől kaptunk engedélyt. Eme anyag nélkül, még ha nehéz is kutatni, a teljes életművet feldolgozni nem lehetne, de nem is szabad.

– Számunkra ugyancsak sajnálatos, hogy a modern teológiai eredményekre – nyilvánvalóan önhibáján kívül – reflektálni igen csekély mértékben tudott. Számára és sorstársai számára Barth a vasfüggöny leereszkedése után „elérhetetlen” lett, külföldtől gyakorlatilag hermetikusan el volt zárva, az újabb teológiai gondolatokhoz alig fért hozzá. Ez annál is inkább sajnálatos, mert még idős korában is rendkívüli érdeklődést tanúsított a modern teológiai kérdések iránt. Példaként említjük itt, hogy még a legutolsó éveiben is, sőt szinte az utolsó hónapjaiban még betegen is foglalkoztatta a teológia és más tudományok kapcsolata. Thomas F. Torrance professzornak az ezzel kapcsolatos könyveit e sorok írójától megkapva, több megállapításra mérvado véleményt formált. Torrance ugyancsak Barth-tanítvány volt, mint ő maga is.

– Az említett két nagyobb műve, melyek a doktori és habilitációs értekezései voltak, egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Török István egy igen széles látókörű, mélyen gondolkodó tudós egyéniség volt. Erről tanúskodik a Dogmatika és Etika jegyzete, melynek kéziratait kicsempészve¹⁴⁷ az országból, Hollandiában nyomtatott ki az Amsterdami Szabad Egyetem 1985-ben, illetve 1988-ban. Ezek a megjelenésük után hamar hazakerültek és idehaza, legalább is e sorok írójának (G.B.) 1987-ben történt professzori kinevezésétől, a Debreceni Református Teológiai Akadémián tankönyvként szolgáltak.¹⁴⁸ A Dogmatika című tankönyv tartalmi vonatkozásait részletesen bemutattam a már említett *Laus Deo* című kötetben. A dogmatika tárgy legszélesebb körű tematikáját találjuk benne, melyet Török professzor elvi és történeti bevezetővel látott el, majd pedig a tartalmat oly módon tárgyalja, hogy az Apostolicum szerkezetét követve külön veszi az egyes isteni személyek létének értelmezését, s ezt követi a kijelentésben feltáruló isteni tevékenység rendszeres bemutatása. Ilyen szempontból ez az első ilyen szerkezetű dogmatikai mű magyar nyelven. Valószínűleg ő már érezte az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején, hogy a dogmatikai tevékenység hangsúlya kezdett eltolódní az isteni lét teoretikus fogalmi tárgyalása felől az isteni cselekvés irányába. Egy példát említve, Krisztus kettőstermészetű személyének dogmatikai tisztázása helyett nagyobb hangsúlyt kapott Krisztus műve. Ezért van az, hogy Török István már ilyen szerkezetű dogmatikát írt, s ez érvényes az Atya és a Szentlélek Isten személyére és művére is. – A

¹⁴⁷ Mindkét kéziratot Tüski István hollandiai magyar lelkész csempészte ki a gyermekruhák között.

¹⁴⁸ Török István Dogmatika című könyvéből 1988-ban e tanulmány szerzője maga hozott haza a hollandiai Free University Press-től 50 darabot, melyek közül 20 darabot jutalmazásra ajánlott föl, 30 darabot pedig szemináriumi könyvtári őrzésre rendelt a hallgatói tanulmányi munkához.

tudós tanár munkásságának bemutatása tekintetében a legátfogóbb műnek tekinthető két fiatal debreceni doktoranduszom munkája. Az első Sándor Balázs szerkesztette a *Laus Deo – Hálakötet egy professzorért* címmel, mely emlékkötetet a Teológiai Önképzőköri Társulat Füzetei sorozat 10. számaként adott ki a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Török István 90. születésnapja alkalmából. A másik mérvadó mű Hotorán Gábor disszertációja lesz, amely közel áll a befejezéshez, s ez már egy tudományos értekezés szintjén fogja bemutatni az életművét. Megjelent írásainak bibliográfiájából az alábbiakat válogattuk ki.

A barthi teológia elméleti és gyakorló lelkési szempontból. Főiskolai nyomda, Pápa, 1931.

A házasság keresztyén jellege. Pápai Református Theológiai Akadémia, Pápa, 1939.

A keresztyén ember politikai felelőssége. Sylvester Bt., Budapest, 1947.

A lelkész mint ethikus. Igazság és Élet, 1937. január

A mai magyarországi református teológia helyzetképe. Theológiai Szemle, 1942. január

A mai teológia és a Biblia. Igazság és élet, 1937. jan, 274-277.

Az egyházkritika. Theológiai Szemle, 1943. XIX. évf. 196-205.

Barth Károly teológiájának a kezdetei. Főiskolai nyomda, Pápa, 1931.

Dogmatika. Free University Press, Amsterdam, 1985.

Egyház és politika. A Pápai református Theológiai Akadémia kiadványai, 13. sz., Főiskolai könyvnyomda, Pápa, 1935.

Egyházunk nemzeti küldetése ma. Igazság és Élet, 1941. július. 241-248.

Etika. Free University Press, Amsterdam, 1988.

Korunk teológiai kérdései. Theológiai Szemle, 1941/ 3, 151-162.

Theológiai enciklopédia. DRTA Jegyzetkészítő Irodája, Debrecen, 1959.

Luther és a Biblia. Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai 10. sz., 1934.

Luther idézetek római katolikus kézen. Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai, 24. sz., 1937.

Theológiáink az egyház életében. Igazság és élet, 1941. augusztus

Határkérdések szolgálatunkban. Budapest, 1990. Válogatás az ún. Fekete Konferenciák előadásaiból.

Kocsis Elemér 1926. május 14-én született Balmazújvároson, meghalt Debrecenben 2009. május 7-én. Édesapja Kocsis János református lelkész, édesanyja Bán Ilona. Testvérei Attila és Emese. Négy éves korában édesapját Szamoskérre választották meg lelkésznek, így elemi iskoláit ott kezdte, majd a Debreceni Református Főgimnáziumban tanult

1936 és 1944 között. Érettségi vizsga után a Gróf Tisza István Tudományegyetem Református Teológiai Fakultására iratkozott be. Tanulmányainak ötödik évében, az 1948/49. akadémiai évben az Ökumenikus Tanács ösztöndíjával a Baseli Egyetemen tanult, ahol Eduard Thurneysen ígéhirdetéseit hallgatta és olykor átment Bernbe Walter Lüthi prédikációit meghallgatni. Baselben Oscar Cullmann-nál újszövetségi írásmagyarozatot tanult. Életrajzában Karl Barth-ot is mint tanítómesterét említi. Hazatérése után, még utolsó éves hallgatóként, előbb Szamoskészen végzett segédlelkéshi szolgálatot, majd 1950-ben letette az első lelkészképesítő vizsgát, 1951-ben a körösladányi segédlelkéshi éve alatt a másodikat. Ekkor Panyolára került helyettes lelkésznek, majd 1952-ben rövid időre újból Körösladányba segédlelkésznek. Professzorai közül leginkább Révész Imrét, Pákozdy Lászlót, Makkai Sándort, Czeglédy Sándort és Török Istvánt emelte ki. 1952 őszétől a Debreceni Református Teológiai Akadémia Bibliai Vallástörténet és Segéttudományai Tanszékén lett tanársegéd Pákozdy László Márton mellett. Ugyanezen a tanszéken 1954-től adjunktus, 1963-tól docens. 1954-ben kötött házasságot Huszti Lenke tanítónővel, két gyermekük született: Márta (1956) és Tamás (1961). Az 1957-1958 és 1958-1959. akadémiai évben Erlangenben tanult az Egyházak Világtanácsának ösztöndíjával, ahol 1959-ben teológiai doktori fokozatot szerzett bibliai teológiából. Disszertációjának címe: *Das politische Problem in der Geschichte Jesu*. Témavezetője Ethelbert Stauffer volt, akinél újszövetségi kortörténeti bibliai teológiai tanulmányokat végzett. Pákozdy László Márton professzor Budapestre távoztával 1966. április 1-től helyettes tanárként vezette az említett tanszéket. Az ezt követő években az egyházkerületi főhatóság intézkedései kapcsán némi nyugtalanság volt tapasztalható az intézmény életében, illetve annak tanári karában. 1967. szeptember 1-től Török Istvánt nyugállományba tette az egyházi főhatóság, 1967. november 18-án pedig a dékán bejelentette ifj. Bartha Tibor tanársegédi kinevezését az ószövetségi tanszék-re november 1-i visszamenőleges hatállyal. A dogmatika tanszék betöltéséről csak 1968. március 12-i ülésén intézkedett az Teológiai Akadémia, amikor is ifj. Bartha Tibort a Pákozdy-féle bibliai teológiai tanszék-re, Kocsis Elemért pedig Török István dogmatika tanszékére javasolták 1967. szeptember 1-i visszamenőleges hatállyal.¹⁴⁹ Az etikát visszatették a dogmatika mellé. Így Kocsis Elemér két tanszéket is „vezetett” párhuzamosan 1967 szeptemberétől. Ezek már lényegében az egyházi főhatóság intézkedései voltak, amint a jegyzőkönyvek nem említett tényeiből nyil-

¹⁴⁹ Kocsis Elemér életrajzi adatait főként a DRTA 1968. március 12-i kari jegyzőkönyvéből, valamint a Reformátusok Lapja 1987. január 11-i számában megjelent püspöki jelöléssel kapcsolatos életrajzból vettük.

vánvalóan látszik.¹⁵⁰ Kocsis Elemér így a továbbiakban dogmatikát és etikát tanított, valamint a bevezetéstani ismereteket, a hitvallásokat és az enciklopédiát. 1979-től 1987-ig dolgozott mellette Bölcskei Gusztáv tanársegédként. 1962 és 1974 között Kocsis Elemér részt vett az új protestáns magyar bibliafordítás munkálataiban. 1977-ben a Debreceni Kollégium főigazgatói tisztére nevezték ki, 1987-től pedig a Tiszántúli Egyházkerület püspöki tisztét töltötte be 1997-ig. 1988-90 közötti években a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkesi elnöke volt. 1970-től volt tagja a Societas Ethica ökumenikus nemzetközi szervezetnek. A lelkészképzésben és a Doktorok Kollégiuma munkájában egész pályafutása alatt tevékenyen vett részt. Publikációinak gazdagsága a közel negyven évnyi teológiai munkásságáról tanúskodik. Püspöki szolgálatának lejártával nyugalomba vonult. (25. kép)

Majdnem két évtizedig bibliai tudományokkal foglalkozott, ezért a Rendszeres Teológiai Tanszékre való professzori kinevezése Kocsis Elemért váratlanul érte, de a bibliai tárgyakkal való komoly tudományos felkészültsége jó alapot kínált számára az új szakterülethez. 19 éven át vezette ezt a tanszéket, ez idő alatt írta a Dogmatika (1976 és 1987), a Keresztény Etika (1979 és 1986) és a Teológiai Enciklopédia (1974) című jegyzeteket a hallgatók számára. Az elsőként említett jegyzet kisebb változtatásokkal harmadik kiadásként 1998-ban Református Dogmatika néven jelent meg. Ezek arról tanúskodnak, hogy tanári munkáját mindenkor igyekezett a legjobb tudása szerint végezni. Amikor ő tanítói szolgálatát végezte, bevett gyakorlat volt, hogy egy professzor jegyzetet írt a hallgatók számára. Ez különösen is így volt abban a visszaszorító politikai helyzetben, amely időszakra az ő 35 éves tanársága esett 1952 és

¹⁵⁰ 1967. szeptember 2-án a DRTA kari ülésén Török István még részt vett, alá is írta. Ekkor még szó sem volt a nyugdíjazásáról. 1967. szeptember 16-i kari ülésen a dékán bejelentette, hogy Török István „1967. szeptember 1-től szabadságot kapott, utána pedig nyugalomba lép. Tanszéki teendőit nem látja el, így a tanszéket megüresedettnek kell tekinteni és a tanszéki órák ellátásáról sürgősen gondoskodni kell, hogy az előadások zavartalanul kezdődhessenek el. Javasolom, hogy a tanári kar Dr. Kocsis Elemér professzor urat bízta meg a rendszeres teológiai tanszéki teendők ellátásával. Mivel így az etika is visszakerül a rendszeres teológiai tanszék keretébe, javasolom, hogy a Kar mondjon köszönetet Dr. Jánossy Imre professzor úrnak, aki többletmunkaként volt szíves éveken át ellátni a keresztény etika tanítását.” (Kari jegyzőkönyvek, rektori hivatal) Később Török István nevét sehol nem említi többé egyetlen jegyzőkönyv sem, csupán az évzáraskor jelenti be a dékán. A visszamenőleges kinevezések igen furcsának tűnnek, de fogjuk föl úgy, mintha a tanári fizetést rendezték volna ezzel a határozattal.

1987 között. Ugyanakkor már egyre inkább gyakorlattá vált, hogy különös témákat és kiemelten időszerű teológiai kérdéseket a tudósok egy-egy nagyobb tanulmányban dolgoztak föl, vagy adtak elő. Kocsis professzor munkásságán elsősorban a svájci és német teológiai hatás érezhető, de kitekintéssel volt az angolszász teológiai irodalomra is.

Ami a dogmatikai tárgyakat illeti, Kocsis Elemér arra törekedett, hogy minél szélesebb körű tudás birtokába kerülhessen. Ő nem kötelezte el magát egyik teológiai irányzat mellett sem, hanem mindegyiknek az értékeit próbálta áttemelni a magyar teológiai irodalomba, illetve az oktatásba. Ha a teológiai enciklopédia jegyzetét nézzük, a teológiatörténet hosszvonalában előforduló legfontosabb tudományos eredmények és értékek mind megjelennek, természetesen a reformátori teológiai elkötelezettséggel. Bemutatja Pál apostoltól kezdve, az ógyházi tudós atyákon és a reformátorokon át egészen a 20. században kimagasló Barth Károlyig a keresztyén teológiai gondolkodás kétezer éves történetét. Sőt, a Barth utáni teológiai helyzetet is ismerte és tanította, illetve a kortárs teológusokat értékelte. Értékelése biblikus. – A dogmatika tankönyvének tartalmi kialakulását ő maga fogalmazta meg: „Ennek a dogmatikának két fő ihletője van. Egyik az a bibliai teológiai reneszánsz, amely századunk közepén virágzott, a másik az egész századunkon át húzóó újreformátori teológia, az ige teológiája, más néven dialektika teológia.”¹⁵¹

Néhány megjegyzést fűzünk a tankönyvhöz. – A) Tartalmi szempontból követi mindazokat a klasszikus témákat, amelyek az ógyház óta, különösen a reformáció idején felszínre jöttek, miközben kiegészülnek további időszerű témákkal az újreformátori kornak megfelelően. Ha pusztán a főbb címek által jelzett tartalmat tekintjük, majdnem egyezik a Méliusz korabeli dogmatika anyagával. Ha a 20. századi szokásos dogmatikai témákra figyelünk, és azok belső tartalmi bővülésére, azok lényegében mind megtalálhatók a jegyzetben. – B) Szerkezetét illetően is hasonlít a klasszikus reformátori, sőt a 16. századi magyar helvétirányú dogmatikai tananyag-szerkezethez, de igazából csupán átveszi azt a még régebbi örökséget, az Apostoli Hitvallás szerkezetét, amely az egyetemes keresztyénség hitigazságainak leképezése. Ezt egészíti ki mindig a megfelelő helyen a korhoz méltó és a témához illeszkedő tematikus tudásanyaggal. Két példát kiemelve az elejéről, a közepéről és a végéről, nem maradhat el az istenismeret problematikája, a predestináció súlyos tétele, vagy a sákramentumokról szóló tanítás. Ezek mind identifikációs elemek, ame-

¹⁵¹ Kocsis Elemér: Református dogmatika. Kiadó: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen, 1998. 2.

lyekben a különböző felekezetek más-más álláspontot képviselnek. Egy bizonyos apológia megmarad Kocsis Eleménnél is, de nem kiemelt módszertani hangsúllyal. – C) A belső tudásanyag elhelyezését, egymáshoz való kapcsolását, tárgyi mélységét és gondolati szemléletét lényegében minden korban a professzorok döntenek el. Így van ez Kocsis professzor esetében is. Amíg Török István külön tárgyalja, hogy kicsoda a hármasegységű Isten az ő örök létében, majd pedig az egyes isteni személyek „művét” taglalja, addig ez Kocsis Eleménnél némileg összekapcsoltan jelenik meg, méghozzá széleskörű bibliai megalapozással. Mindkét módszer jó, mert mindenki szabadon választhatja meg a szemléletét, s a végén az eredmény lényegileg ugyanaz lesz.¹⁵² Ez a kongruencia a tanítványok tudásanyagában manifesztálódik. A teoretikus és praktikus elemek a dogmatikában is csak kölcsönös összefüggésükben érvényesek, illetve válnak értékes hitismeretté. – Itt jegyezzük meg, hogy Kocsis Elemér prédikációiban is megjelennek a dogmatikai és etikai tudáselemek, s ugyanakkor előjön a biblikus ismeretek széles tárháza is.¹⁵³ Érdemes volna Kocsis Elemér nem prédikációként különleges alkalmakon elmondott beszédeit is egy kötetben kiadni, mert azokban még inkább előjön az ő biblikusan alkalmazott és találóan megszerkesztett beszédvilága.

Kocsis Elemér is már azok közé a teológusok közé tartozik, akik a teológia művelését nem csupán hosszabb tankönyvi formában valószínűsítették meg, hanem a személyes tudásanyagának jelentős része, aligha nem a jelentősebb, a rövidebb tematikus tanulmányokban jelentek meg. Ezek száma száznál több. Ezért csak a fontosabb, válogatott műveit, tanulmányait soroljuk fel:

Ethelbert Stauffer: Die Theologie des Neuen Testament című mű magyar fordítása Az Újszövetség teológiája címmel. DRTA, Vallástörténeti Szeminárium Füzetei I. Debrecen, 1954.

¹⁵² A kor hozta magával ezeket a tárgyalási módszereket. A két professzor dogmatika jegyzete nagyjából egy időben készült. Török István inkább arra figyelte, hogy a 19. századi filozófikus dogmatika-művelés száraz elméleti módszerét mindenhol kezdte fölvaltani az, hogy a szentháromsági személyek művére tették a hangsúlyt az ontológiai tárgyalással szemben. Kocsis Elemér nagyjából a Barth-i módszert választotta, mely a Kis Dogmatikájában jelent meg a 20. század közepén, s ennek megfelelően az alapvető egyházi hitvallásokban rögzített hittartalom rendszeres kifejtése mellett döntött.

¹⁵³ V.ö. Kocsis Elemér: Akik az Úrban bíznak, erejük megújul. Válogatott igehirdetések. Kiadó a Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2003.

Általános bibliai ismeretek. DRTA, Vallástörténeti Szeminárium Füzetei II. Debrecen, 1956.

Jézus és a messianizmus. Disszertáció magyar nyelvű átdolgozása. DRTA, Vallástörténeti Szeminárium Füzetei IV., Debrecen, 1963.

Dogmatika. DRTA kiadványai. Debrecen, 1976, 1987.

Református dogmatika. Kiadó: Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen, 1998.

Keresztyén Etika. DRTA kiadványai. Debrecen, 1979, 1986.

Dogmatikai prolegomena. DRTA kiadványa, Debrecen, 1974.

Mi történt a két „Szövetség” között? – Az újszövetségi körtörténet problémái. In: „A te igéd igazság”.¹⁵⁴ 9-38.

Az Ószövetség és Újszövetség viszonya. In: „A te igéd igazság”, i.m. 39-66.

A Jézus-kutatás régi és új útjai. In: „A te igéd igazság”, i.m. 67-81.

Az egyház egysége az Újszövetségben. In: „A te igéd igazság”. i.m. 82-100.

Zwingli szociáletikája. In: „A te igéd igazság”, i.m. 101-118.

A protestáns teológia körképe Barth Károly után. In: „A te igéd igazság”, i.m. 119-143.

A teológia és a tudomány. In: „A te igéd igazság”, i.m. 144-164.

Ökumenikus krisztológia – A kérdés református megközelítése. In: „A te igéd igazság”, i.m. 165-183.

Luther öröksége a kálvinizmusban. In: „A te igéd igazság”, i.m. 185-197.

Bethlen Gábor korának európai és hazai ortodoxiája teológiatörténeti távlatból. In: „A te igéd igazság”, i.m. 198-217.

Schweitzer Albert kilencven éves. In: „A te igéd igazság”, i.m. 218-238.

Akik az Úrban bíznak, erejük megújul. Válogatott igehirdetések. Kiadó a Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2003.

Rózsai Tivadart 1984-ben választotta meg tiszteletbeli teológiai profeszszorrá a Debreceni Teológiai Akadémia tanári kara. Ez a 70. születésnapja, és egyúttal nyugalomba vonulása alkalmából történt.¹⁵⁵ Ezért őt is a rendszeres teológusok közé soroljuk, és mint a dogmatika tárgyat kiváló-

¹⁵⁴ „A te igéd igazság”. Isten igazságának keresése a teológiában és az igehirdetésben. Dr. Kocsis Elemér köszöntése 70. születésnapja alkalmából. Kiadó. Debreceni Református Teológiai Akadémia és Debrecen Nagytemplomi Egyházközség. Debrecen, 1996. E kötetben megjelent válogatás kategóriánként sorolja föl az egyes tanulmányokat és jelzi pontosan, hol jelentek meg az egyes írások.

¹⁵⁵ Rózsai Tivadar 70. születésnapja alkalmából javasolta Gaál Botond gimnáziumi igazgató Bartha Tibor püspöknek, az Igazgatótanács elnökének, hogy nevezett vallásánár kapja meg a tiszteletbeli teológiai tanári címet.

an művelő tanárt is méltatjuk, természetesen elsősorban tudományos munkásságáért. – Rózsai Mátyás és Bonyhádi Rozália házasságából született 1914. május 1-én Temesváron. Szabolcska Mihály keresztelte. Édesapja vízvezeték szerelő szakmunkás volt, aki a szülőföld elszakítása miatt, a Trianon-i békediktátum bejelentését követően hamar Dorogra költözött családjával. A családfő a bányában dolgozott, aknász volt. Tivadar a helyi általános iskola elvégzése után Esztergomba járt és az ottani Ferences-rendi Reáliskolában érettségizett, latin nyelvből a kecskeméti piaristáknál tett vizsgát, görögből pedig az esztergomi bencéseknel. Kiss Lajos lelkésze, a dorogi református fiókegyház gondozója, 1932-ben egy évre elküldte Bécsbe tanulni korábbi tanáraihoz, elsősorban Joseph Bohatec Kálvin-kutató professzorhoz. Kiválóan helytállt. Hazatérve jelentkezett Pápára, Budapestre és Sárospatakra teológiai tanulmányok folytatása végett. Sehova nem vették föl, míg végül Baltazár Dezső debreceni püspök közbenjárására 1933-tól Sárospatakon tanult. Patakon Barth-ot tiszteletbeli tanárrá választották és az 1936. évi útja során oda is ellátogatott. Székfoglalója alkalmán Rózsai Tivadar hallgató hegedű szólóval köszöntötte, majd németül szólt hozzá beleszöve a beszédébe a dialektika teológia néhány lényeges gondolatát. A nagy teológus fölfigyelt a tehetséges ifjúra és meghívta Baselbe, ahol 1937-től tanult.¹⁵⁶ Barth sokra értékelt az okos magyar diákot, családi asztalához hetente meghívta, sőt referátumot is kért tőle az egyik előadásáról. Rózsai Tivadar Barth-tanítvány lett és idehaza is erőteljesen képviselte mestere teológiáját. E sorok írója szerint a magyarországi összes teológus között ő ismerte és értette a legjobban az újreformátori teológiai gondolkodást. 1938-1939-ben Halléban is tanult. 1944-ben tett teológiai doktori vizsgát a Debreceni Egyetem Hittudományi Karán. Kérdező tanárai Czeglédy Sándor, Vasady Béla, Török István és Makkai Sándor voltak. Értekezésének címe: *Az egyházzról szóló tanítás a dialektikus teológiában*.¹⁵⁷ Idehaza Sárospatakon, Sátorajlaújhelyen, Bodroghalomban, Perbenyiken, Semjében, ismét Bodroghalomban, majd Szakolyban és Hajdúhadházon szolgált lelkész-ként. Ez utóbbi helyről hívták meg és nevezték ki vallástanárnak 1967-ben a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumába. Vallástanári

¹⁵⁶ Ezt a történetet e sorok írójának Rózsai Tivadar személyesen mondta el.

¹⁵⁷ Rózsai Tivadar doktori disszertációját Vasady Bélához nyújtotta be először, aki túlságosan hosszúnak találta és arra kérte, hogy készítse el rövidebb formában. Ezzel a rövidebb értekezéssel doktorált. Érdekes lenne mind a rövidet, mind a hosszabb változatot megismerni, mert a dialektikus teológiáról gyaníthatólag más teológus ilyen részletes bemutatást nem készített magyar nyelven. Úgy tudjuk, hogy valamelyik változatot, esetleg mindkettőt a Sárospataki Kollégium könyvtára őrzi.

működése oly sikeres volt, hogy 17 év alatt pontosan 240 gimnazista diák választotta a lelkészi hivatást. Bibliaismereti jegyzetet készített a gimnáziumi oktatás számára, melyet többször kiadtak. Előtte ilyen nem volt. A teológiai képzésben is részt vett, a levelező tagozaton oktatott. Hallgatói számára Katechetika jegyzetet írt 1980-ban, majd Lelkigondozástant 1981-ben. Ezekben a tankönyvekben jól érzékelhető a Barth-i hatás. Gyakran hivatkozik is mesterére, de legtöbbször nem szó szerint idézi, hanem emlékezetből „felidézi” a nagy teológusnál tanultakat. Itt látszik meg, hogy az újreformátori teológiai gondolkodás mennyire a sajátjává vált. Szinte teljesen! Könyvet írt *A barátság* címmel, 1988-ban jelent meg, amelyben szintén érezhető a rendbe szedett dialektikus gondolkodás és biblikus kifejtés.¹⁵⁸ Barth-ot is idézi. Maga a különös téma egyfajta mélyfúrás. Kutatásával alaposan bejárja a barátságról szóló területet a Bibliától kezdve a filozófián át egészen a kortárs etikusokig. Ezt a művet ilyen alapossággal csak rendszeres teológus írhatta meg, aki egyúttal nagyon komoly vallásánári tapasztalatokkal rendelkezett. A Barth-i dialektika-teológia leginkább mégis a kisebb tanulmányaiban és az oktatói munkájában érvényesült. Komoly eredménnyel és igen jelentős utóhatással. Több száz mostanság szolgáló lelkész gondolkodását határozta meg ezzel, hiszen a fiatalság legfogékonyabb korszakában csepegtette beléjük ezt a fajta gondolkodást.¹⁵⁹ Nyugodtan mondhatjuk, hogy sokakat előkészített a tudományos teológiai gondolkodásra. Rózsai Tivadar személyében a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma egy egyetemi szintű oktatót tudhatott a magáénak. Azért kell az ő személyét kiemelni, mert a lelkészi közvéleményben is az volt elfogadott és a valóságban is az lett volna a helyes, ha Török Istvánt a dogmatikai tanszéken Rózsai Tivadar követi. A püspöki hatalom azonban ekkor már olyan erőtelesen beleszóllhatott az egyetemi tanszékek betöltésének mikéntjébe, hogy szinte „kinevezési joggal” csak a püspök rendelkezett. A professzorok ugyan szavaztak, de már eldöntött dolgokról. Az Igazgatótanács elvileg igen, de gyakorlatilag nem működött.¹⁶⁰ Ennek következtében az egyház-

¹⁵⁸ Rózsai Tivadar: *A barátság*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 234 lap.

¹⁵⁹ V.ö. Győri István: Barth Károly hatása a magyarországi biblikus teológiára. In: *Barth és a magyar református teológia*. DRHE, Karl Barth Kutatóintézet Kiadványai, 6. szám. 27-28.

¹⁶⁰ Csak a történelmi utókor tudja majd ezt értékelni tárgyilagosan, mert a későbbi Igazgatótanács vitáiból és nehézkes működéséből látszott, hogy mint testület az sem tudott mindig helyesen dönteni a maga demokratikusnak mondott szabályrendszere szerint. Sokszor már előre eldöntött kérdéseket tárgyalt az 1980-as évek második felében is.

kerület püspöke mint az Igazgatótanács elnöke a bibliai teológiai tanszék-re ifj. Bartha Tibort nevezte ki, ahonnan Kocsis Elemért pedig áttette a rendszeres teológiai tanszékre. A professzorság helyett így került Rózsai Tivadar a gimnáziumba vallástanárnak. Életművének legrészletesebb méltatását a Református Gimnázium 1984. december 12-én készült tan-testületi értekezleti jegyzőkönyve tartalmazza, mely a nyugalomba vonuláskor szokásos életút és életmű írásos megörökítése.¹⁶¹ (26. kép)

Még két említésre méltó információt hagyunk hátra az utókor számára Rózsai Tivadar munkásságával kapcsolatban. Ezek is személyes közlésre épülnek. Rózsai Tivadar hallatlan nagyhatású igehirdető volt, alaposan készült és prédikációjával lekötötte a hallgatóságot, a fiatalokat is. Mélyen biblikus igeszolgálatok voltak ezek. Sajnos, a több száz igehirdetése nem maradt fenn, csak kis jegyzetlapot használt, melyeket nem őrzött meg.¹⁶² Említést tett azonban egy pályázatról. Talán az 1960-as vagy 1970-es években hirdetett meg egy pályázatot a zsinat tanulmányi osztálya igehirdetésekre, s erre a pályázatra ő Szathmáry Sándorral együtt 50 prédikációt nyújtott be. Választ nem kaptak. Érdekes volna ezeket valahol föllelni. A másik esemény is érdekes lehet az utókor kutatói számára. Szintén a zsinati iroda pályázatára Rózsai Tivadar valamikor az 1960-as vagy 1970-es években egy ekkléziológiai témájú pályázati anyagot, tekintélyes méretű tanulmányt nyújtott be, melynek talán ez volt a jeligeje: *Fluctuat sed non mergitur*, azaz ingadozik, de nem süllyed el. Ezt Huszti Kálmán bírálta el Budapesten, és olyan véleményt formált róla, hogy elfogadná doktori disszertációnak. A jelige feloldásakor derült ki, hogy Rózsai Tivadar készítette, aki már régen doktor volt.¹⁶³ Bennünket a tanulmány tartalma érdekelné, melyet egy levéltárban lehetne megtalálni.

¹⁶¹ Ezt Gaál Botond igazgató készítette, aki barátságuk kapcsán hiteles értékelést adhatott Rózsai Tivadarról.

¹⁶² Pontosán számolta évenként, hány igehirdetési szolgálata volt, ezt a vallástanári jelentésében lehet olvasni a gimnáziumi évváró jegyzőkönyvekben. Összesítésben több ezerre tehető.

¹⁶³ Mindkét történet Rózsai Tivadar személyes közlése volt e sorok írójához.

VI.

NYITÁS A LEGÚJABB IDŐSZAKRA

Tanszéki eseménytörténet

A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karát az új kommunista államhatalom 1950-ben eltávolította az egyetem kötelékéből. Ekkor jött vissza a felsőfokú teológiai oktatás az ősi Kollégium keretei közé, immár egyetemi szinten. Új elnevezése a Debreceni Református Teológiai Akadémia lett, melynek vezetőjéül mindig „dékánt” választottak. Ez az akkori professzorok hallgatólagos egyezsége szerint történt így, jelezvén, hogy ők magukat egyetemi fakultásnak tekintik. Még akkor is, ha nincs olyan universitás, amely fakultásként befogadná őket.¹⁶⁴

Amikor Vasady Béla 1949 elején ténylegesen is bejelentette, hogy külföldön marad és így lemond a professzori tisztéről, a Kari Tanács megbízása alapján a dogmatika tárgyat már Török István tanította 1947 óta. A régi 1. számú tanszék tehát tovább működött folyamatosan. Török István tanította mind a dogmatikát, mind pedig az etikát. 1950-ben a Református Teológiai Kar elhelyezkedve az ősi Kollégium épületében, teológiai akadémiaaként 7 tanszékkel kezdte meg a munkáját. Ezek voltak a tanszékek: *Ószövetségi, Újszövetségi, Vallástörténeti, Rendszeres, valamint Egyházszónoklattan, egyházszertartástan és valláspedagógia, Pasztorális teológia, Lelkészképző Intézet.*¹⁶⁵ A rendszeres teológiai tanszéken ek-

¹⁶⁴ Ezt a tényt eme sorok írójának több professzor is elmondta: Török István, Czeglédy Sándor, Módis László, Pákozdy László Márton. Az államhatalom a dékán elnevezést nem kifogásolta, annak ellenére, hogy a magyar törvények szerint ez az egyetemi kar vezetőjének járt ki. A sok intézményt magába foglaló Kollégiumnak 1915-től volt igazgatója (néha közigazgatónak is nevezték), 1958-tól bevezették a főigazgatói tisztséget, mely 1996-ig megvolt.

¹⁶⁵ Valójában e tanszékek kialakítása sokkal bonyolultabban történt, mert a Vallás és Közoktatási Minisztériummal való egyezkedés révén alakult ki a 7 tanszék, bizonyos időközi összevonások, megvonások és kompromisszumok révén. A háttérben a Kommunista Párt irányította ezt a folyamatot, még Rákosi Mátyás is beleszólt az egyes tanárok kinevezésébe, ez azonban nem derül ki a kari jegyzőkönyvek feljegyzéseiből. Itt jegyezzük meg azt, hogy a Debreceni Református Teológiai Akadémia jegyzőkönyvei ettől az időtől fogva nem tükrözik a valóságot, történeti kutatások számára alkalmatlanok, gyakorta félrevezető és adataik megbízhatatlanok. Ez így volt legalább 1990-ig. Ugyanis a kari jegyző-

kortól hivatalosan is együtt oktatták a dogmatikát és etikát. 1958-ban az egyházi főhatóság az etika oktatását elvette Török Istvántól, és az újonnan létrehozott társadalomtudományi tanszékre kinevezett Jánossy Imre teológiai tanárra bízta. Amikor Török Istvánt 1968. január 1-től az egyházi főhatóság nyugállományba küldte, az etika tárgyat is visszatették a dogmatika mellé és immár „rendszeres teológiai tanszék” keretében Kocsis Elemér oktatta mindkettőt. Az 1987-től püspökké választott Kocsis Elemér tanszékére a Teológiai Akadémia tanári kara Gaál Botondot választotta meg, aki a doktori fokozatát éppen dogmatikából szerezte. Az etika tárgyat ekkortól ismét áttették a korábbi társadalomtudományi tanszékre, mely „Etika és szociáletika” névvel működött tovább Bölcskei Gusztáv helyettes teológiai tanár vezetésével. A dogmatika tárgy tehát megmaradt külön tanszéki keretben, amint azt mind a német, mind az angolszász teológiákon így oktatták. Legtöbb európai és amerikai protestáns teológiai felsőoktatási intézményben a dogmatikát „rendszeres teológia” néven oktatták, illetve oktatják. A német területeken a „rendszeres teológiába” belefoglalták az etikát is, az angolszászok viszont az etikát olykor az ökumenika mellé vagy a gyakorlati teológiai tárgyak körébe sorolták, olykor pedig a társadalomtudományok közelébe tették. Jelenleg az etikának nincs általánosan elfogadott besorolása, kivéve amikor filozófiai etikaként tárgyalják az ontológián belül. Mi külön teológiai tudományágként kezeljük, mivel az ismeretanyaga jelentősen megnőtt.

A teológia művelésének elvi kérdései

Ami a dogmatikát illeti, Debrecenben jól körülhatárolható tudományágként volt jelen századokon át a teológiai oktatásban. Amint láttuk, a reformáció utáni időktől kezdve különféle módszerrel oktatták, vagy más néven és más formában adták elő, pl. hitvallások (symbolica) vagy apologetika, hittan, systematica név alatt szerepelt, de a lényege ugyanaz akart lenni: a keresztyén tantételek rendszeres összefoglalása és kritikai előadása. Legtöbbször mégis dogmatika néven szerepelt, mely a biblikus megalapozottságát nem veszítette el. Elérkezve a 20. századhoz, Barth munkássága kétségtelenül mérföldkönek bizonyult a teológia művelése terén, s ez a dogmatika tudományos szemléletváltásában nyilvánult meg.

könyveket utólag készítette a dékáni hivatal vezetője, aki nem volt jelen az ülésen és csak röviden, pontatlanul, megmásítva, leszelídítve, hiányosan, jóval később foglalta össze a történéseket a dékán elmondása, emlékezete alapján. Ez részben azért is történt így, mert ezzel védték az intézményt az ellenőrző államhatalom előtt.

Ez az egyetemes egyház számára is szemléletváltást jelentett, melyet semelyik keresztyén felekezet nem kerülhetett meg, ő azonban mégsem a teológia tudományos művelésében látta az újat, hanem a tartalomban. Találóbbr kifejezéssel élve, más alapokra helyezte. A teológiát nem is sorolta a tudományok közé, hanem csak valamiféle szellemi próbálkozásnak, gondolati kísérletnek nevezte. Utólag visszatekintve az ő munkásságára, nem igen értjük, miért vélekedett így. Kanttól kezdődően az egész 19. század teológiai és filozófiai értékelését ő végezte el a legalaposabban.¹⁶⁶ Szinte valamennyi jelentős teológusnak és filozófusnak megvizsgálta a gondolati rendszerét és arra a következtetésre jutott, hogy igazából mindenki valamilyen alapvető gondolati igazság elfogadásából indult ki, és arra az értelem által megállapított tételre építette föl az egész rendszerét. Ekkor jött rá, hogy ezt a filozófia megteheti, de a keresztyén teológia nem, mert számára ez nem járható út. Amint korábban már láttuk Kant, Schleiermacher és követőiknek példájából, csak egy biztos fogózó kellett a hithez, és máris felépítették rá teológiájukat. Ezt hívtuk axiomatikus gondolkodásnak, amely Newtontól kezdve végig vonult az egész európai tudománytörténeten, beleértve a filozófiát is.¹⁶⁷ A maga korában, tehát a reformáció utáni tudományos, főként természettudományos gondolkodás számára ez nem volt haszontalan, sőt kimondottan előre vitte a tudomány szekerét. A teológia csak a reformáció utáni időkben, főként a felvilágosodás korában vette át ezt a szemléletet, mert meg akart felelni a világi tudományosság kritériumainak. A protestáns ortodoxia időszakában már ennek az axiomatikus gondolkodásnak a jeleit látjuk, később pedig a 18. és 19. században ez az összefonódás a filozófiával még szorosabbá vált a nagy német filozófusok idején. Ők kimondottan jót akartak ezzel a teológiának. E jó szándékú segítség azonban rosszul sült el, mert a teológia eltért eredeti alapjától, az Isten igéjétől és, röviden szólva, az emberi értelem segítségül hívásával racionálisan ant-

¹⁶⁶ Karl Barth: Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert, Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte. 3. Auflage. Zürich: Evangelischer Verlag, 1960.. Maga Barth mondja el az előszóban, hogy ez egy fokozatosan kialakuló munkája volt, amely a részekből csak 1932-33-ban állt össze kiadható könyvvé. (Magyarul – sajnos! – ez nem jelent meg. Nem igen van ennél jobb történeti, teológiai és filozófiai „szinoptikus” bemutatása a 18. és 19. századi gondolkodásnak.)

¹⁶⁷ Aquinói Tamás teológiáját is nevezhetnénk szorosabb értelemben axiomatikusnak a természeti teológiája révén, utólag. Az axiomatikus szemlélet ugyanis csak a reformáció táján jelenik meg újból a tudományos életben, valószínűleg Euklédész Elemek című könyvének 15. század végén és 16. század elején való kiadásai kapcsán.

ropocentriskussá vált. Ezt vette észre Barth és ebből az axiomatikus szerkezetű világból akarta kivezetni a teológiát, amikor a középpontba ismét Isten igéjét állította. Rendkívül találóan jellemzi az ő döntéshelyzetét a 20. század egyik keresztyén fizikusa, Carl-Friedrich von Weizsäcker: „Az un. kultúrprotestantizmus, a keresztyénségnek az igazolása az elért kulturális szinthez való hozzájárulása által, kiváló történeti felismeréseket tartalmaz, s ugyanakkor, izoláltan szemlélve, olyan trivializálás, amely becsukja szemét a szakadék előtt, melynek szélén a felvilágosodott teológia útja vezet. Ha a keresztyénséget kulturális hozzájárulása igazolja, akkor minden kultúrkritika, minden világmegváltoztatás, legyen az szociál-darwinista, technokrata vagy marxista, az elfelejtett előtörténetbe süllyeszti a keresztyén hitet. Barth világosan tudta: ha joggal vállalta annak kockázatát, hogy életét Krisztusra alapozza, akkor Krisztusnak többnek kell lennie, mint mindezek a világmegváltoztatások, főként azonban többnek, mint a világ, amely ily módon megváltoztatható.”¹⁶⁸ Végére is Barth tehát jó irányba mozdult el, mert tudományos szemszögből nézve ő azt valósította meg, hogy Isten kijelentését tette minden teológiai gondolkodás alapjává, s ezt helyesen gondolta. Tudományos szempontból a saját korához mérten ez rendben is volna, de éppen ezért nem értjük, miért nem tartotta a teológiát tudománynak. Valószínűleg azért, mert félt attól, hogy akkor az egzakt tudományok logikája szerint kell gondolkodnia, holott ez balga elvárás lett volna a teológia művelői iránt. Ebből a megfontolásából aztán az következett, hogy a természeti teológiát gyökerestől kiirtotta a teológiából, mert azt azonosította az axiomatikus gondolkodás szükségszerű bevezetésével. Ebben kétségtelenül van némi igazság, ha az akkoriak fejével gondolkodunk, de valójában nem így néz ki a tudományos gondolkodás szerkezete. Ő még nem igen tudott arról, hogy a tudományos gondolkodásnak is van saját törvényszerűsége. Ez is valóság, és az ember teremtett mivoltához tartozik, nem szabad tehát figyelmen kívül hagyni a teológiában sem. Barth elég kategorikusan félretette a természeti teológiát azzal az indoklással, hogy a teremtett világ felől nem vezet út Istenhez, csak fordítva, mert az emberi értelem a teremtett mindenséggel identikus, az Ige pedig Istennel. Ez igaz, de éppen erre hivatkozva ma már ezt a kérdést sokkal árnyaltabban látjuk, és igenis jelentőséget tulajdonítunk a teológiában a tudományos gondolkodásnak, ezért a teológiát is igyekszünk pozitív szellemi tevékenységnek tekinteni. Ez lehetséges is! Ugyanis az értelem tevékenysége, a tudomá-

¹⁶⁸ Carl F. von Weizsäcker: *Zwischen Religion und Moral, Überlegungen zum Gedenken an Dietrich Bonhoeffer, Evangelische Kommentare*, 1976/7. 398. Idézi Vályi Nagy Ervin: *Nyugati teológiai irányzatok századunkban, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1984. 27-28.*

nyos felfedező elme munkája nem úgy működik, hogy a tapasztalati tények alapján a logika segítségével mindig eljutunk egy magasabb szellemi szintre. A magasabb szellemi szint elérése ugyanis mindig egy belső intuiciónak eredménye, amely nem az alacsonyabb szintű tapasztalati tények logikai folyományaként jön létre. Ezt mindig a „személyes tudás” eredményezi a „hallgatóságos tudás” és a „kifejezett tudás” bonyolult belső kölcsönhatása révén. Ha viszont elértük a magasabb szintet, az azon a szinten lévő ismeret szabja meg az alacsonyabb szintű tudás értelmi határait vagy érvényességi területeit.¹⁶⁹ Ezt még Barth nem tudta, amikor következetesen vitatkozott Brunnerrel. Persze Brunner sem ismerte ezt. Így vitájuk egy másik dimenzióban folyt, s nem ismerve a tudományos gondolkodásra vonatkozó újabb 20. századi fölfedezéseket, a vita teljesen belkörüvé vált. Egyesek Barthnak, mások Brunnernek adtak igazat. A magyar református, általában protestáns teológusok körében is ez történt. Az említett modern tudományelméleti eredmények egyáltalán nem jelentek meg és mindmáig nem mutatkoznak a hazai teológiai gondolkodásban. Amikor viszont Barthnak egyik tanítványa, Thomas F. Torrance ezeket a tudományelméleti kérdéseket 1968-ban, a halála előtti hetekben elmondta neki, ő meghajolt ezek érvénye előtt és így válaszolt: „vak tyúk voltam, hogy ezt az analógiát korábban nem vettem észre!”¹⁷⁰

A teológia művelési módja: új szemlélet

Ezért van az, hogy a teológia művelése dolgában érdemes figyelni a tudományművelés nyitott rendszerére, mert segíthet a teológiai szemlélet szélesítésében. A teológiát nem lehet és nem is szabad axiomatizálni, mert az zárt rendszeré tenné. Elég csupán Kurt Gödel nevére hivatkoznunk, vagy Hardy, Church, Turing tudósok eredményeit említenünk. Ebből következően a természeti teológiára tényleg nem lehet fölépíteni a krisztologikus keresztyén gondolkodást. De nem is szabad annyira élesen elvetni, mint Barth tette, hiszen ezt a biblikus szemlélet sem így kívánja. Éppen az említett tudományelméleti tények sem a teljes félretételt javasolják. A Bibliában is számos helyen olvashatunk ugyanis olyan kijelentéseket, melyek nem a természeti teológia abszolút kizárását helyeselnék, például a 8., a 119. szoltár, vagy a Római levél. Viszont az is kiderül, hogy a természeti teológia csupán egy alacsonyabb szintű isten-

¹⁶⁹ Ezeket Polányi Mihály nemzetközileg híres magyar származású tudós vezette be a tudományelméletbe, főként az 1950-es évektől. Az említett kifejezések is Polányitól származnak, a nemzetközi irodalom használja őket.

¹⁷⁰ Thomas F. Torrance: *Space, Time and Resurrection*. The Handsel Press, Edinburgh, 1976. Preface, X.

ismeretet eredményezhet. A teremtett mindenség felől tehát tényleg nem vezet út a magasabb krisztológikus teológiához, s ebben Barthnak igaza volt. De ez nem jelenti azt, hogy a természeti teológiát mindenestől ki is kell iktatni, hanem ehelyett meg kell határozni annak érvényességi határait a krisztusi nézőpont felől. Így nem egy abszolút érvényű teológiai igazságrendszerhez jutunk, hanem egy olyanhoz, amely fölfelé mindig nyitott. Ezt a nyitottságot azonban nem magunk hoztuk létre, hanem Isten tette lehetővé számunkra, Ő maga nyitotta meg ezt a lehetőséget Jézus Krisztusban, amellyel élnünk és élünk is kell a teológiai gondolkodásunk során. Éppen a teológia művelésének eme módja miatt mondhatjuk, hogy az igenis pozitív tudomány, amely a kijelentésre épül föl, a kijelentésnek pedig van a tárgyára mint lényegre utaló jellege. Ez a dolog nyitja. Ha ugyanis a kijelentés csak a hívő ember számára objektív valóság, azaz a hittől függő tényként kezelendő szubjektivitás, akkor tényleg nem lehetne pozitív tudománynak tekinteni a teológiát. A keresztyénség szerint azonban a kijelentés nem a szubjektív létünkől függő valami, hanem igenis objektív valóság.

A mi debreceni helyzetünk

Itt érkeztünk el ahhoz a ponthoz, hogy szóljunk röviden tudós elődeink módszeréről, gondolkodásáról. Személyesen ismerve mindhárom tanszéki elődömet, az irántuk érzett tisztelet érzésével fogalmazom meg tudományos szempontú személyes véleményemet. Vasady Béla, Török István és Kocsis Elemér széleskörű enciklopédikus tudásra törekedtek, ezt írásaik, egyetemi jegyzeteik egyértelműen bizonyítják. Ez az enciklopédikus tudás-vágy egyben tudományos ideállá vált mindhármiuk esetében, s igazából arra volt elegendő, hogy magas szinten, nemzetközi vagy ökumenikus kitekintéssel végezzék az egyetemi oktató munkájukat. Ezt ők becsülettel meg is tették. A gond abban van, hogy ez a fajta tudományművelési ideál csupán azt eredményezi, hogy az ismereteket korlát nélkül lehet bővíteni, s így észrevétlenül egyfajta zárt világ keletkezik az ember körül. Azaz, ha a tudományos munkálkodás nem jár együtt egy alkotásra irányuló, új iránt vágyakozó, szemléletében magasabb szintre törekvő tudományos igénnyel, vagy újabb összefüggések fölfedezésével, akkor valóban nincs más választás és nincs más tennivaló, mint az ismeretek egyre szélesedő gyarapítása. Ez csak odáig vezethet, hogy mások gondolatait ismételtetjük, egymás mellé tesszük, összevetjük, de magunk újat vagy új törvényszerűségeket, összefüggéseket nem fedezünk föl. Egyszerű nyelven kifejezve, csak az ismeretszerzés szélesítése szintjén műveljük a teológiát, és megállapítjuk: ez és ez a teológus ezt és ezt

mondja, a másik pedig másként vélekedik, s ugyanezt teszi a harmadik is. Esetleg kritikát mondunk róluk. Itt látszik jól, hogy az ismeretbővítésnek egy bizonyos határt lehet szabni, mert a tudományos kutatás rovására mehet. A 20. századi tudományművelésben már nem is igen lehetett az ismereteket úgy befogadni és átfogni, hogy az „tökéletes” vagy „ideális” tudást eredményezzen. Az 1950-es évektől kezdődően az ismeretek néhány év alatt mindig megkétszereződtek, s ez a periódus egyre rövidebb lett. Így az lett volna tanácsos, ha teológus atyáink a széleskörű ismeretszerzés közepette, de egy bizonyos szinttel megelégedve, valamilyen speciális kutatási területre összpontosították volna szellemi energiájukat. Ezáltal lehetőség nyílt volna számukra egy nyitottabb rendszerbe való belépésre, a nemzetközi teológiai tudományos életbe való aktívabb bekapcsolódásra, éppen az új összefüggések vagy magasabb szintű meglátások révén. – Amit itt érdekességként említhetünk meg személyes tapasztalat alapján, hogy a tudományos eszmecserékből egyértelműen látszott az ez iránti őszinte érdeklődés és nyitottság pl. Török István, Czeglédy Sándor és Makkai László részéről. E sorok írójának megadatott az a lehetőség, hogy velük ezt a kérdést megvitathatta. De a mai fiatal nemzedék is ezt igényli, nyitást a legmodernebb ismeretek és legmélyebb gondolkodás felé, azaz megízlelni azt, hogy ez a teremtett mindenség a maga szellemi mivoltával együtt mint Isten alkotása egy „fölfelé nyitott világot” jelent, s ennek megismerésére törekszünk. Ez már kapcsolódási pontot jelenthet a többi tudományhoz, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében eszközként használhatók fel a teológia modern művelése során. Nem is beszélve arról, hogy a teológiának is vannak belső és külső interdiszciplináris területei, még hozzá nem is kevés. Ezért hozta létre e sorok írója 1993-ban a Hatvani István Teológiai Kutatóközpontot.

Egy kis tanszékből nagy egyetem

Visszatekintve a kezdetekig, azt láthatjuk, hogy reformátor őseink elindították a debreceni iskolát egy tanszékkal, s a kicsiny mustármag kikelt, gondos és szorgalmas emberek ápoló munkája révén fává nőtt. Amint láttuk, a történet 1538-ban indult egy kicsi, de gyarapodó, növekvő tanszékkal, a másodikat 1636-ben alapította I. Rákóczi György fejedelem, a harmadikat 1660-ban Martonfalvi Tóth György segítségével hozta létre Apafi Mihály fejedelem, a negyedik Debrecen városnak köszönhető létrejöttét 1704-ben. Ekkor már az egyes tárgyak kezdtek elkülönülni egymástól, egyre jobban körvonalazódtak a szaktárgyi ismeretek. De még korántsem a mai értelemben. Láttuk, hogy az un. dogmatikai tanszékről először a bibliai nyelvek váltak le és ezeket mint „keleti nyelveket”

külön teológiai tanszéken oktatták, majd a filozófiától elkülönült a mathézis, a természetrajz, s így tisztultak a tárgykörök és szaporodtak a tanszékek is. Azt egy külön tanulmányban lehetne feldolgozni, hogy az egyes tárgyak mikor és melyik tanszékre kerültek. Ez függött a tanár felkészültségétől oly módon, hogy ki, milyen tudományterületen szerzett nagyobb jártasságot külföldön. Azt azonban jól lehet követni, hogy a dogmatika, azaz az 1. számú tanszék megszakítás nélkül, folyamatosan működött, igen nagy „tekintélynek” örvendett, s, ha valaki erre a tanszék-re átkerült, az a tanárság csúcsa lehetett. Ide vágyott mindenki. Ez a szemlélet jobbra úgy Hatvani István tanársága idejéig tartott, aki a maga természettudományi szaktudásával fölé nőtt tanártársainak, sőt az akkori dogmatikai tanszék tanárai is kényelmetlen helyzetben érezhették magukat, mert Hatvani a teológiát is magasabb szinten művelte, mint az 1. számú tanszék tanárai. Közben Debrecen városában beköszöntött egy érdekes helyzet, a 18. században ugyanis megjelentek a nagy orvosok. Weszprémi Istvánnak nem is jutott katedra a Kollégiumban, mert az orvosi fakultást negyedik tagozatként nem engedte a császári hatalom. Nem akartak Debrecenben egyetemet a nagyszombati egyetem mellett, mert ez a rebellis várost még inkább az ellenállás tűzfészkévé tette volna. Az egyetemi szintű oktatás, illetve professzori felkészültség azonban megvolt. Ez főként a természettudományok kimagasló műveléséből látszik. Ilyen szempontból ez a század a Debreceni Kollégium virágkora volt. A latin nyelv segítségével átemelték a természettudományokat a nyugati egyetemek világából a magyar kultúrába. A 16. századi viszontagságos történelmi helyzetben az iskolázás révén remélték a nemzet fölemelését, s a 18. századra már sok területen elérték az európai színvonalat. Az világosan kitűnik, hogy 1848-ig a Debreceni Kollégium, valamennyi professzora külföldön tette föl a koronát tanulmányaira.

Visszatérve a tanszékek számának szaporodásához, 1798-ban külön tanszéket hoztak létre a filozófiának, hangsúlyozva, hogy „elválasztassék a mértani tanszékétől”.¹⁷¹ Ez a szaktárgyi különválás nemcsak a bölcséletnek tett jót, hanem azt is jelentette, hogy a többi tárgy egyre inkább föl-szabadult a filozófia gyámkodása alól. A jogtudomány is külön tanszéket kapott 1800-ban. Eme tanszéki fejlődés elsősorban Domokos Lajos debreceni egyházi főgondnoknak volt köszönhető, mint az is, hogy már 1795. április 25-én az ő indítványára hozott döntést az egyházkerület: „minden tudomány magyarul tanítassék”, mert ezt kívánja a „művelődés érdeke, a tanítás sikere és az ország törvénye”.¹⁷² A természettudományi tárgyakat

¹⁷¹ V.ö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 16.

¹⁷² Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 17.

ekkor még a „bölcészeti szak” néven sorolták be, így érthető az, hogy a hetedik tanszéket a tudós orvos, Csehszombati József végrendelete szerint 1814-ben éppen a bölcészet számára alapították, s ide került a „vegytan”, valamint a biológia, zoológia, és ekkor hozzák létre a híres fűvészkertet is. Ennek a tanszéknek volt az első tanára Kerekes Ferenc, aki nemcsak európai hírű kémikus volt, hanem kitűnő matematikus is. A tantárgyak némi vándorlásának vagyunk ismét a tanúi, a tanszéken működő professzortól függött ez. De már nem csak ettől, hanem a szakterületek ismeretanyagának bővülésétől is! 1825-ben ugyanis létrehozták a pedagógiai tanszéket, immár a nyolcadikat, főként a tanárképzés végett. Zákány József volt ennek az első professzora és innen számítjuk a debreceni tanítóképzés múltját. A kilencedik tanszék is létfontosságú volt már, az 1829-1830. tanévben létesítették a magyar irodalom számára a bogyzslói (Dunántúli!) tudós lelkész, Récsei János alapítványa segítségével. Első professzora Kallós Mózes volt 1831-1844 közötti években, majd a még híresebb Lugossy József vette át a professzorságot, akit a tudományos akadémia tagjává választottak, 1841-ben levelezőként, 1858-ban rendes tagként. Az irodalmi tanszékhez kötik a könyvtárnokságot, mely kiemelten fontossá vált. A 10. tanszéket ismét a teológia számára hozták létre, mégpedig az egyházkerület alapította a gyakorlati teológia számára „egyházszónoklattan” elnevezéssel. Ezzel háromra nőtt a teológiai tanszékek száma. Révész Bálintot, a híres igehirdetőt választották ide professzornak 1844-ben, aki 1857-ig volt ezen a katedrán. A 11. tanszéket újból a jogtudomány számára állították fel két neves alapítványtevő korábban kinyilvánított szándéka szerint: 1810-ben a Veresmarti alap és 1814-ben a Sárói Szabó alap jött létre és e kettő rendelkezése szerint immár 1849-ben létre lehetett hozni a második jogi tanszéket is. Első tanára Buzás Pál volta kezdettől egészen 1896-ig. – A tanszékek száma tehát egyre szaporodott. Nem követjük innen azok alakulását, csupán a teológia szempontjából említjük meg, hogy 1866-ban létesítették a negyedik teológiai tanszéket az egyháztörténelem számára, amelynek első professzora Balogh Ferenc lett, majd 1884-ben alapították az ötödik teológiai tanszéket külön az ószövetségi tudományág számára Bethlendi Endre első professzorral. Időközben növekedett a jogi és bölcészeti tanszékek száma is, s ezért lehetett az, hogy amikor 1912-ben létrehívták végre a Debreceni Egyetemet, az ősi Kollégium tagozataiból 17 tanszéket vettek át professzorával együtt és még 12 tanszékkel bővítve indították útjára az új intézményt. A meglévő 5 teológiai tanszéket még kettővel bővítették az egyetem alapításakor. A régi 1. számú tanszék, a legtöbbször dogmatikának, később „hittudománynak” is nevezett katedra folyamatosan tovább működött és mindmáig megvan a

Református Hittudományi Egyetem keretein belül. Ma a Debreceni Egyetemnek több mint 100 tanszéke lehet, s ezek számos esetben intézetet alkotnak, ahol professzorok dolgozhatnak tanszék megjelölése nélkül is. 2011-ben a nyugalmazott egyetemi tanárokkal együtt Debrecenben 308 professzor él és dolgozik.

Ma látjuk már világosabban, hogy az 1538-tól működő Debreceni Kollégiumot háromszor is lehetett volna egyetemmé alakítani. Először a 17. század második felében, amikor olyan kitűnő tanárok dolgoztak itt, mint Komáromi Csapkés György, Lisznai Kovács Pál, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton. Másodszer a 18. század második felében voltak együtt olyan tanárok, akik már egészen európai szinten oktattak, mint pl. Hatvani István és Szilágyi Sámuel, s ekkor éltek és dolgoztak a városban a neves orvosok, Weszprémi Istvánnal az élen. Harmadszor pedig a 19. század első felében, amikor a híres Kerekes Ferenc, Sárvári Pál, Lugossy József, Péczely József, Csécsi Nagy Imre, Vecsei József, Csányi Dániel, Török József tanítottak a Debreceni Kollégiumban. Ezek valamennyien a Magyar Tudományos Akadémia tagjai voltak. A Kollégium azonban mindig csak megtűrt intézmény volt, egy protestáns tűzfészek, ezért felülről nem támogatták az egyetemmé alakulását. Azt viszont mindenki tudta, hogy a Kollégium működésének több szakaszában az oktatás egyetemi színvonalú volt. Valójában Debrecenben azért jöhetett létre az Egyetem, mert a Református Kollégium évszázadokon keresztül olyan színvonalon oktatott és művelte a tudományokat, hogy ezáltal a város kiérdemelte a magyar nemzet előtt egyetemének létrehívását. Amint Debrecennek az iskolája, a Református Kollégium adta meg rangját és tekintélyét 1538 óta, úgy most is az egyetemvárosi lét biztosítja annak országos tekintélyét a magyar nemzet szellemi életében.

FÜGGELÉK

**A Dogmatika Tanszék tanárainak szaktárgyi és életrajzi
bemutatása 1987-től napjainkig**

GAÁL BOTOND ÉLETRAJZA ÉS PUBLIKÁCIÓI

ÉLETRAJZ

Született a Bereg megyei Vámosatyában 1946. március 27-én. Nős. Felesége Dr. Czeglédy Mária (sz. 1950) gyermekfegyszakorvos. Három gyermekük van: Gerzson (sz. 1979), Botond (sz. 1982) és Veronika (sz. 1985). Lakcíme: 4026 Debrecen, Péterfia u. 33. Címe: 4044 Debrecen, Kálvin tér 16. Telefon/Fax: (52)-516-830; E-mail: bgaal@drk.hu

Iskolai végzettség

Az általános iskolát Nagydoboson és Nagyecseden végezte 1952 és 1960 között, a középiskolát a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1960-tól 1964-ig. Itt érettségizett 1964-ben. A Kossuth Lajos Tudományegyetem **matematika-fizika** szakán szerzett középiskolai tanári diplomát (1965-1970), majd ezt követően elvégezte a Debreceni Református Teológiai Akadémia nappali szakát (1971-1976). Az 1976/77. tanévben az Edinburghi Egyetem Teológiai Fakultásán tanult ösztöndíjjal. 1977-ben Debrecenben letette az első, 1978-ban a második lelkészképesítő vizsgát, melynek alapján **református lelkészi oklevelet** kapott.

Foglalkozás, tisztségek

Az 1964/65. iskolai év alatt vasúti pályamunkásként dolgozott. 1970-87 közötti években a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának matematika-fizika szakos tanára. Közben 1974-82-ig a gimnázium igazgatóhelyettese, majd 1982-87 közötti években igazgatója. 1977-től 1987-ig a Debreceni Kollégium főigazgatóhelyettese, 1987-től 1991-ig főigazgatója a Zsinat választása alapján. Miután 1985-ben megszerezte a legmagasabb teológiai tudományos fokozatot, 1987-ben a Teológiai Akadémia Rendszeres Teológiai Tanszékének rendes tanárává választották. Kétszer töltötte be a dékáni tisztet, 1988-89-ben és 1994-95-ben. Három éven át dolgozott prodékánként.

Az MTA Vallástudományi Tudományos Minősítő Bizottságának tagja volt az 1989 és 1995 közötti években. 1998-ban az MTA Doktori Tanácsa a Vallástudományi Szakbizottság tagjává választotta az 1999. év végéig.

Az 1994/95. tanévben a Debreceni Universitas Egyesülés Igazgatótanácsának elnökévé választották. Ugyancsak választás alapján ő töltötte be az MTA Debreceni Akadémiai Bizottságának főtitkári tisztét 1993 és 1999 között.

Jelenleg a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Dogmatikai Tanszékének tanára (1987-től egyházi kinevezéssel!). 1999-ben a Magyar Köztársaság elnöke is kinevezte egyetemi tanárrá. (A Teológiai Akadémia és egyes tanszékeinek neve 1996-ban hivatalosan megváltozott a módosított Ftv. alapján.)

Tagság

A Református Egyház Doktorok Kollégiumának tagja 1985-től
A Princetoni Center of Theological Inquiry(USA) tagja 1991-től
Az American Scientific Affiliation tiszteletbeli tagja 1992-93-ban
A Debreceni Szemle Kuratóriumának tagja 1993-tól
A European Society for the Study of Science and Theology (ESSSAT) Tudományos Tanácsának választott tagja 1994-től 2002-ig.
A Magyar Felsőoktatás szerkesztőségének tanácsadó tagja 1995-től
A Tehetséges Debreceni Fiatalokért Közalapítvány Kuratóriumának elnöke 1995-1999 között
A Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság külső tagja 1990-től
A Debreceni Egyetemi Atlétikai Club (DEAC) elnökségi tagja 1996-tól 2001-ig
A Debreceni Magyar-Zsidó Tudományos és Kulturális Társaság elnöke 1997-től 2004-ig
A Debreceni Egyetem Sportbizottságának elnöke 2000-től 2001-ig
A Magyar Professzorok Világtanácsának elnökségi tagja 2000-től
A DRHE Doktori Iskolájának vezetője 2001-től
A DRHE a Doktori Tanács elnöke 2001-től
A Debreceni Egyetem Doktori Tanácsának külső tagja 2004-2007
A Heidelbergi Egyetem Templeton Doktori Programjának bírója 2006-2009
Az Országos Doktori Tanács alelnöke 2008-tól 2010
A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Doktori Tanácsának tagja 2009-től

Tudományos fokozat

1985-ben szerezte meg a **teológiai doktori** fokozatot *summa cum laude* minősítéssel. A Magyar Akkreditációs Bizottság 1997. február 28-án a PhD-vé történő átminősítést jóváhagyta. Mivel 1987-ben nyert kinevezést, a Ftv. szerint habilitálnak tekintendő, ennek ellenére 2000-ben megszerezte szaktárgyából a **Dr. habil és az egyetemi magántanári** címet a budapesti Károli Gáspár Református Egyetemen. 2008-ban vallástudományból a **Magyar Tudományos Akadémia doktora (DSc)** címet is elnyerte.

Kutatás, tevékenységi kör

Kiemelten foglalkozik a keresztyén teológia és a kortárs természettudományok kapcsolatának vizsgálatával. E téma kutatására kapott meghívást Princetonba(USA), s az 1991/92. akadémiai évet, valamint az 1999. évi őszi szemesztert a Center of Theological Inquiry kutatóintézetben töltötte. A Rendszeres Teológia tárgykörén belül 1987-től tanít dogmatikát, teológiai enciklopédiát, tudománytörténetet és filozófiatörténetet. Részt vett a KLTE felsőoktatáskutatás PhD programjában. 1993-ban a Debreceni Universitas keretében, de saját tanszéke gondozásában létrehozta a Hatvani István Teológiai Kutatóközpontot az egzakt tudományok és a teológia kapcsolatának vizsgálatára, valamint e témában kiemelkedő természettudósok, filozófusok és teológusok biannuális, ökumenikus találkozájának megszervezésére. A kutatóközpont munkáját több száz saját könyvének és e tárgybeli egyéb anyagának adományozásával indította el. A kétévenként megszervezett Tudomány és Teológia Konferencia (1993, 1995, 1997, 2000, 2001, 2003, 2005, 2007) országosan is jó hírnévre tett szert.

1982 és 1988 között megindította a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának **évkönyvsorozatát**. A tudományos jelleget is képviselő sorozat első három kötetét ő szerkesztette. 1993-ban megírta a református **lelkészképzés reformtervezetét**, annak alapelveit és valamennyi lényeges szabályzatát tartalmazó alapidokumentumot mintegy 200 oldalban. 1995-ben elkészítette a Református Egyház Zsinatának felkérésére a református felsőoktatási intézmények **törvénytervezetét**, amelyet elfogadás után még abban az évben életbe léptettek. 1996-ban az Országos Református Tanáregyesület kérésére **Etikai Kódexet** írt a református nevelők számára. A Hatvani István Teológiai Kutatóközpont gondozásá-

ban megindította a **Tudomány és Teológia konferenciakötetek** sorozatát.

Előadások külföldön:

Hollandia (Broekelen, 1984; Enschede, 1988; Hoeven, 2000; Nijmegen 2002; Doorn, 2011), – **Németország** (Hilden, 1979; Freising, 1994; Heidelberg, 1999, 2006; Emden, 2003; Regensburg 2004, 2009-2), – **Franciaország** (Klingenthal, Goethe Institut, 1987; Strasbourg, Európa Tanács, 1996; Párizs UNESCO, 2000; Lyon, 2000), – **Svájc** (Rüschlikon, 1989; Genf, 2010) – **Erdély** (Kolozsvár, 1995, 2010-4; Sepsiszentgyörgy, 1997; Nagyvárad, 1997, 1998, 2001, 2002, 2005; Bánffyhunyad, 2000), – az **USA** (New Concord, OH, 1980; Princeton, NJ, 1991, 1992, 1999, 2001, 2006; Richmond, VA, 1992; New York, 1999, 2006; Charlotte, NC, 1999, Ligonier, PA, 2006), – **Kanada** (Ancaster, Ontario, Pascal Centre, 1992), – **Lengyelország** (Krakow, 1996), – **Dél-Korea** (Seoul, 1990; 2005; Daegu 2005), – **Tajvan** (Taipei, Academy of Sciences, 1996), – **Dél-Afrikai Köztársaság** (Stellenbosch, 1997), – **Felvidék** (Komárom, 1997; 2011; Ruzomberok, 2006; Ruzsbachfürdő, 2010; Nagysalló, 2011; Léva, 2011-2) – **Anglia** (Durham, 1998; Oxford, 1998) – **Kárpátalja** (Munkács, 1994).

Hazai megmérettetés

1998. január 1-től 2001. december 31-ig **Széchenyi Professzori Ösztöndíjas** egyetemi tanár.

Külföldi megmérettetés

2005. február 15. **The Global Perspectives on Science and Spirituality Award** from the Université Interdisciplinaire de Paris and Elon University, North Carolina, USA.

Országos Tudományos Diákköri Konferencia eredményei

2003-ban Hutzler Izabella III. díj; 2005-ben Hotorán Gábor II. díj; 2007-ben Petró László III. díj; 2011-ben Peleskey Miklós Péter III. díj.

Tudományos

PUBLIKÁCIÓK

Könyvek

1. *Tér, idő és az Ige*, Doktori értekezés, Debreceni Református Kollégium (továbbiakban: DRK) Sokszorosító Irodája, Debrecen, 1985. 222 lap.
2. ***A természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban***, DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1988. 98 lap.
3. ***Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája és a Biblia***, Blende BT, Debrecen és Nova Invest Kft., Békéscsaba, 1995. 112 lap fotókkal. Megjelent magyarul, angolul, németül és franciául. (A fotókat készítette Hapák József.)
4. ***The Truth of Reason and the Reality of the World***. Historic Development of Exact Sciences from a Christian Viewpoint. DRHE-Böszörményi Jenő Alapítvány, Debrecen, 2002. 13+188 pages. (Az 5. tétel angol nyelvű változata.)
5. ***Az ész igazsága és a világ valósága***. Az egzakt tudományok történelmi fejlődése keresztyén nézőpontból. DRHE - Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2003. 214 lap.
6. ***The Faith of a Scientist - James Clerk Maxwell***. Monograph. DRHE - Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2003. 91 pages.
7. ***Rend és szabadság a mindenségben***. Szerkesztette: Gaál Botond és Végh László. Tudomány és Teológia konferenciakötet. Terjedelem: 176 oldal. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2005.
8. ***A zárt világ felnyitása***. Függelék: *Kérdő Kálmán: Természet, természeteírás és matematika*. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 132+32 lap.
9. ***Opening up a Closed World***. Appendix: *Kálmán Kérdő: Nature, Description of Nature and Mathematics*. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 138+32 pages. (A 8. tétel angol nyelvű változata.)
10. ***A tudományos gondolkodás nyitottsága – Openness of the Scientific Thinking***. Szerkesztette/Editors: Gaál Botond és Végh László. Tudomány és Teológia konferenciakötet. Terjede-

lem: 240 oldal. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007.

11. **Az ember mint lélek.** Szerkesztette: Gaál Botond és Végh László. Tudomány és Teológia konferenciakötet. Terjedelem: 140 oldal. ISBN 978-963-06-6445-5. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2009.
12. **Kálvin ébresztése.** Kiadó: Szeged Kálvin-téri Református Egyházközség és a Szegedi Kis István Alapítvány. 2009. 167 oldal.
13. **Kálvin ébresztése.** A reformátor teológiai öröksége az egyetemes tudományművelés szempontjából. Második bővített kiadás. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2010. 212 oldal.

Könyvfejezet

14. *A Debreceni Református Kollégium története.* Szerkesztette: Barcza József; Lektorálta: Makkai László és Rácz István; 16 szerző; A megírt könyvfejezet címe: **A természettudományok oktatása és művelése a Kollégiumban.** (A Könyvek/2. rövid változata.) Kiadó a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, Budapest, 1988. 592-626.
15. **„Calvin’s Truth” and „Hungarian Religion”: Remembering a Reformer.** In: Sober, Strict, and Scriptural. Collective Memories of John Calvin, 1800-2000. Editors: Johan de Niet, Herman Paul and Bart Wallet. Brill’s Series in Church History. Volume 38. Brill. Leiden, Boston, 2009. 97-124.

Lektorált tanulmányok

16. *Nemes hagyomány jegyében.* Alcím: A Debreceni Református Kollégium nevelési alapelvei. *Mozgó Világ*, 1982/2.
17. **Higher Education for Liberation.** Tanulmány a *Critique and Challenge of Christian Higher Education* kötetben, Broekelenben (Hollandia) tartott előadás szövege. J.H. Kok, Kampen, 1987. 186-187.
18. **Creatio ex nihilo.** Tanulmány a *Választott nép szolgálatában* című kötetben (Czeglédy Sándor 80. születésnapjára), DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1989. 62-79.
19. **Egyház, sákramentumok, karizmák.** Tanulmány a *Tovább...* című kötetben (Makkai László 75. születésnapjára), DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1989. 119-130.

20. **A theologia és az emberi jogok.** Theologiai Szemle, XXXIII. évf. 1990/2. 71-76.
21. **Az egyházkormányzás ajándéka a Szentlélekben.** A presbiterzsinati elvről. Theologiai Szemle, XXXIII. évf. 1990/5. 272-279.
22. **A Református Kollégium a debreceni képzőművészet bölcsője.** Tanulmány a Déri Múzeum 1988. évi évkönyvében. Debrecen, 1990. Megjelent német nyelven is.
23. **Report from the Reformed College of Debrecen.** In *Science and Religion, One world – changing perspectives on reality.* Eds. Jan Fennema and Iain Paul. University of Twente and Kluwer Academic Publishers, 1990. 203.
24. **Magasabbrendű dimenziók a gondolkodásban** – Alcím: *Polányi Mihály gondolatainak haszna a teológiában.* Theologiai Szemle, XXXV. évf. 1991/3. 168-175.
25. **A Szentírás és az antropikus kozmológiai elv.** Társszerző: Végh László. Theologiai Szemle, XXXIV. évf. 1991/4. 230-236.
26. **Egy nagy természettudós hite.** Tanulmány Maxwellről. Theologiai Szemle, XXXV. évf. 1992/5. 259-266.
27. **A reformáció szerepe a magyar művelődés történetében.** I. Abaúji Szabadegyetem, 1992.
28. **Természettudományos képzés a Debreceni Kollégiumban.** Iskolakultúra sorozat. MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, Debrecen, 1992. 34-40.
29. **Maxwell hitvallása és a tudomány forradalma.** Debreceni Szemle, I. évf. 1993/1. 65-80.
30. **A reformátori nevelésmény az idők mérlegén.** Theologiai Szemle, XXXVII. évf. 1994/2. 77-81. Rövid változata megjelent a KLTE 1994. évi Pedagógiai Füzeteiben.
31. **Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája és a Biblia.** Debreceni Szemle, II. évf. 1994/1. 50-64. (A Könyvek/3. bővebb változata.) Bevezető nélkül megjelent még a Déri Múzeum 1994. évi évkönyvében.
32. **Az Európa-gondolat a felsőoktatásban és a tudományos kutatásban,** Debreceni Szemle, II. évf. 1994/3. 376-378.
33. Eugene M. Osterhaven: **Az egyház hite. Könyv fordítása** (276 lap) angolról magyarra Czeglédy Sándorral. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.
34. **Vezető tudósok nemzetközi regionális találkozója Debrecenben.** Debreceni Szemle, II. évf. 1994/3. 486-489.
35. **Természettudomány és hittudomány.** Magyar Tudomány, CII. évf. 11. sz. 1374-76. 1995/11. (A második debreceni Tudomány és Teológia Konferenciáról.) Megjelent még a Debreceni Szem-

- le, IV. évf. 1996/1. 142-144., és a *Confessio*, XXII. évf., 1996/1. 5-7. számában.
36. **A csengeri reformáció üzenete.** Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, XXX. évf. 1995/2. 165-171.
37. **Vígh István festőművész kiállításán.** Megnyitó beszéd. Erdélyi Tükör, VII. évf. 1995. 3-4. sz. 17-18.
38. **A reformáció szerepe a magyar művelődés történetében.** Református Szemle, Kolozsvár, LXXXVIII. évf. 4. szám, 263-267., 1995. (A 19. pontban felsorolt tanulmány bővített változata.)
39. **A Universe Fine-Tuned for Intelligent Life.** Perspectives, Journal of Reformed Thought, Grand Rapids, Michigan, USA, Volume 10., Number 10., p. 19-23. 1995/12.
40. **Die Situation und Entwicklungsmöglichkeiten der theologischen Ausbildung in Debrecen.** Tanulmánykötetben kiadta a World Alliance of Reformed Churches, Geneva, Switzerland, Teologische Aus- und Fortbildung in Mittel- und Osteuropa, s. 84-86. 1995.
41. **Közös esélyünk a minőség.** Alcím: *Magyar tudományosság a Környező Országokban konferencia tényei és tanulságai.* Debreceni Szemle, IV. évf. 1996/1. 144-151. Megjelent még a Magyar Felsőoktatás 1997/4. és az 1997/5-6. számában.
42. **Gondolatok Bartók Béla halálának 50. évfordulóján.** Debreceni Szemle, IV. évf. 1996/3. 467.
43. **Egyházak és a nemzetállam Közép-Európában.** Theologiai Szemle, XXXIX. évf. 6. szám, 1996. 334-339. Magyarul megjelent még a Református Szemle, Kolozsvár, 1997/1. és a Debreceni Szemle, V. évf. 1997/3-4. számában, 425-435., valamint a Magyar Felsőoktatás 1998/3. és 1998/4. számában. **Angol nyelven: Religious Minorities in Central Europe and their Relationship to the Nation-State.** Megjelent in Reformed World, Volume 47, Number 2., Geneva, Switzerland, 1997. June, 71-82. **Francia nyelven: Les Minorités religieuses et leur relation á l'Etat en Europe centrale.** Megjelent a *L'Europe á la recherche de son ame* című kötetben, ed. Jean-Pierre Bastian et Jean-Francois Collange, Labor et Fides, Geneve, 1999. 55-74. (Az Európa Tanács és a Strasbourgi Egyetem közös konferenciáján elmondott előadás szövege.)
44. **The Trinity and the Concept of Reality in the Thought of James Clerk Maxwell.** Volume 4 (1996) The Concept of Nature

- in Science and Theology, Part II. Labor et Fides, S.A. Geneva, Switzerland, 1996.
45. **Teller Ede Debrecenben**, Debreceni Szemle, V. évf. 1997/3-4. 539-544.
 46. **Fordítás. Halhatatlanság és világosság.** Thomas F. Torrance: Immortality and Light című művének **fordítása** angolról magyarra. Theologiai Szemle, XLI. évf. 1998/2. szám. 70-78.
 47. **Epistemological Congruence between Scientific and Theological Logics in Polanyi's Thinking about Ultimate Reality and Meaning.** University of Toronto Press, Canada, U.R.A.M. Volume 20. Numbers 2&3, 1997. 205-215.
 48. **Megjegyzések Kodácsy Tamás Isten végtelenségéről című OTDK dolgozatához.** Theologiai Szemle, XLI. évf. 1998/1. 49-52.
 49. **Az igazság és a valóság a keresztyén gondolkodás útkeresésében.** Confessio, XXIV. évf. 1998/1. 19-24.; Debreceni Szemle, VII. évf. 1999/2. 175-182.
 50. **Christian Identity and Religious Instruction.** „Comenius Project”: The Practice of Christian Education in Europe, Gonarus College, Groningen, 1998. 41-47.; In: Contact – Newsletter of the International Association for the Promotion of Christian Higher Education. Vol. 10. No. 2. Winter 1999. Insert pages 1-4.
 51. **A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására.** Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, XXXIV. évf. 1999/1. 50-61.
 52. **Bárha a titok közelébe kerülhetnénk! Erős várunk az anyanyelv,** Magyarok Világszövetsége kiadványa, Budapest, 1999. 9-12.
 53. **A laboratóriumok és oratóriumok szemléletformáló ereje. A református pedagógus a III. évezred küszöbén.** In: Teológia a reménység örömeiben. Tanulmánykötet a 70. éves Szathmáry Sándor tiszteletére, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1999. 75-83.
 54. **Az MTA diszciplína-vitájának folytatása Debrecenben.** Debreceni Szemle, VII. évf. 1999/2. szám. 251-252.
 55. **A református teológia jövőképe a sajátos debreceni múlt és jelen nézőpontjából.** Theologiai Szemle, XLIII. évf. 2000/2. szám. 75-82. Megjelent még In: *Tanulmányok Mészáros István tiszteletére*, SRK Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 1999. 73-88.
 56. **Ecclesiological Background and Perspective on the Education of Ministers.** *A Biblical and Theological Basis for Training*

- Ministers as I see it from the Reformed Debrecen.* In: Studies in Reformed Theology 3., Church and Ministry. Eds. A. van Egmond és D. van Keulen, Uitgeverij Kok, Kampen, 1999. 151-164.
57. ***In Memoriam Alexander Czeglédy 1909-1998.*** In: *inSpire*, Princeton Theological Seminary, Winter 2000. 19.
58. ***Teológia az egyház szolgálatában – Tanulmányok Thomas W. Gillespie tiszteletére (Theology in the Service of the Church, Princeton, 2000)*** Könyvismertetés. *Confessio*, XXIV. évf. 2000/2. 125-127.
59. ***Keresztyén hittudomány, természettudomány és európai-ság.*** Magyar Református Nevelés, I. évf. 2000/3. szám. 2-3.
60. ***Technika és tudomány az európai keresztyén civilizációban.*** In: *Sola Scriptura... Tanulmányok Nagy Antal Mihály tiszteletére.* SRK Teológiai Akadémiája, Sárospatak, 2000. 157-163.
61. ***Pál apostoltól Barth Károlyig és tovább.*** *Theologiai Szemle*, XLIII. évf. 2000/5. szám. 281-287.; In: Sárospataki füzetek, SRTA, Sárospatak, 2000/2. 45-60.
62. ***Czeglédy Sándor (1909-1998), a rendszeres teológus.*** *Confessio*, XXV. évf. 2001/1. 99-109.
63. ***European Civilization from a Scientific and Technological Point of View.*** *Philosophia Reformata*, Amersfort, Holland, Vol. 66 (2001), No. 1. 66-69.
64. ***Tudományos meggyőződés és keresztyén hit Polányi Mihály gondolkodásában.*** *Debreceni Szemle*, IX. évf. 2001/2. 215-218.; *Confessio*, XXV. évf. 2001/3. 75-78.
65. ***A református Tisza István és a Debreceni Egyetem.*** *Confessio*, XXV. évf. 2001/2. 101-104. Megjelent még: ***Tisza István és a Debreceni Egyetem*** címmel. *Acta Universitatis Debreceniensis LIV. Történeti tanulmányok X.* DE Debrecen, 2002. 97-103.
66. ***A természettudományok az európaiság színvonalán. A Debreceni Református Kollégium történelmi öröksége.*** Vermes évkönyv. Vermes Miklós Fizikus Tehetségápoló Alapítvány, Sopron, 2001. 6-14.; Magyar Református Nevelés, V. évf. 6-7. szám. 2004. december.; 23-29.
67. ***A világ modern értelmezése és a keresztyén szemlélet egybecsengése.*** In: *Mivégett vagyunk.* Emlékkönyv Bolberitz Pál hatvanadik születésnapjára. *Ecclesia*, Budapest, 2001. 197-208.
68. ***The Truth of Reason and the Reality of the World.*** Research into the development of Western Civilization from the Viewpoint

- of Christian Theology and Natural Sciences. (Mit Zusammenfassung in Deutsch) In: Glaube und Denken. Jahrbuch der Karl-Heim Gesellschaft, 14. Jahrgang, 2001. Hans Schwarz (Hrsg.), Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001. 153-172.
69. **A tudományos ismeret transzformációja a teológiai gondolkodás nézőpontjából.** Confessio, XXV. évf. 2001/4. 82-86. Megjelent még *A természettudományos megismerés és a keresztyén gondolkodás kapcsolata* címmel. Várad, 2002/4. 89-93., továbbá: Magyar Professzorok III. Világtalálkozója, Gyűjteményes kötet, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, 2002. 99-104.; Debreceni Szemle XXII. évf. 4. szám, 2004/4. 535-540. (*Tudományos ismeretek – teológiai gondolkodás* címmel)
70. **Etnicitás, egyház és az Európai Unió.** In: Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. DRHE-SRTA, Debrecen-Sárospatak, 2002. 31-37.
71. **A természeti világ és az emberi értelem nyitott rendje.** Confessio, XXVI. évf. 2002/2. 85-90., valamint Várad. II. évf. 2003/5. 96-102.
72. **A World Open Upwards in Mathematics and Theology.** (Mit Zusammenfassung in Deutsch). In: Glaube und Denken. Jahrbuch der Karl-Heim Gesellschaft. 15. Jahrgang, 2002. Hrsg. Hans Schwarz. Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, Berlin, Bruxelles, New York, Oxford, Wien. 2002. 107-130.
73. **Könyvismertetés.** Végh László: Természettudomány és vallás. Ref. Egyház. LIV. évf. 11. sz. 2002. november, B/III-B/IV.
74. **Fordítás** angolról magyarra. *Hans Schwarz: A fejlődés gondolata és a keresztyén eszkatológia.* Theologiai Szemle, XLV. évf. 2002. 3. sz. 171-175.
75. **Maxwell, James Clerk.** Szócikk. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart.* Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Bd. 5. L-M. Hrsg. von Hans Dieter Betz. Mohr Siebeck Verlag, 4. neu bearbeitete Auflage, Tübingen, 2002. p. 935.
76. **Filozófiai perspektívák** - Véleményes jelentés Dr. Frank Sawyer habilitációs értekezéséről. Ref. Egyház, LV. évf. 2. sz. 2003. február, 42-43.
77. **Ethnicity, Church and European Union.** In: *Studies in Reformed Theology 7*, Eds. Eddy A.J.G. Van der Borght, Dirk van Keulen, Martien E. Brinkman, Faith and Ethnicity (Vol. 2), Meinema Zoetermeer, 2002. 150-158.

78. **Áldott kezű kőműves mester** – Kiss László emlékezete. Ref. Tiszántúl, Debrecen, 2003. március Melléklet. Megjelent még: Pedagógusok arcképcsarnoka 2003. Karácsony Sándor Neveléstörténeti Egyesület. H-B. megye, Debrecen. 136-143.
79. **Szilárd pont volt minden tekintetben.** – Pösze Lajos emlékezete. Pedagógusok arcképcsarnoka 2003. Karácsony Sándor Neveléstörténeti Egyesület. H-B. megye, Debrecen. 216-221.
80. **Könyvismertetés.** *Christoph Klein: Bosszú helyett megbocsátás.* A megbékélés kultúrájának teológiai alapvetése. (Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2003. 287. lap. Ford: Köves Gyopárka) Református Egyház, LV. évf. 11. sz. 2003. november. 266.
81. **Mi legyen a „kánaáni nyelvvvel”?** – Református Egyház, LV. évf. 12. sz. 2003. december. 281-283.
82. **A bűnmegelőzés és a keresztyén nevelési formák.** *Confessio.* XXVII. évf. 2003/3. 72-78.
83. **Sorstalanság – egy keresztyén gondolkodó szemével.** Várad. II. évf. 2003/3. 103-109.; *Confessio*, XXVII. évf. 2003/2. 116-121; Debreceni Szemle, XII. évf. 2.sz. 2004/2. 314-320.
84. **A Reformed Theological Perspective Based on the Characteristic Past and Present of Debrecen.** In: *Reformed Theology – Identity and Ecumenicity.* Editors: Wallace Alston and Michael Welker. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI and Cambridge, U.K., 2003. 190-204.
85. **„Mintha látták volna a láthatatlant...”** *Mit jelent számomra a zsidó nép?* In: „Mint folyóvíz mellé ültetett fa...” Emlékkötet Dr. Módis László professzor tiszteletére századik születésnapján. DRHE Ószövetségi füzetek, Debrecen, 2003. 105-115.
86. **A református teológia hozzájárulása a tudomány és teológia párbeszédéhez.** Várad, III. évf. 1. sz. 2004/1. 97-107.; *Theologiai Szemle*, XLVII. évf. 2004/2. 81-86.
87. **Maurice Eugene Osterhaven (1915-2004).** *A DRHE díszdoktorának emlékezete.* Ref. Tiszántúl. 2004/1. 3-4.
88. **The Nature of the Created Universe: A Survey of the Dialogue between Science and Theology by Roman Catholic, Anglican, Lutheran, and Reformed Theologians.** Glaube un Denken. Sonderband 2004. Karl Heim Gesellschaft. Verlag: Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien. 2004. 383-393.
89. **Szabírálat Hotorán Gábor „Török István küzdelme kora ideológiájával” című akadémiai pályamunkájáról.** In: Gondol-

- codó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére. DRHE, Debrecen, 2004. 137-149.
90. **Tanár és tanítvány.** Ref. Egyház, LVI. évf. 9. szám. 204-208.; In: Gondolkodó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére. DRHE, Debrecen, 2004. 137-149.; Várad, 2005/1. 87-96.
91. **Minister doctus.** A lelkipásztor mint kultúrember, szakember és tudós. In: Orando et laborando. A DRHE 2003/2004. évi értesítője a 466. tanévről. Debrecen, 2004. 125-137.
92. **Open Order of the Natural World and Human Mind: Is there a Future for the Cooperation of Natural Sciences and Christian Theology?** In: Loving God with our Mind. Essays in Honor of Wallace M. Alston. Ed. M. Welker and C. Jarvis. W. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI/Cambridge, U.K. 2004. 98-105.
93. **A rend és szabadság keresztyén gyökerei az európai civilizációban.** Várad, III. évf. 5. szám. 2004/5. 93-99., valamint a Rend és Szabadság a mindenségben kötetben, DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2005. 119-141.
94. **Sola Scriptura.** A teológia tudományos művelése tárgyának megfelelően. Theologiai Szemle, XLVIII. évf., 2005/2. 64-68. Valamint a Collegium Doctorum, MORE Doktorok Kollégiumának periodikája, I. évf. 1. sz., 2005. augusztus. 29-37.
95. **Főnyilik-e a zárt világunk?** – http://www.doczy.drk.hu/MH_megnyit_GB.htm
96. **Az ember titka.** Korreferátum Gánóczy Sándor előadásához. In: Orando et laborando. A DRHE 2004/2005. évi értesítője a 467. tanévről. Debrecen, 2005. 145-150; Várad, 2007/6. 78-82.
97. Könyvismertetés. **Emlékkötet Albert Einstein életművéről.** Albert Einstein válogatott írásai. Válogatta és az előszót írta Székely László. Typotext, Budapest, 2005. Theologiai Szemle, XLVIII. évf. 2005/4. sz. 228-230. Megjelent még **Albert Einstein válogatott írásai** címmel, Várad, 2006/2. 105-108.; Debreceni Szemle XV. évf. 2. sz. 2007/2. 277-280.
98. **Új kilátások az evangélikus-református párbeszédben – Nagygeresd, Leuenberg – Elértünk-e valamit? Várhatunk-e valamit?** Theologiai Szemle, XLIX. évf. 2006/1. 28-32.
99. **A világ nyitott!** Várad, V. évf. 2006/1. 88-92; Debreceni Szemle, XV. évf. 3. sz. 2007/3. 348-353.
100. **Munkácsy Krisztusa.** A trilógia bibliai és teológiai értelmezése. DRHE, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont. Debrecen, 2005. 32 lap. Megjelent angol nyelven: **Munkácsy's Christ. The**

- Trilogy's Biblical and Theological Interpretation.* DRHE, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont. Debrecen, 2007. 32 lap. Megjelent még a Church and Culture kötetben. Orando et laborando sorozat. DRHE, Debrecen, 2007. 93-107.
101. **God and Creation, Reformed Dogmatics, vol. 2.** by Hermann Bavinck. Book Review. Theology Today, Vol 63, Nr. 2., July 2006, 257-258.
102. **Mennyire nyitott a teológia?** In: Orando et laborando. A DRHE 2005/2006. évi értesítője a 468. tanévről. Debrecen, 2006. 131-141.
103. **Fatelessness.** In: Genius Loci. In honour of Frank Sawyer. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2006. 41-50. Eredeti cím: Sorstalanság. Ford.: Deák Lehel.
104. **Az ember „fölfelé nyitott” világa.** Theologiai Szemle, XLIX. évf. 2006/2. 70-74. Megjelent még a Romhányi Orvostalálkozók V. kötetben, Kiadja az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2006. 17-28.
105. **Debreceni ajándék a magyar kultúrának. Kálnási Árpád civis szótára.** Református Tiszántúl. Debrecen, 2007. XV. évf. 1. sz. 21-22. Megjelent még: Theologiai Szemle, L. évf. 2007/1. 61-62.; Várad 2007/9. VI. évf. 37. sz. 118-121.
106. **A zárt világ fölnyitása.** Tanulmány. In: Gaudium et corona. Tanulmánykötet Takács Zoltán tiszteletére 80. születésnapja alkalmából. Szerk.: L. Erdélyi Margit és Peres Imre. Selye János Egyetem, Komarno, 2007. 287-292.
107. **New Perspectives in the Lutheran-Reformed Dialogue.** In: Studies in Christian History and Thought: *Ecumenical and Eclectic.* Essays in Honour of Alan P. F. Sell. Paternoster, Nottingham, UK. 2007. 233-245. (Lásd: 94. tétel)
108. **Truth and Reality in Exploring the Possibilities of Christian Thought.** Omega. Indian Journal of Science and Religion. Aluva, Kerala, India. Vol. 6., No. 1, June 2007. 101-112.
109. **A „kánaáni nyelv” és a református teológiai nyelvújítás.** In: Debreceni Szemle, XV. évf. 4. szám. 2007/4. 453-465.; Isteni megszólítás ... emberi válasz. Jubileumi tanulmánykötet Eszenyeiné Széles Mária professzor tiszteletére. Partium Kiadó, Nagyvárad, 2007. 139-149.; Református Egyház, LX. Évf. 5. sz., 2008. május, 84-89.
110. **Kálvini vonások a magyarok lelki arcán I. rész: Kálvin és Debrecen.** In: Orando et laborando. A DRHE 2006/2007. évi ér-

- tesítője. 469. tanév. Szerk.: Kustár Zoltán. Debrecen, 2007. 133-142.
111. ***The World is Open***. In: ***A tudományos gondolkodás nyitottsága – Openness of the Scientific Thinking***. Szerkesztette/Editors: Gaál Botond és Végh László. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 46-60.
112. ***Könyvismertetés!*** J. Wentzel Van Huyssteen: Egyedül a világban? – Az emberi egyediség a tudományban és a teológiában. The Gifford lectures, 2004. Eerdmans, Grand Rapids, MI, USA., 2006. Pp. XVIII+347. In: ***A tudományos gondolkodás nyitottsága – Openness of the Scientific Thinking***. Szerkesztette/Editors: Gaál Botond és Végh László. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 227-231.
113. ***Book review!*** J. Wentzel Van Huyssteen: Alone in the World? – Human Uniqueness in Science and Theology. The Gifford lectures, 2004. Eerdmans, Grand Rapids, MI, USA., 2006. Pp. XVIII+347. In: ***A tudományos gondolkodás nyitottsága – Openness of the Scientific Thinking***. Szerkesztette/Editors: Gaál Botond és Végh László. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 232-236. (Lásd 108. magyarul!)
114. ***Kálvini vonások a magyarok lelki arcán***. Református Egyház, LX. Évf. 6. sz., 2008. június, 109-120.
115. ***Fordítás*** angolról magyarra. ***Iain Torrance: Polányi Mihály és a „Szentírás-értelmezés”***. In: Orando et laborando. A DRHE 2006/2007. évi értesítője. 469. tanév. Szerk.: Kustár Zoltán. Debrecen, 2007. 143-147. Megjelent még Polanyiana, 18. évf. 2009. 1-2. szám. 98-102.
116. ***Az ember titka: test, lélek, szellem***. In: Debreceni Szemle, XVII. évf. 1. szám. 2009/1. 48-59.; In: ***Az ember mint lélek***. Szerkesztette: Gaál Botond és Végh László. Tudomány és Teológia konferenciakötet. ISBN 978-963-06-6445-5. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2009.
117. ***Könyvismertetés***. Gulyás Péter Pál: Ádámcsutka – Bibliai magánnyomozás. Szerzői kiadás, Budapest, 2007. 134 lap. In: Debreceni Szemle, XVII. évf. 2. szám. 2009/2. 259-262.
118. ***The Role of Calvinist Minorities in the Cultural Life of Hungary***. In: Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe. Editor: Ábrahám Kovács. Co-Editor: Béla L. Baráth. L'Harmattan, Budapest, 2009. 195-200.
119. ***Kálvini vonások a magyarok lelki arcán***. Bővített változat. Confessio. XXXIII. évf. 1. szám. 2009/1. 66-95.; Bővebb válto-

- zat. In: Napút – Kálvin 500. XI. évf. 9. szám, 2009. november. 156-186.
120. **Csillagászat a régi Debrecenben.** In: Csillagösvényen 2009. Konferenciakötet, Berekfürdő, 2009. 71-75.
121. **Is Mathematics Able to Open the Systems of the Human Intellect?** In: Global Perspectives on Science and Spirituality. Edited by Pranab Das. Templeton Press, West Conshohocken, PA, USA, 2009. 179-190.
122. **John Calvin and the Development of Natural Sciences in Europe.** In: Doing Theology in a Global Context. A Festschrift for the Rev. Prof. Dr. Hans Schwarz on the Occasion of his 70th Birthday. Eds: Craig Nesson and Thomas Kothmann. Asian Trading Corporation, Bangalore, India, 2009. 41-46.
123. **Kálvin mint az egyházi tanok reformátora.** Debreceni Szemle, XVII. évf. 3-4. szám, 2009/3-4. 353-362.
124. **Kálvin és az európai természettudományos gondolkodás.** Debreceni Szemle, XVII. évf. 3-4. szám, 2009/3-4. 391-399.
125. **A filozófus rektor – Idősebb Tankó Béla munkássága.** In: Hajdú-Bihar Megyei Közművelődési és Könyvtári Téka, 2009/4. sz. 25-29.
126. **Az első századok krisztológiai szemléletmódja és az európai tudományos gondolkodás összefüggése.** In: Studia Theologica Debrecinensis, III. évf. 1. szám. 2010/1. 73-79.
127. **Wigner Jenő válogatott írásai. Emlékek és gondolatok egy megjelent könyv kapcsán.** Debreceni Szemle, XIX. évf. 2. szám, 2011/2. 256-260.
128. **Neumann János válogatott írásait lapozgatva.** Lapszemle. Debreceni Szemle, XIX. évf. 4. szám, 2011/4. 383-387.
129. **Darwin elméletének sorsa a protestáns egyházi tanítások körében.** Debreceni Szemle, XIX. évf. 3. szám, 2011/3. 322-324.

Szakmaspecifikus alkotások

- I. A Debreceni Református Kollégium **természettudományi gyűjteményeinek** rendezése, újbóli katalogizálása és azok egy kötetbe foglalása 1982-1987 közötti években. A következő nemzeti értéket képviselő gyűjteményekről van szó: Régi fizikai eszközök gyűjteménye, Iskolai ásványgyűjtemény, Szőnyi-féle ásványgyűjtemény, Állatgyűjtemény, Herbárium, Kőzetgyűjtemény. A **régi fizikai eszközöket** mint védetté nyilvánított gyűjteményt

- Kiss Lászlóval együtt Gaál Botond rendezte és újból katalogizálta.
2. **A Debreceni Református Hittudományi Egyetem oktatási, nevelési és tudományművelési alapelvei, szabályzatai.** DRK. Sokszorosító Iroda. Debrecen, 1993. 203 lap.
 3. **TÖRVÉNY a Magyarországi Református Egyház Felsőoktatási Intézményeiről** alapszövegének elkészítése 1995-ben. A Zsinat által elfogadott szöveg megjelent a Református Egyház hivatalos lap 1996/1. számában.
 4. **Étikai Kódex** – Készült a református közoktatási intézményekben dolgozó pedagógusok számára 1996-ban.
 5. **Presbiterek Kiskatéja** – Készült a Magyarországi Református Egyház gyülekezeteinek használatára, DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1999. 36 oldal. Második kiadásban módosított szöveggel megjelent 2006-ban a Debreceni Református Nagytemplom Könyvesboltja kiadásában.
 6. **Református vagyok** – Kiadta: Debrecen Nagytemplomi Egyházközség, Debrecen, 2003. 48 oldal. (*Recenziók:* Széles Lajos – Ref. Egyház, 2003. december; Csohány János – Harangszó, 2004. január; Fekete Károly – Ref. Tiszántúl, 2003. 4. sz.; Kustár Zoltán – Orando et laborando, A DRHE 2003/2004. évi értesítője. 215.) Második kiadásban megjelent 2006-ban módosított, aktualizált adatokkal a Debrecen Nagytemplomi Egyházközség Könyvesboltja kiadásában.
 7. **Így szól az Úr!** Ünnepi igehirdetések a Debreceni Református Kollégium legátusai számára. DRHE, Debrecen, 2004. 140 oldal.
- 8. Lektori munkák:**
- a) *Egyházak és vallások a mai Magyarországon.* Szerk.: Gesztelyi Tamás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
 - b) Éles Csaba: *A Genti Oltártól Wittenbergig, Németalföld és Németország kultúrája a 15-16. században.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
 - c) Ronald L. Hall: *Polányi Mihály a művészetről és a vallásról: Néhány kritikai reflexió a Meaning című műről.* Polanyiana, VI. évf. 1. szám. 12-21.
 - d) Bruce Haddox: *Kérdések Polányi Meaning című művéhez: Válasz Ronald Hallnak.* Polanyiana, VI. évf. 1. szám. 22-26.
 - e) Richard Gelwick: *Tudomány és valóság, vallás és Isten: Válasz Harry Prochnak.* Polanyiana, VI. évf. 1. szám. 27-42.

- f) Harry Prosch: *Polányi nézete a vallásról a Personal Knowledge-ban: Válasz Richard Gelwicknek.* Polanyiana, VI. évf. 1. szám. 43-50.
- g) Durwood Foster: *Pannenberg polányianizmusa: Válasz John Apczynskinak.* Polanyiana, VI. évf. 1. szám. 75-81.
- h) *A világunk Istené.* Hitvallási irat. (*Our World Belongs to God.* Grand Rapids, MI., USA., CRC Publication, 1987.) Sárospatak, SRTA, 2001.
- i) *A világunk Istené.* Időszerű bizonyágtétel. Kommentár. (*Our World belongs to God. A Contemporary Testimony.* CRC Publication, Grand Rapids, Michigan, 1987). SRTA, Sárospatak, 2002. 158 oldal.
- j) Thomas F. Torrance: *Einstein és Isten.* Debreceni Szemle, XIII. évf. 3. sz., 2005/3. 402-420.
- k) Kvasz László: *Az ókori világ felnyitása és a modern világ születése.* In: A tudományos gondolkodás nyitottsága. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 61-82.
- l) Hans Schwarz: *Az evolúció hatása a teológiára Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában.* In: A tudományos gondolkodás nyitottsága. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 105-132.

9. Interjúk:

- a) Madaras Lászlóné: *A keresztyén teológiai gondolkodás és a természettudományok.* Jászkunság, XLV. évf. 1999. június-augusztus. 181-186.
- b) Barbara A. Chaapel: ***Dialogue in Debrecen*** – *Science and Theology in the Work of Botond Gaal.* In: *inSpire*, Princeton Theological Seminary, Winter 2000. 19-20.
- c) Madarász Imre: *A teremtett rend értéke és óvása.* Magyar Felsőoktatás, 2000/8. 60-61.
- d) Találkozás Göncz Árpáddal a Magyar Köztársaság volt elnökével. Polanyiana, 13. kötet, 1-2. sz., 2004. Budapest. 137. és 138.

Nem tudományos közleményben megjelent, illetve nem tudományos jellegű

PUBLIKÁCIÓK

1. **Gimnáziumunk igazgatójának 25 éves jubileuma.** (Pösze Lajos) RefLap XX. évf. 1976. 29. sz. 3.
2. **Búcsúzás László Gézától.** RefLap XXIII. évf. 1979. 5. sz.. 3.
3. **Bartha püspök látogatása a Gimnáziumunkban.** RefLap XXIV. évf. 1980. 3. sz. 3.
4. **Szívesen adta tovább a tudást és a szeretetet.** Rábold Gáborné tanári portréja. RefLap XXIV. évf. 1980. 47. sz. 3.
5. **Istennek erős embere:** Nagy Géza tanár 70 éves. RefLap XXV. évf. 1981. 9. sz. 4.
6. **Csendesnapok a Református Gimnáziumunkban.** RefLap XXV. évf. 1981. 9. sz. 5.
7. **A Debreceni Kollégium baráti körének találkozója.** RefLap XXV. évf. 1981. 20. sz. 3.
8. **Hildenben jártunk.** RefLap XXV. évf. 1981. 46. sz. 3.
9. **Hagyományfelújító kezdeményezés.** RefLap XXV. évf. 1981. 47. sz. 5.
10. **A debreceni Református Gimnázium 1979-80. tanéve.** RefEgyház XXXIII. évf. 1981. 9. sz. 193-196.
11. **60 év a Kollégiumban.** Rábold Gábor köszöntése. RefLap 1981.
12. **A hildeni Bonhoeffer Gymnasium.** RefLap XXVI. évf. 1982. 49. sz. 5.
13. **A Debreceni Kollégium sokrétű ifjúsága.** Képes Kálvin Kalendárium, 1982. 134-137.
14. **Közösségre nevelés az evangélium szellemében.** RefEgyház XXXIV. évf. 1982. 8. sz. 170-172.
15. **Jelentés a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának 1981/82. tanévéről.** RefEgyház XXXV. évf. 1983. 9. sz. 193-197.
16. **Az élet istentiszteletére nevelünk.** Képes Kálvin Kalendárium, 1984. 155-157.
17. **Igazgatói jelentés a 445. és 446. tanévről.** A DRK Gimnáziumának évkönyve az 1982/83 – 1983/84. iskolai évről. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1984. 7-14.
18. **Nemes hagyomány jegyében – A Debreceni Református Gimnázium nevelési szempontjai.** DRK Gimnáziumának évkönyve 1982-84. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1984. 377-391.

19. **Ajánlás a Vad vizek futása...** című könyvhöz. Szerző: Budai Balogh Sándor. Mozaikok Szabó Dezső kolozsvári életéből. Református Zsinati Iroda, Budapest, 1984. 9-12.
20. **Mit tehetnek a nevelők a hagyományok felújításáért és megszerettetéséért?** In: Diák hagyományaink. Debrecen, 1984. 65-67.
21. **Örömmel az ifjúsághoz.** RefLap XXIX. évf. 1985. 39. sz. 3.
22. **Beszámoló a Debreceni Kollégium 1983. évi munkájáról.** Képes Kálvin Kalendárium, 1985. 156-158.
23. **Előszó.** A DRK Gimnáziumának évkönyve az 1984/85 – 1985/86. iskolai évről. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1986. 7.
24. **Bepillantás iskolánk 447. és 448. tanévének munkájába.** DRK Gimnáziumának évkönyve 1984-86. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1986. 9-19.
25. **Derűs történetek iskolánk életéből.** DRK Gimnáziumának évkönyve 1984-86. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1986. 201-211.
26. **A nevelés magvetés.** Képes Kálvin Kalendárium, 1986. 146-148.
27. **Az Eötvös Lóránd Fizikai Társulat új alelnöke: Dr. Nagy Mihály.** RefLap XXX. évf. 1986. 3. sz. 6.
28. **Örökség, tudomány, nevelés.** Képes Kálvin Kalendárium, 1987. 140-144.
29. **Hit és természettudomány.** RefLap XXXI. évf. 1987. 4. sz. 3.
30. **A Református Gimnázium egyházi jellege.** Képes Kálvin Kalendárium, 1988. 114-118.
31. **Előszó.** A DRK Gimnáziumának évkönyve az 1986/87 – 1987/88. iskolai évről. Jubileumi Kiadás. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1988. 7.
32. **A természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. Fő korszakok és azok jellemzése.** DRK Gimnáziumának évkönyve 1986-88. Jubileumi Kiadás. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1988. 157-180.
33. **Derűs történetek iskolánk életéből.** DRK Gimnáziumának évkönyve 1986-88. Jubileumi Kiadás. DRK Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1988. 301-308.
34. **Termette bőven a tudományok hőseit.** 450 éves a Debreceni Református Kollégium. Debrecen, 1988. 45. sz. 10.
35. **A Kollégium története egygé fonódott Debrecen város életével.** Interjú 450 éves a Református Kollégium főcímmel. Hajdú-Bihari Napló, XLV. évf. 269. sz. 1988. november 11. 3.
36. **Tóth Béla köszöntése 80. születésnapján.** Kurír, 1988.???

37. ***A Debreceni Kollégium intézményeinek legfontosabb feladatai.*** Képes Kálvin Kalendárium, 1989. 133-136.
38. ***A teológia az Universitasban.*** Riport. Egyetemi Élet, XXVIII. évf. 1989. november.
39. ***Orando et laborando!*** Protestánsok és a nemzeti művelődés. Interjú. Magyar Hírlap, 1989. XI. 24. Kultúra rovat, 9.
40. ***A Debreceni Kollégium egy éve.*** Képes Kálvin Kalendárium, 1990. 125-130.
41. ***Rózsai Tivadar emlékezete – Előszó helyett.*** In: Rózsai Tivadar: Bibliaismertetés jegyzet. 3. kiadás. DRK Nyomdája, Debrecen, 1990. és 4. kiadás. DRK Nyomdája, Debrecen, 1998.
42. ***Körlevél az erdélyi magyarságért.*** Magyarul és angolul. Megjelent Hollandiában. 1990.
43. ***A vasárnapi iskoláról.*** Nagytemplomi Gyülekezeti Élet, 1991. 26. oldal
44. ***Debrecen nélkül ez az ország nem lehetne ott, ahol van...*** Simor Katalin riportja Dr. Gaál Botond professzorral. Debreceni Krónika. I. 1990. 43. sz. 3.
45. ***Adottságainkkal Oxfordot teremthetünk.*** Széles Tamás riportja Dr. Gaál Botonddal., Egyetemi Élet, XXIX. évf. 1990. X. 5. 2. sz. 3.
46. ***M. Eugene Osterhaven díszdoktori laudációja.*** RefLap XXXIV. évf. 1990. 40. sz. 3.
47. ***Tiszta és mélységes vágyakozással.*** Előszó Fukk Lóránt verseskötetéhez. DRK. Sokszorosító Iroda. Debrecen, 1990.
48. ***Az Universitas visszaállítása Debrecenben.*** Képes Kálvin Kalendárium, 1991. 113-115.
49. ***Természettudományos képzés a Kollégiumban.*** Iskolakultúra: 450 év, 1438-1988. Hajdú-Bihari Pedagógiai Intézet Nyomdája, Debrecen, 1992. 34-40.
50. ***Természettudósok és teológusok találkozója Debrecenben.*** Debreceni Szemle, I. évf. 1993/1.
51. ***Szűcs József doktori laudációja.*** RefLap XXXVII. évf. 1993. 31. sz. 5.
52. ***Nem magyar pap temette Horthy Miklóst.*** Hírmondó. KDNP Tiszántúli Lapja. II. évf. 1993. 5. sz. 12.
53. ***Az egzakt tudományok metodológiája és a trinitástan James Clerk Maxwell gondolkodásában.*** MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének Közleményei, Rím nyomda, Nyíregyháza, 1993. 74.
54. ***A Debreceni Akadémiai Bizottság közgyűlése.*** Debreceni Szemle, II. évf. 1994/1.

55. ***In memoriam Szabó István (1913-1993)***. Református Tiszántúl, 1994. 1.sz. 7.
56. ***Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája és a Biblia***. Református Tiszántúl, 1994. 1. sz. 13.
57. ***Vezető tudósok nemzetközi találkozója Debrecenben***. Debreceni Szemle, 1994/3.
58. ***A reformáció csengeri kisugárzása a múltban és a jelenben***. Református Tiszántúl, 1994. 4.sz. 18.
59. ***Hét kérdés, hét válasz***. Interjú Gaál Botonddal a Munkácsy-trilógiáról. H-B-i Napló, Vasárnap. 1994. március 5. 5.
60. ***A DAB szak- és munkabizottságainak tevékenysége 1994-ben***. Debreceni Szemle, III. évf. 1995/1.
61. ***Sarkadi Nagy Mária diakonissza emlékezete***. Kollégiumi Hírmondó, III. évf. 10. sz. 1994. december, 2. oldal.; Református Tiszántúl, 1995. 1.sz. 14.
62. ***Az egyetemmel alakulás márványtáblája a Református Kollégiumban. Ünnepi beszéd***. Református Tiszántúl, 1995. 1.sz. 22.
63. ***A „Török-dogmatika”***. In: *Laus Deo*: Hálakötet egy professzorért – Török István emlékkönyv. DRHE Önképzőköri Társulat Füzetei, 1995. 10. sz. 59-62.
64. ***Köszöntő*** – Török István köszöntése 90. születésnapján. In: *Laus Deo*, DRHE, 1995. 4.
65. ***Tajvani presbiteriánusok között***. RefLap XL. évf. 1996. 31. sz. 3.
66. ***M. E. Osterhaven: Az egyház hite – Történelmi fejlődés református nézőpontból***. Református Tiszántúl, 1996. 1.sz. 21. (Czeglédy Sándorral együtt)
67. ***M. Eugene Osterhaven: Az egyház hite – Történelmi fejlődés református nézőpontból. Fordítók előszava***. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 6-8. (Czeglédy Sándorral együtt)
68. ***A DAB szak- és munkabizottságainak tevékenysége az 1995. évben***. Debreceni Szemle, IV. évf. 1996/3.
69. ***Példaadó elődök nyomában***. Tóth Kálmán emlékezete. RefLap XLI. évf. 1997. 26. sz. 4. (Rövidített szöveg.)
70. ***Szatmárban járt a DAB vezetősége***. Debreceni Szemle, V. évf. 1997/1.
71. ***A DAB szak- és munkabizottságainak tevékenysége az 1996. évben***. Debreceni Szemle, V. évf. 1997/1.
72. ***Vezető tudósok harmadik nemzetközi regionális találkozója Debrecenben***. Debreceni Szemle, V. évf. 1997/3-4.

73. **A hűséges szolga mindenkor épít.** In: A Mester utcai gyülekezet története az emlékezés tükrében 1938-1998. DRK Nyomdája, Debrecen, 1998. 24-28.
74. **Gondolatok Dr. Felsőöry Attiláról.** A Debreceni Református Teológiai Akadémia (DRTA) évkönyve az 1992/93 – 1993/94. akadémiai évről, Debrecen, 1995. 26-29. (magyar, angol és német nyelven)
75. **Hatvani István Teológiai Kutatóközpont.** DRTA évkönyv 1992-94. Debrecen, 1995. 34-35.
76. **Az európa-gondolat a felsőoktatásban és a tudományos kutatásban.** DRTA évkönyv 1992-94. Debrecen, 1995. 48-53.
77. **Ha emberek vagy angyalok nyelvén szólok is!** 1 Kor 13. Igehirdetés Nagy János temetésén. In: Emlékezés Nagy Jánosra. Hajdú-Bihar Megyei Neveléstörténeti Egyesület, Debrecen, 2000. 92-96.
78. **Az Úrnak kegyelmességéről emlékezem.** Igehirdetés - Ézs 63,7. Igehirdető – Az Erdélyi Református Egyházkerület folyóirata. VI. évf. Kolozsvár, 1995. 5. sz. 223-227.
79. **Hítből hitbe.** Igehirdetés – Jer 32,6-10kk. Igehirdető – Az Erdélyi Református Egyházkerület folyóirata. VIII. évf. Kolozsvár, 1997. 10. sz. 522-525.
80. **Szabadság és rabság a Krisztusban.** Igehirdetés – 2 Kor 8,1-9. Igehirdető – Az Erdélyi Református Egyházkerület folyóirata. VIII. évf. Kolozsvár, 1997. 11. sz. 559-560. Megjelent még *Az Ige fényénél* c. kötetben, Nagytemplom, Debrecen, 1996. 154-156.
81. **Az idő üzenete.** Zsolt 88,11-14. Igehirdetés. In: *Az Ige fényénél.* Nagytemplom, Debrecen, 1996. 145-146.
82. **Mintha látták volna a láthatatlant! Mit jelent számomra a zsidó nép?** Barátság. IV. évf. 1997. 6. sz. 1951-52. (Részletek a teljes szövegből!)
83. **Hétköznapi történet.** Kép Wigner Jenővel és feleségével. (Lejegyezte: Pallai János), Hajdú-Bihari Napló, Hét végi magazin, 207. sz. 1997. december 20.
84. **In memoriam Dr. Tóth Kálmán (1906-1997)** In: DRK Gimnáziumának évkönyve az 1996/97 – 1997/98. iskolai évről. DRK Nyomda, Debrecen, 1998. 56-57. (Teljes szöveg.)
85. **A DAB szakbizottságainak és munkabizottságainak tevékenysége az 1997. évben.** Debreceni Szemle, VI. évf. 1998/1.
86. **Hol tart Debrecenben a doktori képzés?** Debreceni Szemle, 1998/2.
87. **A régió tudományos életét szervezi.** Interjú. Tiszántúli Képes Kalendárium, 1999. 109-111.

88. **A Magyar Tudomány Napja – a DAB ünnepi rendezvényei.** Debreceni Szemle, VII. évf. 1999/1.
89. **Szj Rezsőnek szolgatársi szeretettel.** Emmaus, Bács-Kiskúnsági Református Egyházmegye lapja, 1999. XI. évf. 2. sz. 4.
90. **A DAB szakbizottságainak és munkabizottságainak tevékenysége az 1998. évben.** Debreceni Szemle, VII. évf. 1999/2.
91. **Református Dogmatika** (Kocsis Elemér könyvének ismertetése). Református Tiszántúl, 1999. 3. sz. 19.
92. **Egy díszdoktorunk példaadó munkássága.** Princetoni könyv Thomas W. Gillespie tiszteletére. RefLap XLIV. évf. 2000. 21. sz. 8.
93. **Konferencia Párizsban a hittudományról és a természettudományról.** RefLap XLIV. évf. 2000. 21. sz. 5.
94. **Tudomány és teológia konferencia ..** RefLap XLIV. évf. 2000.
95. **Tőkés Lászlóért fáklyás felvonulás.** Erdélyi Magyarság. 2000/szept-okt.
96. **Mészáros István laudációja.** Ref. Tiszántúl, VIII. évf. 2000/5. 9.
97. **„Légyen azért dicséretes emlékezete Ruyter Mihálynak a magyarok előtt!”** Gályarab hithőseinkről. Nagytemplomi Gyülekezeti Élet, XII. évf. 2001/1. 5-8.
98. **Egy jóbarát gondolatai Széles Lajos fotókiállításán.** Nagytemplomi Gyülekezeti Élet, XII. évf. 2001/1. 36-39.
99. **Zeeheld bevrijdde predikanten van de galeien – Hongaren eren tot op de dag van vandaag Michiel de Ruyter.** Centraal Weekblad, Kerkelijk Opinieblad, Nederland, XLIX. évf. 17. sz. 2001. április 27. 7.
100. **Békefy Lajos laudációja.** Ref. Tiszántúl, 2001. május, IX. évf. 6-7.
101. **Magna opera Domini.** Ighirdetés – Zsolt 111:2. Ref. Tiszántúl, 2001. május, IX. évf. 5.
102. **Open Dialogue between Science and Theology in Hungary.** ESSSAT-News. European Society for the Study of Science and Theology. 11:2, June 2001. 3-5.
103. **A debreceni természettudományi oktatás az európaiság színvonalán – Történeti visszatekintés.** MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete. 10. közgyűlés előadásainak összefoglalói, Nyíregyháza, 2001. 108.
104. **Dr. Németh Dávid bemutatása.** Ref. Tiszántúl, IX. évf. 2001/6. 4.
105. **Levél a Mátészalkai Művészetbarát Egyesület elnökének.** Mécsvilág, II. évf. 1. sz. 2002. március. 7. oldal.
106. **Könyvismertetés. Farkas Gyula: A Biblia biológus szemmel.** Nagytemplomi Gyülekezeti Élet. 2002. Húsvét.

107. **Scientists and theologians meet again in Debrecen, Hungary: November 9, 2001.** ESSSAT News, 12:1 (March 2002).
108. **Dr. Sung-Kuh Chung díszdoktor laudációja.** Ref. Tiszántúl, 2002. november, X. évf. 4-5. sz. 5.
109. **Dr. Laurence Frank Sawyer habitált doktor laudációja.** Ref. Tiszántúl, 2002. november, X. évf. 4-5. sz. 5.
110. **Könyvismertetés.** Középkori református templomaink. Lőrincz Zoltán - Hapák József: Tedd templomoddá Istenem! című könyv ismertetése. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2002/4. 466-468.
111. **Ajánlás.** Frank Sawyer: Filozófiai perspektívák – reneszánsz, reformáció, felvilágosodás – III. kötet. SRTA, Sárospatak, 2002.
112. **Szigethy Béla (1934-2003).** Megemlékezés. Ref. Tiszántúl, XI. évf. 5-6. sz. 2003. december; 12.
113. **Dr. Fabiny Tamás habitált doktor laudációja.** Ref. Tiszántúl, 2004/2. XII. évf. 2.sz. 5.
114. **Dr. Pótor Imre habitált doktor laudációja.** Ref. Tiszántúl, 2004/2. XII. évf. 2.sz. 5.
115. **Dr. Michael Welker díszdoktor laudációja.** Ref. Tiszántúl, 2004/2. XII. évf. 2. sz. 6.
116. **Új élet a feltámadásban.** Debrecen, VI. évf. 19. sz. Pünkösdi szám, 2004. május 26. 3. Bővebb változat: **Érdeemes-e megnézni a passiót?** Ref. Egyház LVI. évf. 7-8. sz. 2004. július-augusztus; 191.; Ref. Tiszántúl, XII. évf. 3-4. sz. 2004. 9-10.; **Mel Gibson passiója.** In: Orando et laborando, DRHE 2003/2004. évi értesítője a 466. tanévről. Debrecen, 2004. 221-222.
117. **Beszámoló a DRHE Doktori Iskolájának munkájáról.** In: Orando et laborando. A DRHE 2003/2004. évi értesítője a 466. tanévről, Debrecen, 2004. 47-49.
118. **Tőkés Lászlóért mondott beszédem története.** (1989. december 18-án) Kút, Temesvári Református Lap, 2004. december 16.
119. **Tőkés Lászlóért mondott beszédem.** (1989. december 18-án) Kút, Temesvári Református Lap, 2004. december 16.
120. **A legáció.** Gaál Botond: Az Így szól az Úr! című kötet hátlapján. DRHE, Debrecen, 2004.
121. **Egy szelíd lelkű erdélyi magyar.** In: Emlékezés Gazda Lászlóra. Karácsony Sándor Neveléstörténeti Egyesület, Debrecen, 2004.
122. **In memoriam Dr. Pap Zoltánné Dr. Ormós Erzsébet.** (Temetési igehirdetés részlete.) Dóczy Gimnázium évkönyve 2002-2005. tan évekről. DRK Dóczy Gimnáziuma, Debrecen, 2005. 98-100.
123. **Az embernek is van igazi helye.** Karácsonyi kibocsátó igehirdetés a Dóczy Gimnáziumban, 2003. december 20-án. Dóczy Gim-

- názium évkönyve 2002-2005. tanévekről. DRK Dóczy Gimnáziuma, Debrecen, 2005. 131-135.
124. **Főnyilik-e a zárt világunk?** Megnyitóbeszéd Kérdő Kálmán matematika tankönyvkiállításán 2005. március 18-án a Dóczy Gimnáziumban. http://www.doczy.drk.hu/Marothi_H.htm webcímen.
125. **Beszámoló a DRHE Doktori Iskolájának működéséről a 2004/2005.** tanévben. In: Orando et laborando. DRHE 2004/2005. évi értesítője a 467. tanévről, Debrecen, 2005. 35-36.
126. **Meditáció** az 1Jn 5,4-10-hez. In: Lenkeyné Semsey Klára: Az eljövendő világ erejével e világban – János apostol leveleinek magyarázata. Kálvin Kiadó, Budapest, 2005. 218-219.
127. **Beszámoló a DRHE Doktori Iskolájának működéséről a 2005/2006.** tanévben. In: Orando et laborando. DRHE 2005/2006. évi értesítője a 468. tanévről, Debrecen, 2006. 29-30.
128. **Dr. Iain R. Torrance** díszdoktori laudációja. Református Tiszántúl, XIV. évf. 6. sz. 2006. december; 4.
129. **Dr. Hans Schwarz** díszdoktori laudációja. Református Tiszántúl, XIV. évf. 6. sz. 2006. december; 5.
130. **Ha reformátusok vagyunk, akkor ... Gondolatok a nemzeti ünnep előtt.** Vezércikk. Reformátusok Lapja. LI. Évf. 10. sz. 2007. március 11. 1. és 3. oldal.
131. **Munkácsy' Christ.** Magyar Egyház Magyar Church. Az Amerikai Magyar Református Egyház Hivatalos Lapja. Vol. 86. No. 1.2. 2007. január-június. 4-6.
132. **Munkácsy Krisztusa.** Magyar Egyház Magyar Church. Az Amerikai Magyar Református Egyház Hivatalos Lapja. Vol. 86. No. 1.2. 2007. január-június. 14-16.
133. **Munkácsy' Christ.** Magyar Egyház Magyar Church. Az Amerikai Magyar Református Egyház Hivatalos Lapja. Vol. 86. No. 3. 4. 2007. július-december. 4-7.
134. **Munkácsy Krisztusa.** Magyar Egyház Magyar Church. Az Amerikai Magyar Református Egyház Hivatalos Lapja. Vol. 86. No. 3. 4. 2007. július-december. 16-19.
135. **Munkácsy Krisztusa.** *A trilógia bibliai és teológiai értelmezése.* Reformátusok Lapja. LI. évf. 14. sz. 2007. április 8. Húsvéti szám. 4.
136. **Az egyetemi szabadságról.** Interjú. Partiumi Közlöny. XVII. évf. 3. sz. 2007. március 30. 16. oldal.
137. **Beszámoló a DRHE Doktori Iskolájának működéséről.** In: Orando et laborando. A DRHE 2006/2007. évi értesítője. 469. tanév. Szerk.: Kustár Zoltán. Debrecen, 2007. 29-31.

138. **Opening address and greetings – Karl Barth Research Institute.** In: Ist die Theologie Karl Barths noch aktuell? Időszerű-e még Karl Barth teológiája? DRHE Barth Kutatóintézet kiadványa 2. Debrecen, 2008. 9-11.
139. **Köszöntő beszéd a Karl Barth Kutatóintézet megnyitásán.** In: Ist die Theologie Karl Barths noch aktuell? Időszerű-e még Karl Barth teológiája? DRHE Barth Kutatóintézet kiadványa 2. Debrecen, 2008. 59-61. (A 134. angol szöveg magyar megfelelője.)
140. **Thomas F. Torrance (1913-2007)** emlékezete. Ref. Lap. 2008. január 6. LII. évf. 1. sz. 8.
141. **Letter of Welcome to the Dietrich Bonhoeffer Research Center for Public Theology from Debrecen, Hungary.** www.uni-bamberg.de/ev-syst/
142. **Hítből hitbe.** Igehirdetés Jer 32,6-10; 15 alapján. Nagytemplomi Gyülekezeti Élet. XIX. évf. 2008/3. szám. 2-7.
143. **Egy eleve elrendelt élet a kettős magyar sorsban.** Bertalan Imre emlékezete. Washinton,DC. 2008. szeptember 6. www.refwashington.org
144. **Kálvini vonások a magyarok lelki arcán.** Szeretetnaptár 2009. XV. évf. Deregyői Református Keresztyén Gyülekezet (Felvidék)
145. **„Pecsételd be a tanítást a tanítványaimba!”** In: Kié az oktatáskutatás? Köszöntő Kozma Tamás 70. születésnapjára. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2009. 9-12.
146. **Beszámoló a Doktori Iskola működéséről.** In: Orando et laborando. A DRHE 2007/2008. évi értesítője. 470. tanév. Szerk.: Gonda László. Debrecen, 2008. 37-40.
147. **A keresztyén gondolkodás és a természettudomány harmóniája.** Interjú. Új Közlöny. A DRHE ifjúsági folyóirata. II. évf. 2. szám. 2009. június, 3-4.
148. **Doktoravatás.** Elnöki bevezető szavak. Református Tiszántúl, XVII. évf. 4. sz. Debrecen, 2009. 5.
149. **Borsi Attila János laudáció.** Református Tiszántúl, XVII. évf. 5. sz. Debrecen, 2009. 7.; In: Orando et laborando. A DRHE 2008/2009. évi értesítője. 470. tanév. Szerk.: Baráth Béla és Gonda László. Debrecen, 2010. 103.
150. **Németh Tamás laudáció.** Református Tiszántúl, XVII. évf. 5. sz. Debrecen, 2009. 8-9.; In: Orando et laborando. A DRHE 2008/2009. évi értesítője. 470. tanév. Szerk.: Baráth Béla és Gonda László. Debrecen, 2010. 107-108.
151. **Pálfi József laudáció.** Református Tiszántúl, XVII. évf. 5. sz. Debrecen, 2009. 9.; In: Orando et laborando. A DRHE 2008/2009.

- évi értesítője. 470. tanév. Szerk.: Baráth Béla és Gonda László. Debrecen, 2010. 109-110.
152. **Püsök Sarolta laudáció.** Református Tiszántúl, XVII. évf. 6. sz. Debrecen, 2009. 3.; In: Orando et laborando. A DRHE 2008/2009. évi értesítője. 470. tanév. Szerk.: Baráth Béla és Gonda László. Debrecen, 2010. 110-111.
153. **Ajánlás Pálfi József.** Református felsőoktatás Erdélyben című könyvéhez. Doktori értekezés. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2009. IX-X.
154. **Beszámoló a doktori iskola működéséről.** In: Orando et laborando. A DRHE 2008/2009. évi értesítője. 470. tanév. Szerk.: Baráth Béla és Gonda László. Debrecen, 2010. 31-38.
155. **Bevezető gondolatok tanítványaim munkájához.** In: *Kálvin kútjából merítve*, szerk. GAÁL Botond és KOVÁCS Ábrahám (Debrecen: Kapitális Nyomda, 2009). 11-14.
156. **Ajánlás Püsök Sarolta:** Sören Kiekegaard teológiájának súlypontjai című könyvéhez. Doktori értekezés. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2010. 7.
157. **Tiszántúl szíve: Debrecen mint lelki-szellemi központ.** In: Kárpát-medencei imanap 2010. december 5. Tiszántúl.
158. **Könyvismertetés.** Fekete Károly: A Barmeni Teológiai Nyilatkozat Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához. Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. A/5. 163 oldal. Debreceni Szemle, XIX. évf. 2011/1. 107-108.
159. **Porzolt Istvánné emlékezete.** Református Tiszántúl, XIX. évf. 1. sz. Debrecen, 2011. 18.
160. **Pásztori Kupán István laudáció.** Református Tiszántúl, XVIII. évf. 3. sz. Debrecen, 2010.
161. **Nagy Géza tanár úr.** Református Tiszántúl, XIX. évf. 3. sz. Debrecen, 2011. 11-13.
162. **Czeplédi Péter napok Léván** Református Tiszántúl, XIX. évf. 3. sz. 23. Debrecen, 2011. 11. (Ez Gaál Botondné helyett, Gaál Botond szerzősége alatt van feltüntetve tévedésből.)

KOVÁCS ÁBRAHÁM ÉLETRAJZA ÉS PUBLIKÁCIÓI

ÉLETRAJZ

Született a Békés megyei Gyulán 1971. május 18-án. Nőtlen. Lakcíme: 4032 Debrecen, Poroszlay u. 20 I. 4. Címe: 4044 Debrecen, Kálvin tér 16. Telefon/Fax: (52)-414-744, mellék: 11962; E-mail: abraham.kovacs@ptsem.edu

Iskolai végzettség

Az általános iskolát Fehérgyarmaton, Recskén majd ismét visszatérve Szatmárba, Fehérgyarmaton végezte 1977 és 1984 között, a középiskolát a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1985-től 1989-ig. Itt érettségizett 1989-ben. Ugyanabban az évben a Magyar Néphadseregbe vonult be egy éves sorkatonai szolgálatra Ceglédre. A Debreceni Református Teológiai Akadémián teológiát tanult 1990-1997 között. 1991-ben ösztöndíjat nyert a Christian English Language School-ba, ahol egy év alatt letette az angol Cambridge Proficiency felsőfokú nyelvvizsgát. 1992-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen **történelem-angol** szakra nyert felvételt. A történelem tanári szakot (1992-1997) párhuzamosan végezte nappali szakon teológiai tanulmányai mellett. Tanulmányi eredményei elismeréseként egy évet az Edinburghi Egyetemen tanult az 1995/1996-os tanévben. **Teológiai és történelem tanári diplomát** 1997-ben szerzett és így a diákok közül elsőként végezte a két nappali szakot egyszerre a teológia történetében 40 év után. Az 1997/98. tanévben a Princetoni Teológiai Szemináriumban és a Princetoni Egyetemen tanult, ahol 1998 májusában megszerezte a **Th.M. oklevelet**. 1997-ben Debrecenben letette az első, 1998-ban a második lelkészképesítő vizsgát, melynek alapján **református lelkészi oklevelet** kapott.

Foglalkozás, tisztségek

Az 1992-1997 között a debreceni Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) alelnöke. 1995-97 között a KIE országos alelnöke. 2003-tól a Magyarországi Református Egyház (MRE) Doktorok Kollégiuma Missziológiai szekciójának titkára 2009-ig. 2003-tól a Protestáns Missziológiai Tanulmányi Intézet tudományos munkatársa 2006 augusztusáig. 2004-től a CEEAMS titkára. 2005-ben a Magyar Vallástudományi Társaság titkárnak választották meg. 2008-tól már főtitkárként tevékenykedik tovább és

kiemelkedő szerepe volt az EASR (European Association for the Study of Religion) 10. jubileumi konferenciájának Magyarországra való hozatalában és megszervezésében. 2005-ben megválasztják a Langham International European Regional Council titkárának. Ugyanebben az évben a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, valamint a Közép-kelet Európai Reformáció és Protestantizmus Kutatóintézet tudományos munkatársa lesz. 2008-tól a DAB Vallástudományi Munkabizottságának titkára Gaál Botond professzor elnöksége mellett. 2010-től a MRE Doktorok Kollégiuma Vallástudományi Szekciójának elnöke.

Jelenleg a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Dogmatikai Tanszékének habilitált egyetemi adjunktusa, ahol 2005-től oktat.

Tagság (itthon)

1. Magyarországi Vallástudományi Társaság, főtítkár (MTA NKI)
2. Magyar Tudományos Akadémia, köztestületi tag
3. DAB, hit- és vallástudományi munkabizottság, titkár
4. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont,
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
5. Közép-kelet Európai Reformáció és Protestantizmus Kutató Intézet,
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
6. Magyarországi Református Egyház, Doktorok Kollégiuma, köztestületi tag
7. Magyarországi Református Egyház, Doktorok Kollégiuma, Vallástudományi Szekció, elnök
8. Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma, rendszeres teológiai és egyháztörténeti szekciók tag
9. Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, Vallásközi Dialógus Bizottság, tag

Tagság (külföld)

1. North American Paul Tillich Society, USA, tag
2. European Society for the Study of Science and Theology (EASSTh), tag
3. Central and Eastern European Association for Mission Studies (CEEAMS),
titkár
4. Ecclesiastical History Society (EHS), Nagy Britannia, tag

5. Scottish Church History Society (SCHS), Skócia, tag
6. British Association for the Study of Religion (BASR), tag
7. American Academy of Religion (AAR), USA, tag
8. ISORECEA, tag

Tudományos fokozat

2003-ban szerezte meg teológiából a **Ph.D. doktori** fokozatot *summa cum laude* minősítéssel az **Edinburghi Egyetemen Skóciában**. Ezután 2011-ben a **Dr. habil és az egyetemi magántanári** címet is megszerezte a budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetemen rendszeres teológiából.

Kutatás, tevékenységi kör

Kiemelten foglalkozik a keresztyén teológián belül a hagyományos és liberális vallástudományi teológia kapcsolatával, a teológia és a világvalóságok teológiájának kapcsolatával. Fő érdeklődési körei közé tartozik a krisztológia és eszkatológia. Számos munkát írt a zsidómisszió, a millennializmus és az eszkatológia témaköreiben. A teológiai tudományokban a történelmi végzettségét és vallástörténelmi szakmai ismereteit kiválóan kamatoztatta ösztöndíjas kutatásai révén. Foglalkozott a magyar protestáns 19. századi teológiatörténettel, amelyből alap kutatások után könyvet írt. A zsidó keresztyén polémia, a protestáns hitvallások és a skót és magyar, valamint angolszász (angol és amerikai) és magyar teológia-, társadalom- és szellemtörténetnek meghatározó kutatója. Jelenleg, többek közt az összehasonlító vallásteológiák szakterületét kutatja, amelynek 1997-től legelső kutatói közé sorolható.

Kigondolója és elindítója a **Vallástudományi Könyvtár** sorozatnak, amelyet Magyar Vallástudományi Társaság és a L'Harmattan Kiadó 2010-től jelentet meg. Ez a sorozat komoly szakmai munka után 2011-re már 5 könyvet jelentetett meg. A Hatvani István Teológiai Kutatóközpont sorozatainak (**Tudomány és Teológia, Kálvinizmus és teológia**) szerkesztésében részt vesz.

Előadások külföldön:

- 2011 Vienna University, Austria, vendégoktató
- 2010 University of Edinburgh, vendégelőadó
- 2010 Yale-Edinburgh konferencia, Edinburgh, Skócia, előadás

2009 Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár vendégoktató
 2008 Yale University, USA, vendéglőadó
 2008 Austin Presbyterian Theological Seminary, Austin USA,
 vendéglőadó
 2008 Vienna University, Austria, vendégoktató
 2007 Osijek-Eszék, Evangelical Theological Seminary, Horvátország,
 vendégoktató
 2005 Edinburgh University, Skócia, vendéglőadó
 2003 AAR, Atlanta, USA
 2003 EASR, Bergen, Norvégia
 2002 EASR, Párizs, Franciaország
 2001 EASR, Cambridge, Egyesült Királyság
 1999 Wroclaw, Lengyelország

Hazai elismerések és ösztöndíjak

2008-2011 Bolyai János ösztöndíj, Magyar Tudományos Akadémia
 2010 MTA, Magyar Ösztöndíj Bizottság Eötvös ösztöndíjas,
 Skócia
 2006-2007 Deák Ferenc ösztöndíj, Oktatási Minisztérium
 2005-2006 Habsburg Történelmi Intézet, Budapest
 2004 MTA, Magyar Ösztöndíj Bizottság Eötvös ösztöndíjas,
 Nagy Britannia
 1995-1997 Kossuth Lajos Tudományegyetem, demonstrátor Pro
 Regione díjas
 1995 Civitas Debreceni városi ösztöndíj
 1995-1996 Debreceni Universitas ösztöndíjas
 1995 OTDK országos 3. helyezés (történelem szekció)

Külföldi elismerések és ösztöndíjak

2010 Royal Society of Edinburgh, Edinburgh, Scotland
 2008 Fulbright Scholarship, Princeton, USA
 2008 Collegium Hungaricum, Bécs, Ausztria
 2006 Carnegie Fellowship, Nagy Britannia
 2005 Andrew F. Mellon Fellowship, IASH, Skócia
 1999-2003 Overseas Research Scholarship, Nagy Britannia
 2001, 2002 Tübingeni Egyetem ösztöndíja, Németország
 1997-98 Princeton Theological Seminary ösztöndíja, Princeton,
 USA
 1995-96 Tempus ösztöndíj, Skócia

PUBLIKÁCIÓK

Könyvek (ittthon) önálló monográfiák és szerkesztett kötetek

1. **Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára** szerk. Fekete Károly-Kustár Zoltán-Kovács Ábrahám *Acta theologica Debrecinensis* 2. (Debrecen: DRHE: 2011). 555. pp.
2. **Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával** (Budapest: L'Harmattan, 2010), 230 pp.
3. **Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről**, szerk. HOPPÁL Mihály és KOVÁCS Ábrahám, Vallástudományi Könyvtár I. (Budapest: L'Harmattan, 2010), pp. 154.
4. **Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe**, ed. by Ábrahám KOVÁCS, co-edited by Béla BARÁTH (Budapest: L'Harmattan, 2009), 295 pp.
5. **Kálvin kútjából merítve**, szerk. GAÁL Botond és KOVÁCS Ábrahám (Debrecen: HITEK, 2009), 187. pp.
6. **A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története 1858-1869 - The History of the German-speaking Reformed Affiliated Church of Budapest 1858-1869** D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai, 10 (Debrecen: Fábian Nyomda, 2004), 195. pp.
7. **The Origin of the Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s**, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai, 4 (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 2001) 70. pp.

Könyvek (külföld) önálló monográfia

8. **The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914** in Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums vol. 140 (F. am Main, Berlin, Bern- Oxford Wien: Peter Lang, 2006) 435. pp.

Könyvfejezetek (itthon)

9. **„Megkérdőjelezett krisztológia? A feltámadás vita a magyar református teológiában a XIX században”** in *Kezdetben volt az Ige* szerk. Peres Imre *Acta theologica Debrecinensis 1.* (Debrecen: DRHE: 2011). pp. 365-371.
10. **„A debreceni ortodoxia teológiai gondolkozása”** in *Átjárható határok Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára* szerk. Fekete Károly-Kustár Zoltán-Kovács Ábrahám *Acta theologica Debrecinensis 2.* (Debrecen: DRHE: 2011). pp. 321-335.
11. **„A budapesti református belmisszió központja: a Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története és teológiai felfogása: 1859-1912”** in *A Hold utcai Németajkú Ev. Ref. gyülekezet története és teológiája* szerk. Balog Zoltán (Budapest, 2010). (megjelenés alatt)
12. **‘Intellectual Treasures of Humankind’: Religion, Society and László Dapsy’s Translation of *On the Origin of Species*** in *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*, ed. by Ábrahám KOVÁCS, co-edited by Béla BARÁTH (Budapest: L’Harmattan, 2009), pp. 78-88.
13. **„Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozási és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén”** in *Horizont*, szerk. ÓDOR BALÁZS és XERAVITS Géza (Budapest-Pápa: L’Harmattan, 2005), pp. 154-179.
14. **‘Különböző teológiai megközelítések más vallásokhoz’** in *Napkelettől Napnyugatig. Vallástörténeti tanulmányok I.*, szerk. NAGY Antal Mihály (Budapest: Református Zsinati iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, 1999), pp. 34-51.

Könyvfejezetek (külföld)

15. **‘The Challenge of post Christendom Era: the Relation of Christian Theology to World Religions’** in *World Christianity in Local Context: Essays in Memory of David A. Kerr*, ed. by

[Stephen R. GOODWIN](#), vols. 2 (London-New York: Continuum, 2009), I. pp. 3-23.

Könyvek - tanulmányok (itthon)

16. „**A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcsezet kézikönyve**” in *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről* szerk. Hoppál Mihály és Kovács Ábrahám 2. kiad. (Budapest, L'Harmattan, 2010), pp. 106-130.
17. **‘Értekezés a keresztyén béketeremtésről: Egy kálvinista teológiai látás és a vallási sokféleség’** in *Vallási diszkrimináció* szerk. Csepregi András (Budapest: Oktatási Minisztérium, 2009).
18. **‘A késő reformkori és neoabszolutizmus korabeli pesti protestantizmus felekezeti és nemzetiségi, és nemzetközi nyitottsága’** in *Történeti Tanulmányok XV*, [Acta Universitatis Debreceniensis] Series Historica főszerk. Velkey Ferenc (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2009), pp. 180-189.
19. **„A Hatvani István Teológiai Kutatóközpont 2007/2008-as tanévről”** in *Az ember mint lélek* Tudomány és Teológia VIII, 2008. szerk. Gaál Botond és Végh László (Debrecen: Fábíán Nyomda, 2009), pp. 113-120.
20. **„Hitvallás, millennializmus és az evangélium hirdetése: A zsidómisszió kezdetei és teológiai alapjai Nagy Britanniában”** in *A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007 évi értesítője* (Debrecen: Kapitális Nyomda, 2007), pp. 149-156.
21. **„A Debreceni Református Hittudományi Egyetem mint a teológiai és természettudományos kutatás műhelye”** in *A tudományos gondolkozás nyitottsága* szerk. GAÁL Botond és VÉGH László (Debrecen, Fábíán Nyomda, 2007) pp. 215-220.
22. **„A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztyén életében”** in *Vallástudományi Tanulmányok* 7-8. szerk. HOPPÁL Bulcsú Kál (Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság: 2007) pp. 39-51.
23. **„A skót presbiterianizmus hatása Budapest: a Skót Misszió rövid története”** in *Reformátusok Budapesten* vols 2 szerk. KÓSA László (Budapest: Argumentum Kiadó, 2006), II. pp. 895-914.
24. **„A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése”** in *Reformátusok Budapesten*,

- szerk. KÓSA László, vols 2. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2006), II. pp. 997-1013.
25. „**A (Biberauer) Bodoky család története**” in *Reformátusok Budapesten*, szerk. KÓSA László, vols 2. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2006), I. pp. 687-708.
26. **‘Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása’** in *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére* szerk. GAÁL Sándor (Debrecen: Fábrián Nyomda, 2004) pp. 177-186.

Folyóiratok - tanulmányok (ittthon) - lektorált tanulmány

27. **‘Skót kálvinista realizált eszkatológia’** *Theológiai Szemle* (2011) 54. évf. 2. szám. (megjelenés alatt)
28. **„Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei, a zsidóság és a Habsburg udvar Magyarországon: 1811-1851”, I.** (2009) LXI évf. 2. szám. *Református Egyház*, pp. 34-41.
29. **„Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei, a zsidóság és a Habsburg udvar Magyarországon: 1811-1851”, II.** (2009) LXI évf. 3. szám. *Református Egyház*, pp. 63-67.
30. **„Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása”** in *Theológiai Szemle*, 2007. L. évf. 3. szám, pp. 151–155.
31. **„Vallási tolerancia, fundamentalizmus és politika Amerikában”** in *Sárospataki Füzetek* 2007. XI. évf. 2. szám, pp. 121-130.
32. **„Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete”** *Confessio* 2007. 31. évf. 3. szám pp. 109-125.
33. **‘Darwin első kapcsolata Debrecennel’** in *Debreceni Szemle*, 2007. 15. évf. 3. szám pp. 393-403.
34. **„Vallási tolerancia, fundamentalizmus és politika Amerikában”** in *Collegium Doctorum* 2008. IV. évf. 1. szám, pp. 74-82.
35. **„Bethesda: az első magyarországi protestáns kórház”, I.** in *Református Szeretetszolgálat*, 2007. 2. évf. 1. sz. pp. 5-6.
36. **„Bethesda: az első magyarországi protestáns kórház”, II.** in *Református Szeretetszolgálat*, 2007. 2. évf. 2. sz. pp. 6-8.
37. **„Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon”, Századok** 2006. 140. évf. 5. szám. pp. 1531-1550.

38. „Hungarian Church Ministries among the Roma” in *East-West Church and Ministry Report* 2006. 13. évf. 2 szám. p. 16. Kovács-Csiszér
39. ‘A skót-magyar kapcsolatok az 1840-es években és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre’, *Pro Minoritate*, Nyár (2001), pp. 177-86.
40. „Angolszász és német hatások az első magyarországi protestáns kórház, a Bethesda megalapításakor”, *Egyháztörténeti Szemle* (2005) 6. évf. 1. szám, pp. 79-94.

Folyóiratok - tanulmányok (külföld) - lektorált tanulmány

41. ‘Syriac Christology and Polemics Against the Jews: a theology of Aphrahat’,
42. *Református Szemle* (2009) CII. évf. 2 szám. pp. 214-221.

Szócikkek (külföld) – lektorált tanulmány:

43. ‘Mission to the Jews’ in *Christianity: The Illustrated Guide to 2000 Years of the Christian Faith*, Millennium House, Sydney, Australia, 2009.
44. „Protestant Churches” in *Encyclopaedia of Mission and Missionaries – Religion and Society series Part 1.* (New York: Routledge, 2007), pp. 355-361.
45. “Counter Reformation” in *Encyclopaedia of Mission and Missionaries – Religion and Society series Part 1.* (New York: Routledge, 2007), pp. 107-109.
46. ‘Harnack, Adolf von’, in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 580.
47. ‘Tertullian, Quintus Septimus Florens’, in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 1097.
48. ‘Gregory of Nazianus’, in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 553.
49. ‘Gregory of Nyssa’, in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 554.
50. ‘Pelagius’, in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 962.

51. '**Perkins William**', in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 964.
52. '**Young Bringham**', in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 1154-55.
53. '**Warneck Gustav Adolf**', in *Dictionary of Christian Biography*, ed. by Michael Walsh (London and New York: Continuum, 2001), p. 1134.

A TANSZÉK VOLT MUNKATÁRSAI

A tanszékvezetői professzori állás betöltésére a Debreceni Református Teológiai Akadémia 1987-től Gaál Botondot választotta meg, aki doktori fokozattal rendelkezett a rendszeres teológia tárgyköréből. Jelenleg, 2012-ben is ő tölti be e tiszteket. Felsoroljuk és röviden bemutatjuk a korábbi tanszéki munkatársait.

Fekete Károly

Kisvárdán született 1960. január 8-án. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában érettségizett, majd a Miskolci Zeneművészeti Konzervatóriumot is elvégezte. Lelkészi végzettséget a Debreceni Teológiai Akadémián szerzett 1988-ban. 1989-től előbb tanársegéd volt a Rendszeres Teológiai Tanszéken, majd adjunktus. Tanította a hitvallásismereket, a teológiai enciklopédiát, dogmatörténetet. Gyakorlati teológiából doktorált Kolozsvárott 1995-ben, s 1996-tól a gyakorlati tanszéknek lett a tanszékvezető docense. Doktori témája Makkai Sándor élete és munkássága volt. Tekintélyes számú publikációval rendelkezik, melyet a tanszéke tart nyilván. 1997-től 2005-ig ő töltötte be a Debreceni Református Hittudományi Egyetem rektori tiszteket. 2005-től az MTA Debreceni Akadémiai Bizottság főtitkára. 2010-ben kapta meg az egyetemi tanári kinevezést és 2011-től újból őt választotta az egyetem szenátusa rektorra.

Kodácsy Tamás

Kecskeméten született 1975. február 28-án. Teológiai tanulmányait Budapesten és Debrecenben végezte, itt tette le a lelkészképesítő vizsgáit. 2000-től 2004-ig tanársegédként dolgozott a rendszeres teológiai tanszéken, időközben Zürichben tanult ösztöndíjjal. Tanította a hitvallásismereket, a teológiai enciklopédia, a korai dogmatörténet tárgyakat, valamint részt vett az egyházi informatika bevezetésében. Párhuzamosan alkalmazott matematikát tanult a Debreceni Egyetemen. Elvégezte a doktori iskolát és a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem lelkésze lett. 2007-ben PhD fokozatot szerzett rendszeres teológiából Debrecenben. Disszertációjának címe: „Cogito, ergo mundus talis est!” – A kozmológiai antropikus elvek teológiai vizsgálata.

Borsi Attila

Karcagon született 1974. április 29-én. Mind a gimnáziumi, mind pedig a teológiai tanulmányait Debrecenben végezte. Már az 1996-1997. tanévben a University of Dubuque Theological Seminary hallgatójaként Master of Arts in Religion fokozatot szerzett. 1999 első félévében az Európa Parlamentben volt tanulmányúton. Az 1999-2000. tanévben a Princeton Theological Seminary-ban Master of Theology fokozatot kapott. Hazajöve letette a lelkészi vizsgáját és 2001-2004 közötti években a doktori iskolát is sikeresen elvégezte. 2001 és 2003 között a Rendszeres Teológiai Tanszéken volt előadó, a hitvallásismeret és a teológiai enciklopédia tárgyakat tanította, valamint speciális kurzusokat Kálvin teológiájáról és a posztmodern teológiáról. Teológiai doktori fokozatát rendszeres teológiából szerezte Debrecenben magyar és angol nyelven 2009-ben. Disszertációjának címe: A megigazulás tana és a posztmodernitás – Impulzusok a nyilvános teológia számára. The Doctrine of Justification and Postmodernity – Impulses for Public Theology. Időközben lelkészi szolgálatot végzett Békésen, Tépén és Majosházán.

KÉPEK

a Hittudományi Egyetem történetéből

A képeket, illetve másolatokat készítették:
Farkas Zsolt, Kozma Krisztina, Móré Sándor, Uzonyi Éva

1. Méliusz Juhász Péter szobra a Debreceni Egyetem előtt
Füredi Richárd alkotása

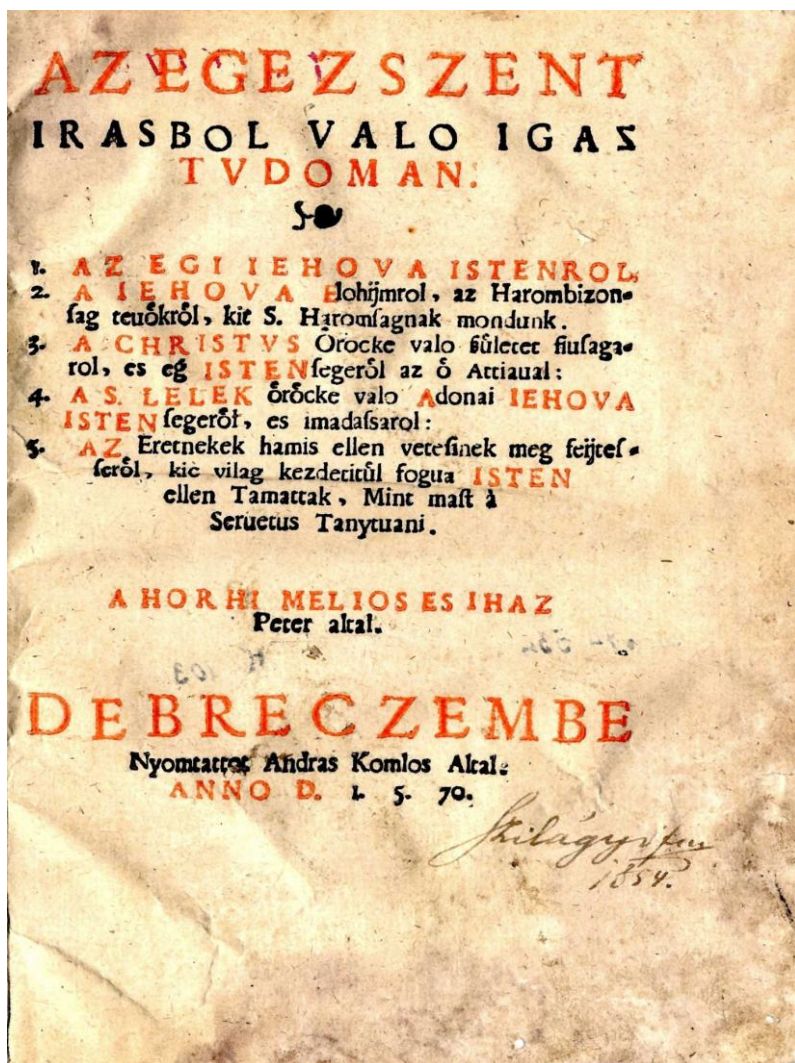
2. Huszár Gál szobra a Debreceni Egyetem előtt
Ohman Béla alkotása

3. Szenci Molnár Ábert szobra a Debreceni Egyetem előtt
Pásztor János alkotása

4. Komáromi Csipkés György szobra a Debreceni Egyetem előtt
Kisfaludy Strobl Zsigmond alkotása

5. Méliusz Juhász Péter 1700-ben kiadott rendszeres teológiai mű-
 vének címlapja. TtREK Nagykönyvtára RMK 1151

AZ TANITÁSNAC RENDI.		Az	
1	Szent Irásról	16	Az iz paránczolatnac magiá,
2	Istenről	28	razatiában ezek vadnac.
3	Artiról	40	Istennek tífereitől
4	Fürol	43	Holt feneknek imadafa,
5	Szent Lelekről	43	341
6	Sz. Leleknek elbóczatafa,	43	346
7	Sz. Leleknek bennűnc lakat,	32	342
8	Tereimtefről	32	Baluanozoknak tarfafa,
9	Angyalokrol	55	349
10	Emberrel	6	Baluani imadairól
11	Lelekről	5	Kepekről
12	Istennek abrazattiarol	6	Esküncfeől
13	Szabad akaratrol	7	Innep fentelefeől
14	Választarol	8	Napoknak valogatatarol
15	Hivatarról	9	Szüleinknek tífereitől
16	Lo czelekedetről	10	Gilkollagrol
17	Köniógefeől	11	Paraznatlagrol
18	Kerecienici ábadfagrol	12	Lopafrol
19	Leiki vitezakedeifről	13	Vitarol
20	Bűnről	14	Hazugfagrol
21	Kemeniefeől	15	Kiuanlagrol
22	Anticristifurrol		
23	Bourankozafrol		
24	Prebentiarol		
25	Kegyetimről		
26	Valczagrol		
27	Christus fenuvedeferől		
28	Christus remeteferől		
29	Christus fel tamadafa		
	Az Istenről való tudomában ezek is be foglaltatnak,		
1	30 Christus menbe menefe.	276	
2	31 Istennek iobiarol	279	
3	32 Hírről	283	
4	33 Remenfegeől	291	
5	34 Szereteéről	293	
6	35 Igazularról	297	
7	36 Aniafentegihazrol	311	
8	37 V yonuan valo búlerefeől	315	
9	38 Aniaf-egihaz, valo ki vet,	319	
10	39 Tanitokrol	323	
11	40 Törvenről	324	
12	41 Euangeliumrol	322	
13	42 Sz. Jegyekről	327	
14	43 Köniómetelkedeferől	350	
15	44 Hüueri barantrol	393	
16	45 Kerecfegeől	395	
17	46 Vrnak V azoraiarol	405	
18	47 Aniaf-egihaz, niomoruf,	431	
19	48 Bűnről	441	
20	49 Alami farról	447	
21	50 Kerecienici ajazatoflag,	456	
22	51 Hazallagrol	460	
23	52 Tanitoknak hazaffagok,	467	
24	53 Feiedieimfegeől	473	
25	54 Halalrol	481	
26	55 Fel tamadafrol	513	
27	56 Iteferől	522	
28	57 Orók eletéről	531	

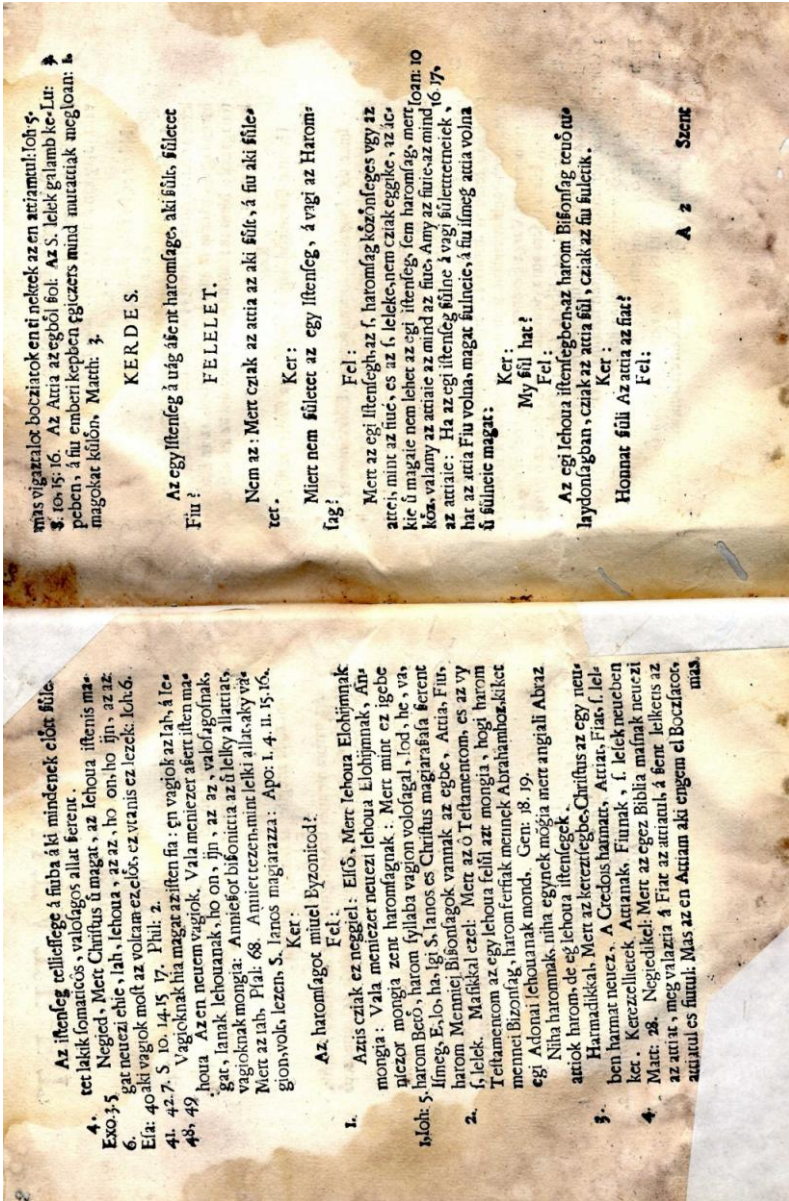
1	Istennek esmereteitől	16	Az iz paránczolatnac magiá,
2	Christus Istenfegeől	28	razatiában ezek vadnac.
3	Christus emberteféről	40	Istennek tífereitől
4	Christus eg' semelioról	43	Holt feneknek imadafa,
5	Christus Papfagrol	43	341
6	Christus kirallifagrol	43	346
7	Christus Propheatafagrol	32	Baluanozoknak tarfafa,
8	Az Köniógelenek rendiben	55	342
9	ezek talaltatnak.	6	Baluani imadairól
10	Isten neuenek fentetefe,	7	Kepekről
11	Isten orsfagrol	8	Esküncfeől
12	Isten akaratiarol	9	Innep fentelefeől
13	Szorgalmatoflagrol	10	Napoknak valogatatarol
14	Bűnnek boczanaattiarol	11	Szüleinknek tífereitől
15	Bosšu allafrol	12	Gilkollagrol
16	Kefertetről	13	Paraznatlagrol
17		14	Lopafrol
		15	Vitarol
		16	Hazugfagrol
		17	Kiuanlagrol

AZ APOSTOLI CREDONAC M.A.

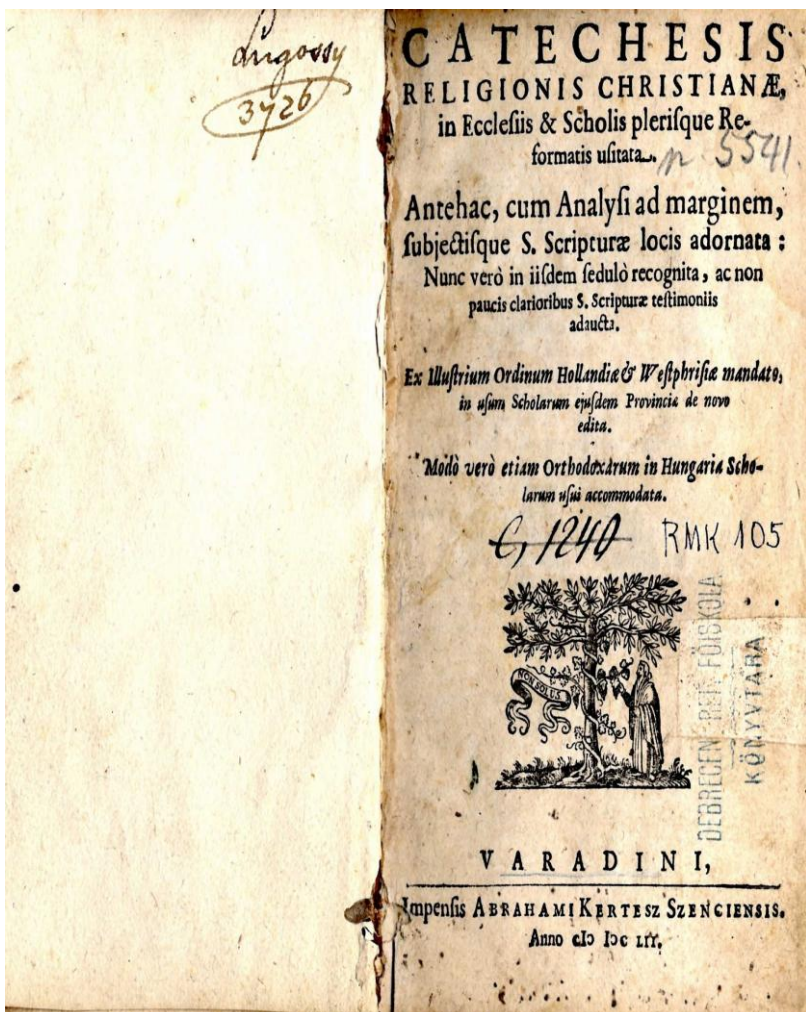
giazattia be foglaltatik illicen rendel.

H IZEK, Foio 23, Eg' Istenben, 15. Mindenharo Ariában, 86. Mennek es földnek teremőeben, 56. Es az Ielus Christusbá, 27. Az is eg' búbr fiában, 27. Mi vnyunkban, 250. Ki fogottarek fi. Ielekről, 4. 4. Szűledek fűz Maritru, 40. Szennede Pontius Pilatufnak alatra, meg feširtetek, meg hafa: 2. 50. Es el temertetek, 270. Szal la Pokloka: 237. Harmad napon fel tamada az holtak közzül, 272. Mene menneighen 2. 76. V. a. z. Arttia mindenhato Istennek iobia: 279. Onnet leten el fűben 15. Irtni eleueneket es holtakat, 522. Hírek fi Lelekben 53. Hírek, közőnfeget aniafentegikazat, Szen. teknek egieštetet, 311. Bűnnek boczanaattiar: 80. Az refinek fel tamadafa: 313, Es az orók cietet, 331. Amen.

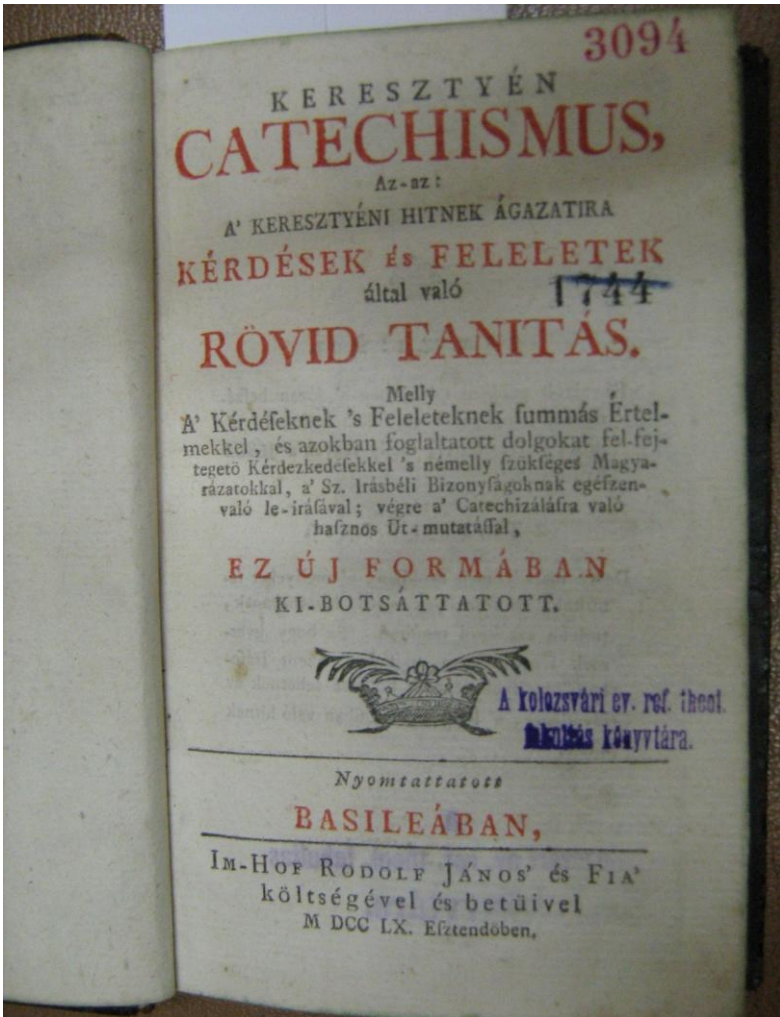
7. Félegyházi Tamás 1583-ban kiadott rendszeres teológiai művének tartalomjegyzéke. TITREK Nagykönyvtára RMK 173

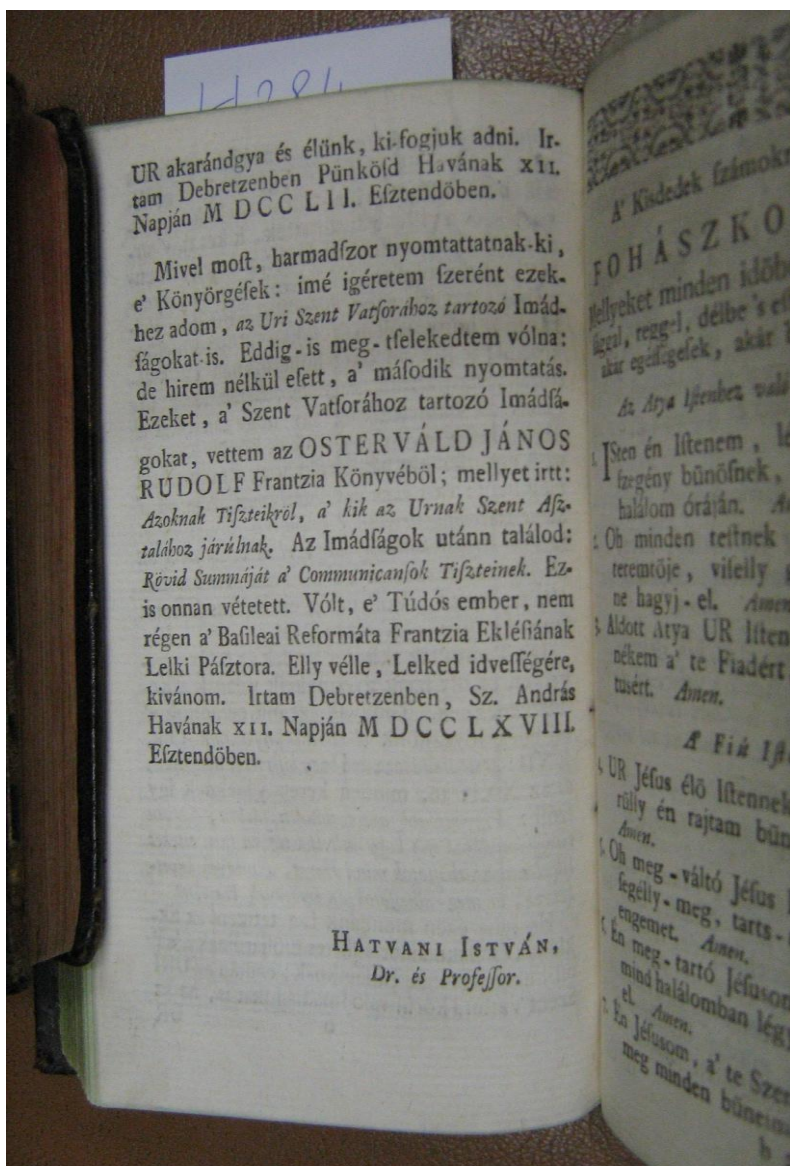
8. Félegyházi Tamás 1583-ban kiadott rendszeres teológiai művének részlete. TtREK Nagykönyvtára RMK 173

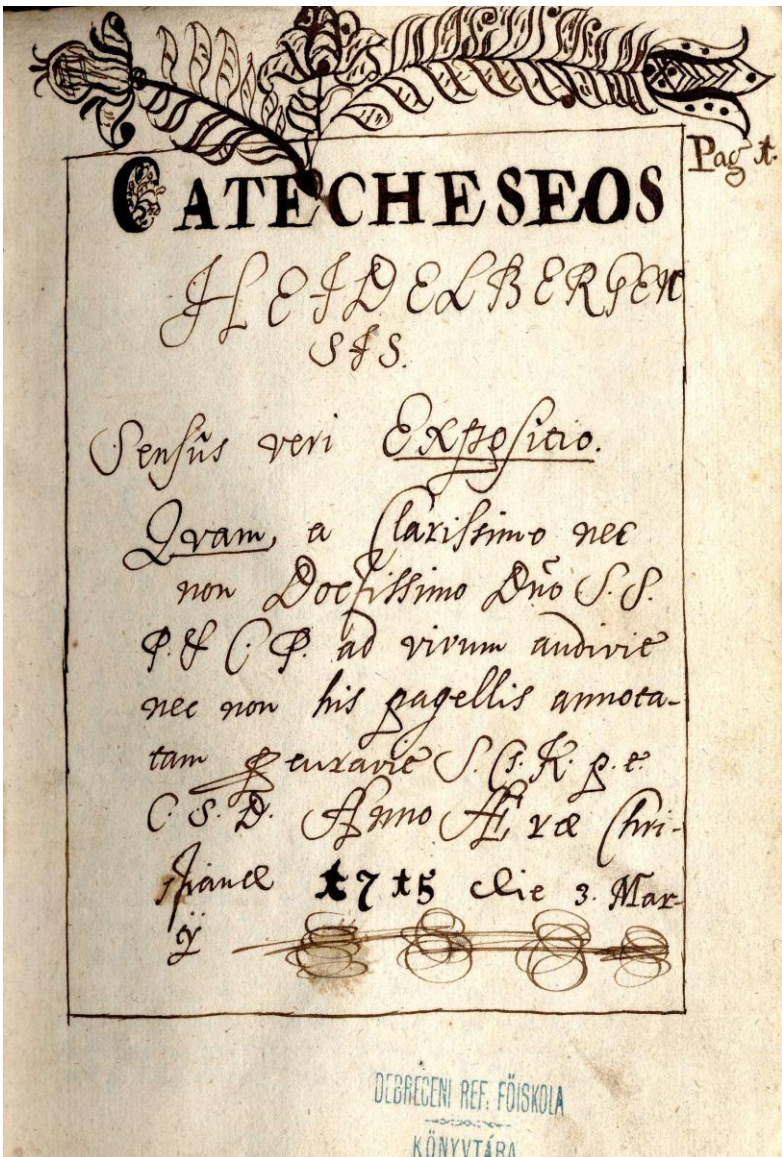
9. A Heidelbergi Káté 1622-ben Váradon nyomtatott latin nyelvű kiadása bibliai igazoló szövegekkel. TtREK Nagykönyvtára RMK 105

10. A Heidelbergi Káté 1760-ban Baselben magyar nyelven kiadott dánya. TIREK Nagykönyvtára 1-2241 jelzet. A képen a Kolozsvári Teológiai Könyvtár 3094-es számú példánya látható.

11. A Heidelbergi Káté 1760-ban Baselben magyar nyelven kiadott példánya. TtREK Nagykönyvtára 1-2241 jelzet. A képen a Kolozsvári Teológiai Könyvtár 3094-es számú példánya látható a hozzákötött könyvrész Hatvani István szerzőségének megjelölésével 1768-ból.

12. A Heidelbergi Káté 1715-ben készített kézirat magyarázata latinul - címloldal. TtREK Nagykönyvtára R 224

Tractio XXXIII.

deant. An prior sententia locum habeat? Non. 422.
 quia ad est ibi partitio. Iste in initio dicitur
 TDSO sic STPH Non potest referri ante sem
 per. q̄ expressio duplicis sic mentio secundum
 illam Hypotesim. Sed plures in dno. q̄ ōtan
 tum dicit fuerunt expressiones ejus. Hysce
 phrasin revocant. Exempte ad dnam generem
 una est expressio illa ante tempora secularia
 ante dicitur. Sin plur dicitur. p̄ta p̄ter
 am sepe ē in seip̄ seate enallage in
 p̄ta generis p̄rie dicta dicitur ante tempora
 secularia. An hoc stare potest? Non. TDSO non
 p̄ter Amphusim dicitur in plur. nam prius &
 nom̄ gen̄s deberet pluri. Sily & p̄ter, tandem
 ubi applicare dicitur generi illud vocabulum
 dicitur expressio. Sed STPH sed in seip̄is ō h̄at
 generem p̄rie dictam. nisi aliquod Epithetum
 dicitur ut e.g. Ep̄re & lumbis sed generem p̄rie
 dictam nem̄ ad est attrib. & lumbis sed h̄c nulla
 est tale attributū. ad est quidem STPHSTPH
 sed h̄c q̄o q̄o dicitur secuti inchoantur jam h̄nc
 expressiones p̄terea quia STPHSTPH est nomen
 in plur. igitur si unumq̄ h̄c referat et STPH
 STPHSTPH. tum ō una fuit dicitur gen̄s
 sed plures jam v̄o plures p̄ter unum h̄c ō
 possunt. Sin illotq̄q̄ igitur h̄c excepto locum
 habet q̄q̄ vocabula illa nunc statim videtur
 v̄o seculos pronuntiat n̄bis hoc quod post vari
 as expressiones et frequentes appositiones. Sin dicitur
 n̄bis est in Berlehem et. loci K. T. quibus gen̄s
 nem̄ p̄rie dictam plur̄ consentur (Plat)

13. A Heidelbergi Káté 1715-ben készített kéziratos magyarázata latinul. TtREK Nagykönyvtára R 224. 422. oldal.

A. Ω.
 A Z Ú R I
 SZENT VATSORÁRA
 M E G T A N I T Ó,
 K Ö N Y V E T S K E
 A M E L L Y,

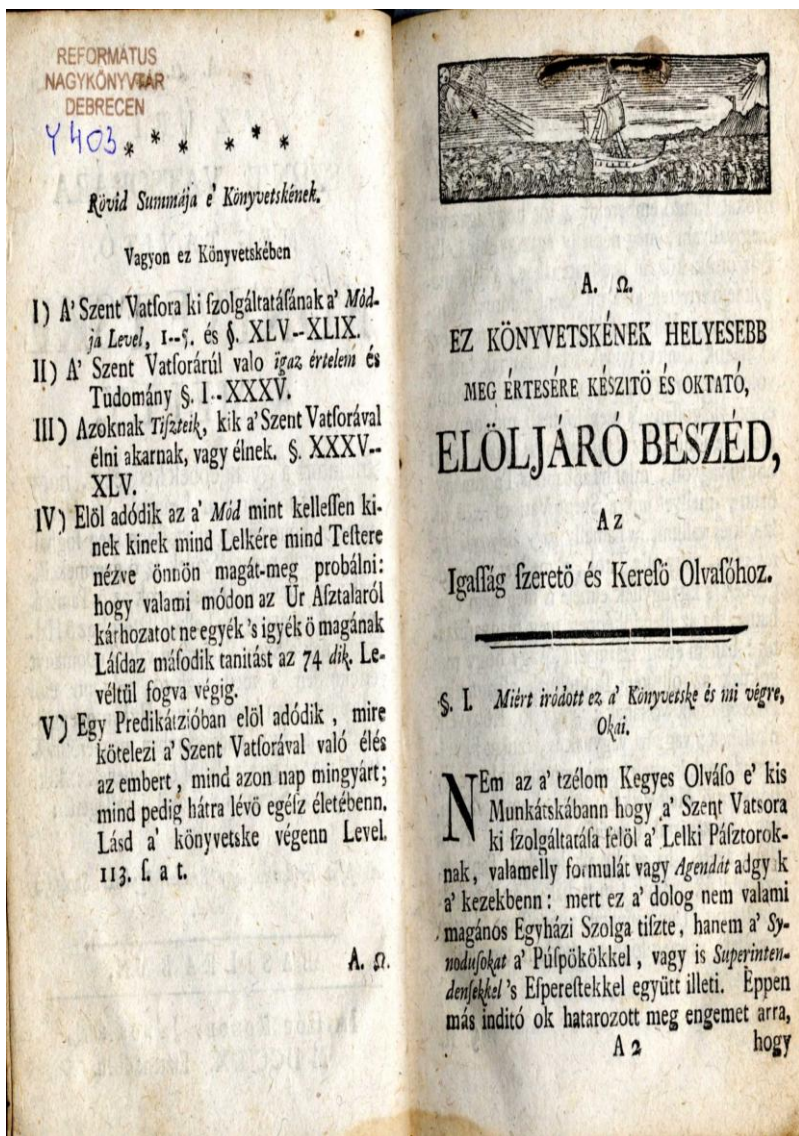
Irattatott a' gyengébbek kedvéért, hogy az Igaz Tudományt az Leányok, és Afzszonyok is könnyen és világofsann meg foghassák; magok pedig a' Szülék az ő gyermekeiknek; a' Tanítók, Preceptorok az ő Tanítványiknak; a' gyengébb Lelki Pásztorok az ő Halgatóiknak a' Szent Vatsorárúl valo Tudományt értelmessen 's meg fogható módonn elő adhassák: ezen kívül hogy az Hitben gyengélkedők, az igaz Tudományban meg erőslitessenek; az el tévelyedéstől őrizteffenek: kiki pedig a' Szent Vatsorával idvestéffessen élheffen.

A' Jésus Kristusnak egy Rendes Egyházi Szolgája által.

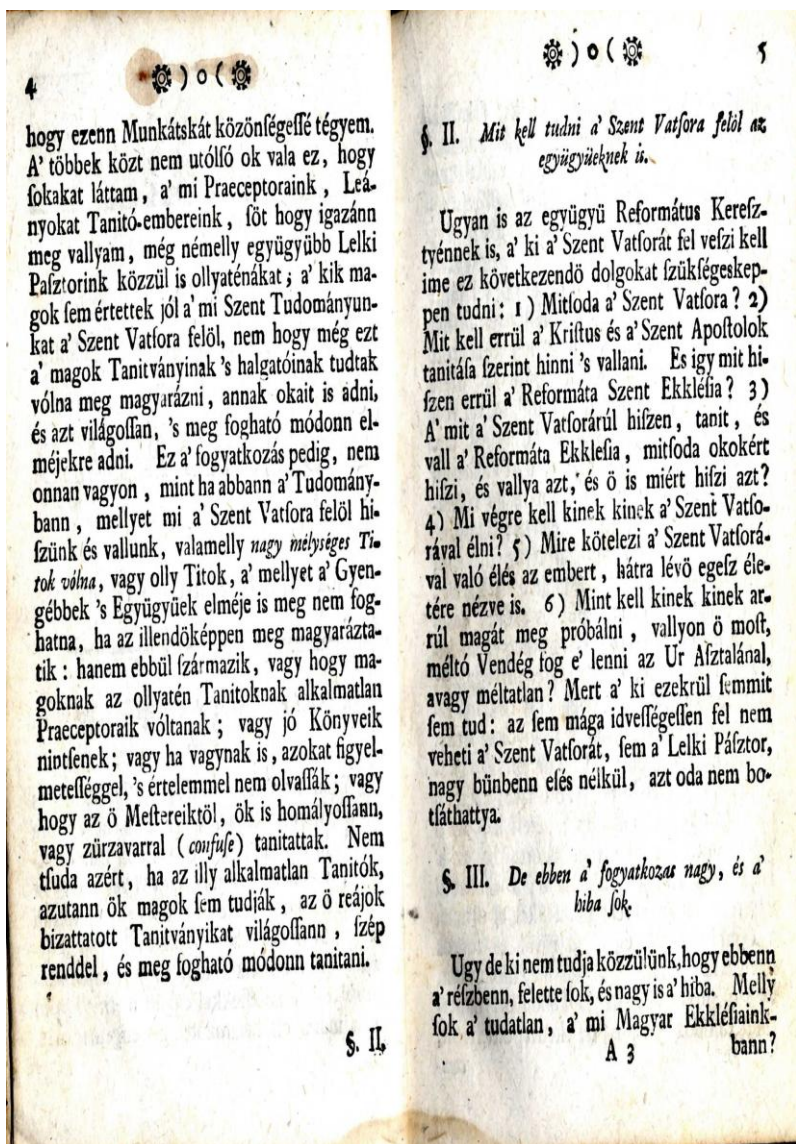
B A S I L E A' B A N,

IM-HÓF RODOLF JA'NOS által,
 M D C C L X. Ezftendőben.

14. Hatvani István 1760-ban Baselben kiadott könyve az úrvacsoráról - címlap. TtREK Nagykönyvtára Y 403

15. Hatvani István 1760-ban Baselben kiadott könyve az úrvacsoráról - bevezető oldal. TIREK Nagykönyvtára Y 403

4

hogy ezenn Munkátskát közönfégessé tégyem. A' többek közt nem utólfó ok vala ez, hogy fokakat láttam, a' mi Praeceptoraink, Leányokat Tanító-embereink, sőt hogy igazánn meg valyam, még némelly együgyűbb Lelki Pásztorink közzül is olyténákat; a' kik magok sem értettek jól a' mi Szent Tudományunkat a' Szent Vátfora felől, nem hogy még ezt a' magok Tanítványinak 's halgatóinak tudtak volna meg magyarázni, annak okait is adni, és azt világossan, 's meg fogható módonn elméjekre adni. Ez a' fogyatkozás pedig, nem onnan vagyon, mint ha abban a' Tudománybann, mellyet mi a' Szent Vátfora felől hiszünk és vallunk, valamely *nagy mélységes Titok* volna, vagy olly Titok, a' mellyet a' Gyengébbek 's Együgyűek elméje is meg nem foghatna, ha az illendöképpen meg magyaráztatik: hanem ebbül származik, vagy hogy magoknak az olytén Tanítóknak alkalmatlan Praeceptoraik voltak; vagy jó Könyveik nincsenek; vagy ha vagynak is, azokat figyelmetességgel, 's értelemmel nem olvassák; vagy hogy az ő Mestereiktől, ők is homályossan, vagy zürzavarral (*confuse*) tanitattak. Nem tudta azért, ha az illy alkalmatlan Tanítók, azután ők magok sem tudják, az ő reájok biztatott Tanítványikat világossan, szép renddel, és meg fogható módonn tanítani.

§. II.

5

§. II. *Mit kell tudni a' Szent Vátfora felől az együgyűeknek in.*

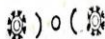
Ugyan is az együgyű Református Kereftvénynek is, a' ki a' Szent Vátfórát fel veszi kell ime ez következendő dolgokat szükfégesképpen tudni: 1) Mitfoda a' Szent Vátfora? 2) Mit kell erről a' Krisztus és a' Szent Apostolok tanítása szerint hinni 's vallani. Es így mit hiszen erről a' Reformáta Szent Ekklesia? 3) A' mit a' Szent Vátfóráról hiszen, tanít, és vall a' Reformáta Ekklesia, mitfoda okokért hiszi, és vallyá azt; és ő is miért hiszi azt? 4) Mi végre kell kinek kinek a' Szent Vátfórával élni? 5) Mire kötelezi a' Szent Vátfórával való élés az embert, hátra lévő egész életére nézve is. 6) Mint kell kinek kinek arúl magát meg próbálni, vallyon ő most, méltó Vendég fog e' lenni az Ur Afzatalánál, avagy méltatlan? Mert a' ki ezekrül semmit sem tud: az sem mága idveffégsen fel nem veheti a' Szent Vátfórát, sem a' Lelki Pásztor, nagy bűnbenn élés nélkül, azt oda nem bonthatthatta.

§. III. *De ebben a' fogyatkozás nagy, és a' hiba fok.*

Ugy de ki nem tudja közzülünk, hogy ebbenn a' részben, felette fok, és nagy is a' hiba. Melly fok a' tudatlan, a' mi Magyar Ekklesiáinkbann?

A 3

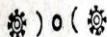
16. Hatvani István 1760-ban Baselben kiadott könyve az úrvacsoráról - részlet. TtREK Nagykönyvtára Y 403

szandékból efelt, ha mi ilyen talaltatik, hanem tudatlanfágból: remélem, és hiszem is hogy az Irgalmas Ur Isten az ő irgalmasfágából meg fogja bocsátani, és a' tudós, de kegyes Lelkek is meg engednek.

§. VII. *A' melly Tudomány itt elől adattatik, annak Igassága már ezelőtt másoktól is régen meg mutogatattott.*

Mindazonáltal, azt tökéletlenül magammal el hittem, 's egefzizen azonn meg is nyugodtam, hogy az a' fő Tudomány, és Igasság, mellyet itt a' Szent Vafforátul elől adtam, minden részben tökéletlenül igaz. Ugyan is, ez nem egyéb, hanem az a' Szent Tudomány, mellyet a' mi Urunk Jéfus Krisztus a' Szent Apostoloknak a' Szájában adott: mellyet a' Szent Apostolok magok is az Uj Testámentombann meg irtak; és a' kerfztyén első Ekklesiának is Doctorai az ő irásáikbann emlekezetben hagytak. Meg mutaták ezt a' mi Tudófaink közzül ALBERTINVS, FORBESIVS, DAL-LAEUS, CHAMIER, SCULTETUS, BAS-NAGIUS JAKAB, VERENFELS SAMUEL, és mások olly világossan, hogy már ma, minekutánna ők az aratát el végezték, a' mai Tudófoknak, nem hagytak egyebet hátra, a' tarlozásnál. Ugy hogy már ma, az tudós BOSSVET, vagy NATALIS ALEXANDER faradélagos munkáját ez máteriabann, tsak az tudófallya, a' ki az elébb említett Theologu-fink.

finknak írást, 's meg mutogatáfaít vagy soha nem latta, vagy olvatni nem akarta.

§. VIII. *Annak igasságát én is a' Krisztus Szens Szavaiából, és tzellyéből mutat-tam meg.*

Én ugyan most, nem azonn igyekeztem, hogy a' mi Tudományunkat a' Szent Vaffora felül, vagy a' régi *Paterek* irásiból, vagy a' mi Ekklesiánk Doctorinak tanításiból, vagy a' magam elzéből, vagy valami előre bé szitt ve-lekedésből magyarázzam meg: hanem leg in-kább abban munkálkodtam, hogy a' Krisztus maga tulajdon Szavaiából, a' Szent Apostolok tani-tásából, az Istennek beizédéből, a' Krisztusnak Tzellyéből, hogy mi végre íszerezte ezt a' Szent Vafforát, mutogassam meg, és ellene mond-hatatlanul meg is bizonyítsam. Tavol légyen töllem, én fenkit nem akarok táfábitani. Ugy szóllok mindeneknek, mint okofoknak; ám itéllye meg kiki a' mit mondok. Nem kívá-nom a' mi Ekklesiainknak fiaitúl is, hogy ők vaktábann tsak hidgyék a' mit mondok: ha-nem azt akarom, láffák meg ők is magok, azt mondgya e' nékiek a' Krisztus a' Szent Vaffora felöl az Evangéliombann, a' mit én, és a' mi Ekklesiánk mond. Egyébaránt a' Tudófab-bak kedvéért, azon Könyvetskémbenn, mel-lyet MDCCLVben ez Titulus alatt irtam: *De perpetuitate Fidei Ecclesiae Reformatae in Doctrina Sacrae Eucharistiae*, meg mutogattam, hogy ingyen

17. Hatvani István 1760-ban Baselben kiadott könyve az úrvacsoráról - részlet. TtREK Nagykönyvtára Y 403

563

Piskarkosi Szilágyi Sámuel. Püspök.

		1742 April 6 – 1759 April 24 ig.
1719	Febr 19	született Debrecenben. Atyja Piskarkosi Szilágyi Márton Debrecenben tanár, anyja pedig Keresztély Szilágyi Márton Biharai Fraktus Esperesének a leánya volt Mátyás-déud: Debreceni egyház keresztelői anykönyvén.
1720	Febr 19	ahán született Sűcs István nevelő. III: GIO En nem áll.
1735	Sept 4.	Subscribált Debrecenben.
1735	ben.	tehét még aron ében, mikor subscribált, kiment a külföldi akademiákra.
1739	ben.	déudóban volt akademián. Mikor akademián volt hollandiában, meghívották papoknak H. M. Visser helyre, de nem fogadták el. déud Szeremleij Sámuelről Böngyi Benjámin életé, 5dik lepon.
1742	April 6.	tanár lett Debrecenben, bölcsélet s helken inddelom tanára, még pedig a Szilágyi Tönkö István tanáré: kén, s ha ekkor természet jogot, és nép jogot tanított.
1744	Okt 16	Megheltén Maróthi György, az ő tanárára tette: teti át a mestani tanterekre.
1744	Juni 26.	Megheltén az atyja Piskarkosi Szilágyi Márton, emek helyére a hittani tanterekre tette: teti át.
1751	Május 29	a Debreceni Fraktustól kábocitást nyert a pap teendőkre, de azért meg maradt a tanári síkén.

E. Borsányi irattárak Szabó Ferencnél.

18. Bakóczi János írása Szilágyi Sámuelről a Főiskolai tanárok adatai 1549-1892 között című gyűjteményben. A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Levéltárának jelzete: TtREL II. 28.c.1.

56. 1805. diét Ezteendőben,
 Januarius 13. diét napján,
 az Ó és Új Testamentomi Exege-
sis és azzal járó Naphéleti
 Nyelvelnek meghívott Professora,
 P. I. M. Doctor Tiszselegos Varga
Jóán Uram, Tanítói Hivata,
 láte elkezdete, Deák beszéset
 tartván, sok Külfö és Belső
 Rendeknél, és az egész
 Deák Ifjúságnak jelenléteben,
 ezen materiáról: Inae nam sunt
Studia, quae faciunt Interpre-
tem Bibliorum Sacrorum; quare
sit utilitas horum Studiorum,
si recte in Schola nostra doce-
antur.

Ugyan ezen napon vetettek
 véget én is Jegyzéseimnek.
 Budai Ézsaiás. mk.

19. Budai Ézsaiás tanári kari jegyzőkönyvi bejegyzése 1804-ből. Jelzete:
 TIREL II. 1.d.3.

20. Tóth Sámuel

21. Erőss Lajos

22. Lencz Géza

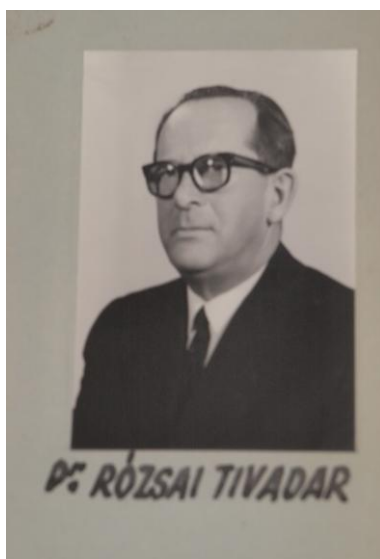
23. Vasady Béla

24. Török István

25. Kocsis Elemér

26. Rózsai Tivadar

27. Életkép az 1993-ban létrehozott Hatvani István Teológiai Kutatóközpontból

28. A Debreceni Kollégium mint a Református Hittudományi Egyetem otthona

29. Az egyetemmé alakulás emléktáblája a Kollégiumban. Készítette a Debreceni Universitas 1995-ben.

30. A Debreceni Egyetem és díszudvara a híres tanárok és diákok nevével. Valamennyien a Református Kollégiumhoz kötődnek.